

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

**ПРАВЕДНИКИ СВІТУ ТА ІНШІ РЯТІВНИКИ
ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ
У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ**

збірка наукових статей

Дніпропетровськ

2015

УДК 94 (=411.16) (477)

ББК 63.3

М34

**Рекомендовано до друку
Всеукраїнською Академічною радою «Ткума»**

М34 Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: збірка наукових статей. – Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. – 200 с.

ISBN 978-966-383-602-7

Збірка містить наукові публікації з історії Голокосту в Україні. Статті присвячено проблемі порятунку євреїв місцевими мешканцями в період нацистської окупації України у 1941–44 рр. Рекомендована науковим співробітникам, аспірантам, студентам, вчителям історії та всім, хто цікавиться темою Голокосту та історією Другої світової війни.

Righteous among the Nations and Other Rescuers during the Holocaust: Ukraine's Example in the Comparative Context: the collection of academic papers. – Dnipropetrovsk: "Tkuma" Institute, 2015. – 200 p.

The collection contains academic articles about the Holocaust history in Ukraine. Papers dedicated to such problem as rescue the Jews by the locals in the period of Nazi occupation of Ukraine in. 1941–44. Recommended for researchers, doctoral candidates and students, as well as the teachers and those who is interested in the Holocaust and WWII studies.

ISBN 978-966-383-602-7

**УДК 94 (=411.16) (477)
ББК 63.3**

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2015.
© ПП «Ліра ЛТД», 2015.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРАВЕДНИКИ СВІТУ ТА ІНШІ РЯТІВНИКИ У ЧАС ГОЛОКОСТУ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ»

22–24 червня 2014 р. у Дніпропетровську відбулася Міжнародна наукова конференція «Праведники світу та інші рятівники у час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті». Захід було організовано і проведено Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» і Музеєм «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» спільно з партнерами – організацією «Українсько-єврейська зустріч» (UJE), Українським Католицьким університетом та Центром дослідження історії України ім. Петра Яцика. Проведення заходу, що відбувся у приміщенні культурно-ділового центру «Менора», стало можливим за сприяння та фінансової підтримки Конференції з матеріальних вимог євреїв до Німеччини «Claims Conference», Американського єврейського розподільчого комітету «Joint», Голландського єврейського гуманітарного фонду «Dutch Fund», організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE).

У роботі конференції взяли участь близько 25 доповідачів і понад 30 дискутантів з 9 країн світу (Білорусь, Вірменія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Польща, Росія, США, Україна). Серед них можна назвати відомих вчених та суспільних діячів – проф. Вацлав Вежбенец (Жешув, Польща), проф. Максим Гон (Рівне), проф. Владислав Гриневич та д-р Людмила Гриневич (Київ), проф. Ярослав Грицак (Львів), д-р Борис Забарко (Київ), проф. Андрій Кравчук (Садбері, Канада), проф. Мирослав Маринович (Львів), Віталій Нахманович (Київ), проф. К. Шльогель (Берлін, Німеччина) та ін. Особливу атмосферу створювала присутність на заході двох дослідників з Ізраїлю, які

пережили Голокост в Україні – проф. Шимона Редліха та д-ра Арона Вайса.

Перед урочистим відкриттям учасники та гості конференції могли відвідати фотовиставку «Віза на життя», присвячену подіям Голокосту в Європі, яку було організовано Ізраїльським культурним центром в Центрі «Менора».

На церемонії відкриття з промовою виступив головний рабин Дніпропетровської області Шмуель Камінецький, також слово було надано директору Центру «Менора» Світлані Єрмаковій, представнику Міністерства освіти та науки України Світлані Харченко та директору регіонального офісу «Joint» у Східній Україні Йоні Лейферу. Усі виступаючі наголосили на важливості тем і проблем, які порушує дана конференція та побажали її учасникам плідної роботи.

В перший день конференції, 22 червня, відбулося засідання перших двох секцій, на яких доповіді переважно стосувались українського контексту подій Голокосту, міжнаціональних відносин в період Голодомору та нацистської окупації України та умов, в яких вони склалися. Наприкінці другої сесії було організовано перегляд документального фільму «Повернення Шимона», в якому його автор та головна діюча особа, Шимон Редліх, розповідав свою історію життя і виживання до, під час та після Другої світової війни. Презентація фільму справила сильне враження на присутніх та викликала жваву дискусію як безпосередньо на сесії, так і в кулуарах.

Другий день конференції, 23 червня, був насичений доповідями з регіональних аспектів порятунку євреїв під час Голокосту, а також такими, що пропонували осмислення феномену «праведництва» в філософсько-психологічному та релігійному вимірах. Учасники та гості були запрошені на екскурсію до Музею «Пам'ять єврейського

народу та Голокост в Україні» для ознайомлення з загальною концепцією експозиції та зокрема розділами, які присвячені порятунку євреїв та міжнаціональним взаєминам в період Другої світової війни. На завершення робочої частини дня було представлено презентацію документальних фільмів дослідниці з Вінниці – д-ра Фаїни Винокурової – «Реквієм берегині» та «За переховування жидів – до страти!».

Третій і заключний день конференції, 24 червня, окрім цікавих доповідей відзначився також і презентацією новітніх видань літератури, зокрема нової збірки свідчень та документів про Голокост «Ми хотіли жити», представлені київським дослідником і єврейським суспільним діячем д-ром Борисом Забарко, а також книги Рафаїла Нахмановича «Повернення в систему координат, або мартиролог метека», яка була презентована сином автора Віталієм Нахмановичем.

Заключною частиною конференції був «круглий стіл», присвячений актуальним проблемам рятівників людей від геноциду, модераторами якого були д-р Арон Вайс (Ізраїль), проф. Вацлав Вежбенєц (Польща), проф. Ярослав Грицак (Україна), проф. Андрій Кравчук (Канада), проф. Шимон Редліх (Ізраїль), д-р Євген Розенблат (Білорусь), Наталя Федущак (США) та д-р Ігор Щупак (Україна). Під час «круглого столу» модератори підсумували найважливіші проблеми, які обговорювалися на конференції. Були прокоментовані тези учасників, виголошені протягом трьох днів під час роботи сесій.

До даної збірки увійшли наукові статті, які підготували на основі виголошених ними доповідей учасники Міжнародної наукової конференції «Праведники світу та інші рятівники у час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті».

Микола Балабан,
Український Католицький Університет
(Львів, Україна)

**ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ
НА «КРИВАВИХ ЗЕМЛЯХ»:
ВИПАДОК ЛЬВОВА**

(переклад з англ. Я. Піскар'юв)

Ця робота складається з трьох частин. По-перше, я буду описувати історичний і соціальний контекст Центрально-Східної Європи, модель якої являв собою Львів аж до Другої світової війни, і поняття «Кривавих земель», запропоноване Снайдером, щоб описати і пояснити трагічні обставини звірств та жорстокості що коїлися в Східній Галичині.

По-друге, будуть обговорені раніше проведені дослідження та теоретичне підґрунтя «альтруїстичної особистості» в цілому і на специфічних прикладах Праведників народів світу.

Нарешті, будуть розглянуті історії Львова, де після пошуку по базі Праведників народів світу було виявлено 40 рятівників (рятівниками були як сім'ї, так і окремі особи), для того, щоб подивитися, як вплив оточення та теорія про альтруїстичну особистість можуть бути об'єднані при аналізі феномену Праведників у Львові – були вони звичайними людьми, або ж відрізнялися від них, а також чи відрізнялися вони від Праведників в інших країнах (регіонах) та умовах?

Центрально-Східна Європа: єврейський Рай чи Ад?

Цей особливий регіон Європи характеризується великою кількістю різних етнічних груп, люди мігрували сюди і оселялися тут у залежності від зміни соціальних та економічних чинників. Норман

Девіс назвав Центрально-Східну Європу «справжнім раєм для європейського єврейства»¹, де вони жили в міських і сільських районах (у селищах вони часто складали етнічну більшість) та складали основу середнього класу з досить широкими правами самоврядування у власних громадах. Беручи приклад Львова, перші єврейські громади з'явилися в місті вже в чотирнадцятому столітті, і крізь покоління їх відносини з домінуючою польською (в місті) та українською (в регіоні) етнічними групами (не кажучи вже про інші дрібніші етноси, такі як татари, вірмени, німці і т.д.) були дуже складними, сповненими як взаємним співробітництвом, так і ненавистю, як миром, так і насильством, як суперництвом, так і взаємною повагою².

Як казав Редліх про цей регіон Центрально-Східної Європи, така модель співіснування підходить тільки для часів відносної стабільності і встановлених правил вирішення конфліктів у польсько-українсько-єврейському трикутнику, але ця «функціональна» та дуже непроста рівновага у відносинах народів, що мала місце у міжвоєнний період, була знищена війною: її атмосферою, занепокоєнням, розчаруванням і відвертою ворожістю. Таким чином, кожна етнічна група вважала себе жертвою, що зробило взаємодопомогу та співчуття до інших майже неможливим³.

Незважаючи ні на що, 200000 єврейських життів було врятовано під час Голокосту⁴, більшість із них саме Праведниками, багато з яких

1) Davis N., Moorhouse R. *Microcosm: A Portrait of a Central European City*. – London: Pimlico. – 2003. – С. 8.

2) Yones E. *Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years 1939–1944*. – Jerusalem: Gefen Publishing House. – 2004. – P. 13.

3) Foley M. Review of: *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* by Shimon Redlich. *The Slavic and East European Journal* – 2005. – Vol. 49. – No. 4. – P. 704.

4) Baron, Lawrence. *The Holocaust and Human Decency: a Review of Research on the Rescue of Jews in Nazi Occupied Europe*. *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, No. 1/2,

залишаються невідомими й донині через дефіцит джерел інформації, за допомогою котрих можна було б підтвердити такі випадки. На жаль лише 0,1% від цієї кількості врятованих життів можна віднести до єврейського населення Львову після Голокосту⁵.

Львів був дуже особливим містом для всіх трьох етнічних громад у міжвоєнній Польщі. Після польсько-української війни за місто в 1918–1919 рр. і поразки українців, воно продовжувало залишатися «постійним яблуком розбрату»⁶ між поляками та українцями, але не тільки між ними.

Єврейські перспективи міста були не менш важливими. З третім за чисельністю населенням у «Другій Польській Республіці» (після Варшави і Лодзі), та маючи другу за чисельністю єврейську спільноту в світі (після США), Львів був «центром релігійного і хасидського життя, єврейського просвітництва, сіонізму і соціалізму»⁷.

Якщо спробувати оцінити точні цифри, то можна, насамперед, звернутися до польського перепису грудня 1931 р. – останнього перед війною. На відміну від зазвичай економічно бідного населення Східної Галичини (українського селянства та збіднілого польського міщанства), євреї переважно жили в містах, а їх основними видами діяльності були торгівля (40%), промисловість та ремісництво (34%), сфера послуг, освіта, культура, медицина, побутові роботи та послуги (22%)⁸.

Altruism & Prosocial Behavior. – 1986. – P. 238.

5) The Holocaust Research Project. (2007). Lvov ghetto.– [електронне джерело] – Режим доступу// <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/lvov.html>.

6) Yones E. Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years 1939–1944. – Jerusalem: Gefen Publishing House. – 2004. – P. 5.

7) Там само.

8) Там само. – P. 27.

Приблизно 100000 євреїв проживали у Львові в 1931 р.⁹, і ця кількість дуже швидко та невпинно зростала аж до початку війни, через наплив біженців з німецьких та радянських територій, і на час першої радянської окупації у 1939 р. досягла цифри близько 240000 осіб. На час, коли у червні 1941 р. німці зайняли місто, у Львові проживало близько 159 тисяч євреїв, ще 100 тисяч були записані до лав Червоної Армії, та ще порядку 50000 пішли у вигнання (ці цифри співпадають у польських, єврейських та німецьких джерелах на час серпня 1941 р.)¹⁰.

Через антисемітську етнічну політику Другої Польської Республіки, особливо після смерті Пілсудського у 1935 р., ставлення поляків до євреїв було досить ворожим, в той же час їх лояльність до польської влади і невдалі спроби альянсу між українськими та єврейськими політичними партіями, разом з підозрами щодо єврейських симпатій до комунізму та Радянського Союзу, зробили їх вельми небажаними сусідами і для українців.

Після угоди між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом про їх дружбу і кордони, підписаної у вересні 1939 р., Львів став частиною Української радянської республіки, і драматична історія «Кривавих Земель» поширилася на ці території, які раніше були досить етнічно збалансовані.

Поняття «Криваві Землі» було запропоноване Тімоті Снайдером, щоб описати і охопити історію масових політичних вбивств цивільного населення, які відбувалися на територіях від Центральної Польщі до західної частини Росії, включаючи Україну, Білорусь та країни Балтії. На жаль, це була територія «де проживали більшість європейських євреїв, де перетиналися імперські плани Гітлера і Сталіна, де проводили

9) Там само. – Р. 130.

10) Там само. – Р. 130–31.

свої бої Вермахт і Червона Армія, і де радянський НКВС і німецький СС зосредили свої основні сили»¹¹. Врахувавши такі фактори, як сукупність міжнаціональних відносин між різними етнічними групами, взаємозалежність цих етнічних груп, а також конфлікти, що скопилися впродовж багатьох років – іноземні загарбники використали все це задля того, щоб подолати місцевий опір руками місцевого ж населення.

Розділяючи етнічні групи тоді і зараз (шляхом створення суперечливих спогадів про війну та про ролі кожної з етнічних груп в долі інших) ми втрачаємо цілісність картини Голокосту на «Кривавих Землях». Неможливо зрозуміти жертв не розуміючи злочинців, не беручи до уваги чисельних «байстендерс» та відносно небагатьох, але, тим не менш, важливих рятівників. Радянська влада принесла терор і зростання взаємних підозр серед населення Львова, її вчинки частково вважалися в тому числі єврейською відповідальністю, адже побутувала думка, що більшість євреїв підтримують комунізм (навіть незважаючи на те, що часом їх депортували, а інколи вони самі намагалися втекти з Радянського Союзу на окуповані Німеччиною території)¹². Те що, єврейська інтелігенція підтримала Декларацію про об'єднання Західної України з Радянською Україною не було забуте, і двома роками пізніше нацисти використали радянську методику, граючи з національними почуттями українців проти євреїв¹³. Східна Галичина стала частиною Генерал-губернаторства в серпні 1941 р., але дії, направлені проти єврейських жителів, почалися вже в червні 1941 р. у вигляді погромів і «спонтанної» помсти та насильства з боку місцевого населення і співробітників поліції, після «тюремних дій»

11) Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. London: Vintage. – 2011. – P. XI.

12) Там само. – P. 194.

13) Там само. – P. 195.

(масові вбивства більшості українського, польського та єврейського населення НКВС СРСР у в'язницях Львова перед втечею Радянської Армії в червні 1941 р.) і тривали протягом наступних двох років за «активної підтримки оперативних груп»¹⁴.

Навчившись на уроках Голокосту, коли свідки єврейських страждань були непрямыми винуватцями цих страждань з моральної точки зору, сьогодні кожен може почути заклики до єврейської громади не залишатися такими ж мовчазними свідками у разі, якщо такі події стануться в Україні. Заклик до етнічних громад мирно жити, не просто пліч-о-пліч, а жити разом¹⁵, працюючи на загальну користь, може стати ще одним уроком, де міг би бути корисним приклад Праведників.

Виступаючи на святковому вечорі на честь Праведників у Львові, який відбувся в 2012 р., Василь Косів (заступник мера Львова) справедливо зазначив, що це дуже правильне місце для того, щоб почути такі зворушливі особисті історії, які стали історією самого міста. Сьогодні Львів намагається позиціонувати себе як «відкрите для світу» (офіційний девіз), як «мультикультурне», «багатонаціональне» і «багатоконфесійне» місто, де Голокост був трагедією не тільки з точки зору втрат населення, але в першу чергу в розрізі звичайних людей та особистостей¹⁶.

На жаль, приклади Праведників, в основному невідомі жителям міста та його відвідувачам, хоча це могло б принести користь міській спільноті, створивши позитивний приклад та образи визнання, пова-

---

14) Yones E. *Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years 1939–1944*. – Jerusalem: Gefen Publishing House. – 2004. – P. 160.

15) Nachmanovich V. *Open Address to the Jews of the World*. – [електронне джерело] – Режим доступу // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/52ef7032c17b4/>.

16) У Львові нагородили Праведників народів світу. – [електронне джерело] – Режим доступу // http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?u_lvovi_nagorodili_pravednikiv_narodiv_svitu&objectId=1269324.

ги і пам'яті як рятувальників, так і жертв Голокосту, вписавши це до історії міста.

Альтруїзм: Уроджене або набуте?

Відносини між сусідами або близькими соціальними групами в період напружених соціальних конфліктів та нестабільних політичної та економічної ситуації, ведуть до досить обмеженого вибору стратегій, які можна проводити по відношенню до «інших», навряд чи хоч одна з них є «хорошою відповіддю звірствам»¹⁷, скоріше таких стратегій взагалі не існує.

Максим Гон¹⁸ виділяє кілька варіантів поведінки:

- 1) вилучення, або як сказав Крісті, «мовчання», а саме – ізоляцію жертви, що сприймається як припинення буття одним з «нас» – людей¹⁹;
- 2) участь у звірствах за різних мотивів;
- 3) надання допомоги постраждалим, порятунок.

Кожен з них – в залежності від власного вибору – має вплив не тільки на долю жертви, але і на своє власне право називати себе людиною у фізичному і моральному плані²⁰. Як відзначив Хеллер²¹, у роботі Н. Тек стосовно Праведників альтруїстична допомога сприйма-

---

17) Christie N. Answers to Atrocities, in: G. Skąpska, A. Orla-Bukowska, K. Kowalski (ред.), *The Moral Fabric in Contemporary Societies*, Brill: Leiden. – 2003. – P. 353.

18) Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)* / Н. Рудницька, І. Щупак, О. Колпакова (ред.). – Дніпропетровськ: Центр «Ткума». – С. 11.

19) Christie N. Answers to Atrocities, in: G. Skąpska, A. Orla-Bukowska, K. Kowalski (ред.), *The Moral Fabric in Contemporary Societies*, Brill: Leiden. – 2003. – P. 339.

20) Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // *Історичні уроки Голокосту ...* – С. 13.

21) Heller C. Review of: *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi occupied Poland*. by Nechama Tec. *American Journal of Sociology*. – 1987. – Vol. 93, No. 1. – P. 221.

лася ними не як героїчний вчинок, а радше як простий громадянський обов'язок по відношенню до переслідуваних представників меншин.

Якщо ми розглянемо не тільки численні спроби теоретично описати і зрозуміти вчинки Праведників, то зможемо знайти небагато інформації з концепції «альтруїстичної особистості». Альтруїстична поведінка, визначена Бар-Талом, як «акт, який приносить користь іншим, у той час як виконавцю не обіцяні ніякі винагороди або відшкодування»²², це досить складний для пояснення соціальний акт. Він визначив деякі з ключових особливостей, які повинен мати альтруїзм, такі як: бути корисним іншій особі; виконувати роботу добровільно і свідомо; користь іншої людини повинна бути самоціллю; виконання роботи без очікування будь-якої винагороди²³. Він також розрізняв два підходи для визначення альтруїзму: поведінковий (заснований на реальних справах, з меншою увагою до первісної мотивації) і мотиваційний (альтруїстичність намірів проявляється ще до виконання справ та вчинків)²⁴.

На додаток до цього, Барон²⁵ зауважив, що в академічних дослідженнях, присвячених вивченню альтруїзму можна чітко виділити дві методології. Перша заснована на ретельному аналізі всіх можливих культурних, економічних, військових, дипломатичних, політичних і соціальних факторів і сил, які могли мати вплив на рятувальника, та намагається намалювати загальний «статистичний» профіль рятувальника. Друга орієнтована головним чином на виявлення психоло-

---

22) Bar-Tal D. Altruistic Motivation to Help: Definition, Utility and Operationalization. *Humboldt Journal of Social Relations*. – 1986. – Vol. 13, No. 1/2, Altruism & Prosocial Behavior. – P. 3.

23) Там само. – P. 5.

24) Там само. – P. 4.

25) Baron, Lawrence. The Holocaust and Human Decency: a Review of Research on the Rescue of Jews in Nazi Occupied Europe. *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, No. 1/2, Altruism & Prosocial Behavior. – 1986. – P. 237.

гічно-соціальних особливостей людей альтруїстичної поведінки, при цьому особлива увага приділяється їх ранній соціалізації, сімейним відносинам, цінностям і переконанням.

Серед найбільш важливих факторів, що впливають на шанси виживання європейського єврейства вчені в основному фокусуються на історичному аналізі відмінностей у рівні та інтенсивності німецької окупації та контролю СС над внутрішніми справами країни, а також на кількості місцевого населення, на яке німці могли покластися у своїй антисемітській політиці²⁶.

Цікаво, що довоєнні антисемітські почуття місцевого населення були не настільки важливими для виживання євреїв, адже їх порятунок часто сприймався як «проявлення свого громадського обов'язку по відношенню до співгромадян, неприйняття завойовника або лояльність до національних і релігійних ідеалів»²⁷, і водночас це могло поєднуватися з негативним ставленням і навіть антипатією по відношенню до окремих потерпілих або груп.

Цікавий момент був відмічений також про соціалізацію майбутніх рятувальників, що зустрічався в основному (стосовно німецьких Праведників) в дослідженні Вольфсона²⁸ задовго до того, як нацистський режим прийшов до влади, а саме, до 1910 р. Зазначено, що більше чоловіків, ніж жінок були рятувальниками, при цьому ні їх релігійні або політичні погляди, ні професійний чи соціальний статус майже не впливали на їх рятувальну діяльність.

Тим не менш, майже дві третини з них були залучені і в іншій антигітлерівській діяльності, що забезпечує нам деяке уявлення, чому ці люди вирішили, що у них є бажання і ресурси (або мали бажання,

26) Там само. – Р. 239.

27) Там само.

28) Там само. – Р. 240.

тому що вони мали доступ до ресурсів або ресурси були другорядним питанням при наявності у першу чергу сильної мотивації?), щоб допомогти євреям. Під поняттям ресурсів ми розуміємо не лише окремі сприятливі обставини (тобто віддаленість житла, конкретну професію, що підходила для укриття і доставки повідомлень – тобто листоноші, фінансові кошти або підпільна мережа довірених осіб), але і необхідні навички (терпіння, вміння переконливо брехати, творчість, сміливість), що самі по собі могли не стати передумовами для порятунку, але вплинули на розвиток альтруїстичної поведінки рятувальника²⁹.

На даний момент ми можемо бачити, як психосоціальні характеристики альтруїстичних особистостей теоретично описуються вченими. Наприклад, дослідження Френсіса Гроссмана показало, що люди з високорозвинутою «особистою відповідальністю, високим рівнем емпатії по відношенню до інших, незалежності і впевненості у своїх діях, що базуються на їх власних почуттях і цінностях»³⁰, які зростали у сім'ях традиційних цінностей з не авторитарним батьком і турботливою матір'ю, досить часто були особами, яким були притаманні альтруїстичні риси.

Трохи інший ракурс був показаний П. Лондоном, який зауважив, що рятувальники були одними з аутсайдерів у своїх громадах, що дало їм можливість співчувати та вони могли відчутти себе в шкурі євреїв-жертв, що сприяло подальшій допомозі³¹.

Нарешті, велике дослідження Олінерів стосовно Праведників, яке розглядає більш ніж 600 прикладів, показало аналогічні результати. Вони стверджували, що альтруїзм не є вродженою рисою, адже люди можуть обирати безкорисливий або небезкорисливий шлях поведінки

29) Там само. – Р. 241–242.

30) Там само. – Р. 242.

31) Там само. – Р. 243.

в залежності від різних факторів, тому особистість рятівника не є постійною величиною, а є безперервною роботою, і вона розвивається в процесі сприяння і допомоги іншим³².

Дійсно, вони були чужими у своїх громадах, «соціально віддаленими, ізольованими та не зовсім нормальними людьми»³³, які, тим не менш, просто є іншим (не очікуваним і не запланованим) результатом соціальної системи, у якій вони мали більш високий рівень стійкості до групового тиску, ніж інші, більш «соціально відповідні» особи.

Олінери виділили три види мотивації рятувальників:

1) аллоцентрична (базується на емпатії по відношенню до маргіналів – лише одна третина з рятувальників, що надавали допомогу євреям);

2) нормоцентрична (52% з рятувальників обрали цей варіант; переважно на основі почуття зобов'язання допомогти через релігійні чи особисті цінності, або ж на прохання моральних авторитетів – груп опору або мереж взаємодопомоги);

3) аксіологічна (на основі моральних принципів етики, справедливості, рівності та поваги до всіх, які були вивчені на прикладі визначних осіб)³⁴.

---

32) Darley J. M. Review of: Conscience and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust by E. Fogelman; A Different Way of Seeing Things: How Perspective Drives Behavior by K. Monroe; Embracing the Other: Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism by P. Oliner; S. Oliner; L. Baron; L. Blum; D. Krebs; M. Smolenska; The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe by S. Oliner; P. Oliner. Political Psychology. – 1995. – Vol. 16, No. 3. – P. 641.

33) Там само. – P. 644.

34) Fein H. Review of: Good People Versus Dirty Work: Helping Jews Evade the Holocaust. The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe. by Samuel P. Oliner; Pearl, M. Oliner. Contemporary Sociology.– 1989. – Vol. 18, No. 2. – P. 191; Darley J. M. Review of: Conscience and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust by E. Fogelman; A Different Way of Seeing Things: How Perspective Drives Behavior by K. Monroe; Embracing the Other: Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism by P. Oliner; S. Oliner; L. Baron; L. Blum; D. Krebs; M. Smolenska; The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe by S. Oliner; P. Oliner. Political Psychology. – 1995. – Vol. 16, No. 3. – P. 642.

Також як і злочинці діяли на вимогу авторитетів, так само і багато рятувальників діяли таким же чином у своїх добрих справах, тому ми можемо говорити про «банальність добрих справ», яка буде схожою на «банальність злих справ», як концептуалізувала Ханна Арендт. Тим не менш, рятувальники, як уже згадував Фейн, мали домінантною рисою «широту», на відміну від «вузькості» у осіб, які не були рятувальниками³⁵, де перше означає відсутність диференціації між «ними» і «нами», між «євреями» та «своїми» і визнання відповідальності за них такою ж, як і за всіх людей.

Н. Тек також підтримала Олінерів у своїх висновках стосовно того, що рятувальники у своїх громадах часто ставали заклеєними, або ж навіть виганялися з громади, стверджуючи, що високий рівень соціальної маргінальності (через соціально-економічну ситуацію або нонконформізм як спосіб життя та відношення до оточення) призвів до зниження соціального контролю і підвищення самостійності серед таких людей, що дозволило їм вести себе у відповідності до власних моральних переконань і менше зважати на зовнішні соціальні обмеження³⁶.

Однак, як справедливо підкреслює Евісон, незалежність розуму не гарантує доброти, але це виклик сталому іміджу самотнього героя, який діє засновуючись лише на власних високоморальних цінностях, для якого людські зв'язки є тягарем³⁷. Насправді, як ми бачили з раніше згаданих видів мотивації, вони часто діяли спільно з іншими

---

35) Fein H. Review of: *Good People Versus Dirty Work: Helping Jews Evade the Holocaust. The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe.* by Samuel P. Oliner; Pearl, M. Oliner. *Contemporary Sociology*. – 1989. – Vol. 18, No. 2. – P. 191.

36) Baron, Lawrence. *The Holocaust and Human Decency: a Review of Research on the Rescue of Jews in Nazi Occupied Europe.* *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, No. 1/2, *Altruism & Prosocial Behavior.* – 1986. – P. 243.

37) Evison I. S. Review of: *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe* by Samuel P. Oliner; Pearl M. Oliner. *Social Service Review*. – 1990. – Vol. 64, No. 1. – P. 161.

антинацистськими діячами та на прохання впливових осіб, самих по собі, можливо, не дуже великих та навіть маргінальних, але впливових і сильних у соціальному колі спільнот опору³⁸.

Тим не менш, ми не повинні забувати про недоліки висновків Олінерів через погано порівнюваний приклад історичних відмінностей нацистського режиму, і через різницю в соціально-економічних умовах самих жертв. Як вказував Левін, сильні, багаті, добре освічені євреї, у яких були фінансові ресурси для сплати хабарів, які мали друзів-християн, на своє щастя, мали більше шансів вижити (більше варіантів, з яких можна було обирати), ніж християни з обмеженим економічним і соціальним капіталом³⁹.

Праведники у Львові: Герої або звичайні люди?

Розглядаючи приклад Львова та шанси євреїв на виживання в місті, ми бачимо, що вони не мали так багато можливостей для вибору, як їх рятувальники, які в основному вибирали стратегії для допомоги жертвам Голокосту.

Перш за все, слід зазначити, що після німецької окупації міста єврейське гетто і трудовий табір на Яновський вулиці створювалися у більшості єврейським населенням (тими, яких раніше не було застрелено на площі, які не стали жертвами погромів або не були депортовані в табори смерті) і діяли там до середини 1943 р. Лише порядку 200–300 людей пережили Голокост в місті або його околицях⁴⁰, так як було надзвичайно важко сховатися у місті з високою концентрацією

---

38) Lewin R. G. Review of: When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland by Nechama Tec; The Italians and the Holocaust by Susan Zuccotti. *The Oral History Review*. – 1988. – Vol. 16, No. 1. – P. 138.

39) Там само.

40) The Holocaust Research Project. (2007). Lvov ghetto. – [електронне джерело] – Режим доступу // <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/lvov.html>.

німецьких військ, співробітників і обмеженим доступом до базових ресурсів.

У вересні 1942 р. була сформована спеціальна група під назвою «Жегота» в рамках польського руху опору, щоб допомогти євреям на окупованій німцями території Польщі. Вони надавали їм фінансову допомогу, житло, фальшиві документи, доставляли гроші та їжу в гетто і табори, провозили контрабанду і допомагали втекти, це була єдина організація, створена урядом у вигнанні, яка надавала субсидовану допомогу євреям, які працювали у Львові та інших великих польських містах, решта організацій були в основному створені локальними силами опорів та мали набагато менші масштаби.

Насправді, це не дивно, що після дослідження на базі Яд Вашем серед Праведників у Львові / Лемберзі, як місці рятування можна знайти тільки 79 випадків «сімей» впізнаних як євреїв, врятованих під час Голокосту (Яд Вашем, на 1 січня 2013 р.). Серед цих випадків автор взяв у розрахунок тільки 40, обмеживши місце порятунку лише Львовом, не включаючи Львівську область. Моя гіпотеза полягає в тому, що рятувальні стратегії та загальні риси рятувальників у місті можуть сильно залежати від міського соціального та історичного контексту окупації.

Перш, ніж ми розглянемо актуальні дані, не слід забувати, що ці результати не є вичерпними, адже база даних ще не зібрана повністю і, можливо, ніколи не стане повною і не зможе перелічити всіх рятувальників і врятованих в силу природних причин. Тим не менш, це може наштовхнути нас на деякі думки або дати точки відліку для подальшого аналізу і порівняння попередніх досліджень Львівських Праведників.

На 1 січня 2013 р. нараховувалося 28811 праведників, визнаних Яд Вашем в усьому світі, серед яких 6394 поляків, 3654 французів, 5269 нідерландців і 2441 українців (за громадянством).

В цілому, 18 чоловіків і 22 жінки були визнані Праведниками у Львові або такими, що рятували євреїв у Львові, серед яких 5 сімей були нагороджені цим статусом. Що стосується етнічного питання: 31 з них були поляками, 4 – українцями, 2 – поляко-українцями та 3 – німцями. Абсолютна більшість із них була католиками, 1 був греко-католиком (священик монастиря) і один – свідком Ієгови. Стосовно деяких людей немає інформації про їх релігійну приналежність, тому, ймовірно, врятована особа не знала точної інформації або ж релігія не була надто важливим питанням для рятівника.

Цікаво буде розглянути роки народження Праведників. Підтверджуючу тезу про зрілий вік і досягнення повноліття ще до приходу нацистів до влади (хоча у Львові це було не так важливо) ми бачимо, що Праведники були в основному народжені в період з 1883 по 1910 рр., близько 5 людей народилися в кінці 1920-х рр. (усі вони були дітьми інших рятувальників, які допомагали батькам). Отже, у 1941–1943 рр. Праведники були досить зрілими особами, причому більшості з них було більше 40, або навіть більше 50 років. Деякі з них пам'ятали політичну атмосферу толерантності в Австро-Угорській імперії до Першої світової війни, а також міжвоєнний період мирного співіснування трьох етнічних груп – і вони мали власні погляди і переконання на рахунок інших етнічних груп, а також у них був суттєвий життєвий досвід, все це разом дозволяло їм оцінити ситуацію більш глибоко і з меншим впливом пропаганди.

Якщо враховувати вид трудової діяльності та соціальний статус Праведника, то вони не надто різняться, однак, деякі з них мали

реальну силу, щоб допомогти більш ніж одному або декільком євреям самотужки. Серед впливових людей були, наприклад, український священик та польський власник взуттєвої фабрики, які змогли створити цілу мережу рятівників для допомоги великій кількості євреїв, але більшість професій є типовими для міських жителів: пекар, оперна співачка, клерки, няні, швачка, письменники і вчителі, медсестри, композитор, хатні робітниці, ветеринар. Тільки троє з них були некваліфікованими робітниками. Дивлячись на історії порятунку було несподіванкою для автора побачити, як багато жінок було залучено до порятунку на індивідуальній основі, переважно це були хатні робітниці або няні багатих єврейських дітей, які їм і допомагали. Деякі з врятованих мали друзів-християн або були одружені на християнах, які допомагали їм врятуватися. Види допомоги, яка надавалася Праведниками, були обмежені обставинами міста: забезпечення базових поставок продовольства, надання тимчасового житла, підробка документів, допомога у втечі з міста якомога швидше, іноді вони допомагали євреям з гетто або з трудового табору, також забезпечуючи їх продовольством, документами (даючи підроблені свідоцтва про народження, хрещення, посвідчення особи), допомагаючи з втечею за межі міста або країни та контрабандою, жінки часто опікувалися єврейськими дітьми вбитих сусідів, видавали їх за власних дітей або ж навіть імітували вагітність.

Ми можемо тільки оцінити такі соціально-демографічні характеристики львівських Праведників у сукупності з історичним контекстом напруженості міжетнічних відносин довоєнних і воєнних часів, тим не менш, ми не в змозі оцінити мотивацію рятувальників через стислість або навіть іноді відсутність історій про те, як і чому ці люди допомагали євреям.

Пам'ятаючи про згадані раніше теоретичні припущення стосовно того, ким були Праведники народів світу і чому ці люди ставили свої життя під загрозу, ми можемо зробити деякі попередні і, напевно, не дуже емпіричні висновки.

По-перше, теза про «банальність добрих справ», здається правдивою, оскільки люди ставали рятівниками не через свою героїчну природу, а просто через сприятливість обставин і володіння необхідними ресурсами.

По-друге, бути альтруїстом на «Кривавих землях» було, ймовірно, набагато складніше, ніж на інших окупованих територіях, так як два тоталітарні режими дуже вміло грали на національному питанні та широко використовували пропагандистські інструменти для підсилення міжетнічної напруженості. Проте, випадки коли поляки, українці і інколи навіть етнічні німці (!) допомагали євреям, доводять, що мотиви цих людей базуються на загальнолюдських цінностях і принципах, які є однаковими у всіх країнах, незважаючи на зовнішні обставини.

По-третє, це правда, що багаті, забезпечені та соціально активні євреї мали більше шансів для пошуку варіантів виживання, що, в свою чергу, у деякому роді було сприянням рятівникам для допомоги, через раніше встановлені соціальні (дружні, сімейні або професійні) відносини.

Нарешті, тезу про деяку маргінальність рятувальників по відношенню до їх соціального середовища важко перевірити за базою даних Яд Вашем. Скоріше за все, їх включення в інші рухи опору або мережі допомоги було просто сприятливим фактором, навряд чи хтось із Праведників був в змозі допомагати євреям самотужки. Можливо, невідповідність встановленим окупаційними силами нормам

(як радянським, так і нацистським) дозволяла рятувальникам кинути виклик жорстоким соціальні правилам «Кривавих земель».

Висновок

Підводячи підсумок, ми бачимо, що Праведники народів світу у Львові не мають загального профілю з урахуванням їх професії, статі чи соціального статусу. Національність (домінування поляків порівнюване з їх часткою в населенні довоєнного Львова) або релігійні переконання також не були вирішальним фактором, або ж їх вплив важко перевірити. Вік, здавалося б, став впливовим фактором, однак наявність молодих людей доводить, що вплив оточуючих людей (батьків або сил опору) був теж важливим. В цілому, Праведниками виявилися звичайні люди, які робили надзвичайні вчинки у регіоні, де такі дії були особливо небезпечними.

**Вацлав Вєжбєнєц,
Йоанна-Ельжбєта Потачек**
*Вища Школа технологій та економіки в Ярославі,
Університет Жешува
(Ярослав – Жешув, Польща)*

ФОРМИ І СПОСОБИ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ У ПЕРЕМИШЛІ ПОЛЯКАМИ ТА УКРАЇНЦЯМИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Протягом століть Перемишль був важливим багатонаціональним центром та осередком існування різних конфесій. У місті проживало кілька національностей, польське населення становило найбільшу кількість мешканців (у 1931 р. – 25154 осіб, що становило 49,1% від загальної кількості 51038). Друге місце щодо кількості населення займали євреї (17326, а це становило 34%), третє місце посідали українці (їх кількість становила 8278, тобто 16,3% від загальної кількості жителів міста)¹. У міжвоєнний період ці національності співпрацювали в муніципальних органах влади, сприяючи економічному розвитку міста. Євреї становили істотну, невід’ємну частину населення Перемишля, єврейська громада була однією з найбільших громад на території Малопольщі².

Єврейська громада мала інституційну і неінституційну форми існування в міжвоєнний період. Її співіснування з іншими жителями

---

1) Wierzbieniec W. Społeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939, Przemyśl 1996, Idem, Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym, Rzeszów 2003, S. 60, Statystyka Polski, t. XXVII, Warszawa 1927, S. 64, 65, Statystyka Polski, seria C, z. 68, Warszawa 1968, S. 39.

2) Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939, Warszawa 1967, S. 201, 210–214.

набуло форми ізоляціонізму³. До її послуг були єврейські школи, благодійні товариства, соціальні, комерційні, наукові установи і заклади культури. Єврейська громада приділяла важливе значення питанням ритуального забою, ритуальних обмивань і кладовищам⁴. У місті було три синагоги, кілька будинків молитви⁵, єврейська лікарня⁶, будинок престарілих⁷, гуртожиток для безпритульних, будинок для сиріт і ясла-садок. Євреї розвивали систему соціального забезпечення і надавали великого значення питанням благодійності. Мали в своєму розпорядженні також великі промислові підприємства. Серед професій переважали такі як лікар або юрист⁸.

Єврейські громади багатонаціонального Перемишля однаково сприймалися іншими суспільними верствами населення. Однак, антисемітські погляди, які зростали ще в тридцятих роках, антиєврейські рухи і стереотипи суспільства щодо євреїв, сприяли нарощуванню суперечностей, іноді навіть, ворожості. Ця ситуація відобразилася у відносинах між євреями і поляками та українцями під час Другої світової війни, це стосувалося часто питання порятунку євреїв або питання доносу на них.

Друга світова війна перервала спокійне життя і діяльність єврейського населення в місті, як і у всій Польщі, починаючи в той же час процес знищення цього населення. У перший місяць Другої світової

---

3) Wierzbieniec W. Społeczność..., op. cit., S. 8–9.

4) „Nowy Dziennik», 3 XII 1926, nr 270, S. 8.

5) Zob. W. Wierzbieniec, Społeczność..., op. cit., S. 8–9.

6) „Nowy Dziennik», 18 I 1924, nr 15, S. 6, Andrzejewski Z. Szpital żydowski w Przemyślu w XV i XX w., «Rocznik Przemyski», t. XLIII, z. 4, Przemyśl 2007, S. 208, 209.

7) Archiwum Państwowe w Przemyślu, Akta Miasta Przemyśla, sygn. 10, S 22; W. Wierzbieniec, Społeczność..., op. cit., S. 53, 98, 109.

8) Wierzbieniec W. Społeczność..., op. cit., S. 53, 98, 109.

війни як єврейське населення, так і інші меншини, маючи спільного ворога, почали співпрацювати⁹.

Особливістю Перемишля, на відміну від більшості інших польських міст, була його окупація з вересня 1939 р по червень 1941 р. радянськими військами, за винятком Засяння (цей район перебував з вересня 1939 р. під німецькою окупацією). Після поділу міста вздовж річки Сян, з двадцятитисячної єврейської громади¹⁰ значна частина перейшла до радянської окупаційної зони¹¹.

19 вересня розпочалися перші арешти євреїв у Перемишлі¹². Німці підпалили синагогу «Старов» і синагогу «Темпель». 26–27 вересня майже всі євреї були вигнані на правий берег Перемишля перед остаточним встановленням німецько-радянського кордону¹³. У районі Засяння залишилися лише кілька десятків старших і хворих жінок, для яких німці виділили два будинки на вулиці Долинській, вони прибували сюди до червня 1942 р. і згодом були вбиті в лісі поблизу села Куньковце¹⁴. Після окупації південної частини міста радянськими військами 28 вересня 1939 р., частина євреїв вернулася до Перемишля. Під час радянської окупації значно зменшилася кількість єврейського населення.

У червні 1941 р., коли дві частини Перемишля перебували під нацистською окупацією, було конфісковане майно євреїв, їх змушували

---

9) Madajczyk Cz. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, S. 28, 29.

10) *Encyklopedia Judaica*, t. XIII, Jeruzalem 1972, S. 1298–1299.

11) Radziwończyk K., *Zbrodnie generała Strackenbacha*, Warszawa 1966, S. 53, 54.

12) Kostek J., *Świat przeszły dokonany*, Przemyśl 2012, S. 19.

13) Włodek L., *Zagłada Żydów przemyskich*, «Nowiny» 1987 r., nr 267, S. 5.

14) Rachwał A., *Eksterminacja ludności w Przemyślu i powiecie przemyskim w latach 1939–1944* [w:] *Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej Polski*, t. 1., Rzeszów 1976, S. 59.

виконувати найважчу роботу і масово вивозили до таборів праці¹⁵. 3 липня 1942 р. було видано Постанову про створення в місті єврейського кварталу. В документі було докладно представлено кордони майбутнього гетто і дано наказ про перехід на його територію до 16 липня 1942 р. В той час на невеликій території проживало приблизно 22 тисячі євреїв з Перемишля і околиць¹⁶. Відразу із закриттям гетто почалися депортації та масові знищення. У період з 27 липня по 3 серпня 1942 р. до табору смерті в Белжеці було вивезено 10 тис. євреїв, в той час сотні інвалідів, жінок, дітей і літніх людей постійно вивозили до лісу поблизу села Гроховце і там їх вбивали. 17 листопада до Белжеця було вивезено 4 тис. осіб. В той час кордони гетто були поділені на частину «А» для працюючих осіб (800 осіб) і частину «В» для непрацюючих (4 тис. осіб). У вересні 1943 р. розпочалася ліквідація гетто «В», було вивезено в Освенцим 3 тис. осіб і до табору праці в Шебнях поблизу Ясло – 100 осіб. Євреї, які переховувалися і не хотіли примусово виселятися, були розстріляні у дворі школи на вул. Коперника. Це сталося 11 вересня 1943 р. і тоді загинуло 1580 осіб¹⁷. Ліквідацію частини «А» було проведено в три етапи, у вересні

---

15) Wierzbieniec W., *Losy przemyskich Żydów podczas II wojny światowej w relacjach świadków (z Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie)*, «Studia Przemyskie» 1993, nr 1, S. 197, 198.

16) Granica przemyskiego getta została wytyczona następująco: wzdłuż brzegu Sanu do mostu kolejowego, następnie wzdłuż torów kolejowych do Kamiennego Mostu, do ul. Jagiellońskiej (dawna Wiktorii), do ul. Mniszej, wzdłuż torów kolejowych do dzielnicy Wilcza, następnie do ul. Reymonta w kierunku do linii Sanu; Archiwum Państwowe w Przemyślu [dalej: APPr], Akta Miasta Przemyśla, sygn. 2280, S. 5, Biblioteka Instytutu Wschodniego w Przemyślu, Ogłoszenie o ograniczeniu dzielnicy żydowskiej miasta Przemyśla z dnia 3 lipca 1942 r., Plan Der Stat Przemyśl z sierpnia 1942 r.

17) Krochmal A. *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej*, [w:] *Pamiętam każdy dzień*, pod. red. J. Hartman, J. Krochmal, Przemyśl 2001, S. 269.

та жовтні 1943 р. та в лютому 1944 р. Тоді інших його жителів було вивезено до таборів в Шебнях, Стальовій Волі і Плашові¹⁸.

Винесення смертного вироку викликало у польського населення і в українській громаді співчуття та готовність допомогти. З огляду на те, що за поміч євреям загрожувала смертна кара, на допомогу прийшла незначна кількість людей. Допомогу надавали тільки ті люди, для яких життя іншої людини, незалежно від національності та віросповідання, було важливіше, ніж почуття страху.

Допомога єврейській громаді Перемишля надходила як від установ, церковних організацій (монастирів, парафій), так і від приватних осіб польської та української національностей. Часто ця допомога надавалася і фінансувалася ззовні. В 1942–1943 рр. таку допомогу надавали Районний урядовий штаб і Союз збройної боротьби (СЗБ) і Армії Крайової (АК) через своїх представників, скаутів. Ця допомога була надана людям, які перебували в гетто, або переховувалися; їм допомагали втікати з міста, надавали притулки, розподіляли гроші та давали арійські документи.

Подальшою діяльністю з порятунку євреїв займалися обласні відділи «Жеготи» з Кракова та Львова. Вони були пов'язані з місцевим представництвом Уряду, Верховним Командуванням АК і такими організаціями як «Зельони Кшиж», «Шаре шерегі», «Бондзь готув», «Людови звьонзек кобет», «Батальони хлопське»¹⁹.

Багато людей, які допомагали євреям, не були нагороджені медаллю «Праведників народів світу». Причина цього полягала у відсутності зв'язків, у смерті тих людей, у відсутності нащадків або ініціативи зі сторони врятованих сімей.

---

18) Wierzbieniec W. Losy..., op. cit., S. 198.

19) Różański J. Przemyśl i okolice, Pruszków 1977, S. 419.

Римо-католицьке та греко-католицьке духовенство відіграло значну роль у наданні допомоги євреям. Священики внесли свою лепту в цю велику справу, видаючи фальшиві свідоцтва про хрещення, ховаючи євреїв і захищаючи їх від німецької влади. Значний внесок щодо порятунку зробили також черниці: переховували єврейських дітей у дитячих будинках-інтернатах, сприяли переховуванню єврейських сімей в монастирях і одержували при цьому кошти на їх утримання²⁰. Період перебування єврейського населення в монастирі був періодом виживання²¹. Причини порятунку євреїв духовенством брали початок з євангельських заповідей – про надання допомоги тим, хто її потребує і з турботою про віруючих. Слід зазначити, що деякі з євреїв були католицького віросповідання²².

Допомогу єврейському населенню надавали представники всієї церковної ієрархії. Перемишльський єпископ Францішек Барда звертався до представників духовенства про надання допомоги євреям. Для надання допомоги одній сім'ї звертався до німецької влади²³.

Священики нижчого духовного сану, вікарії, і, навіть, клерики також допомагали. Яскравим прикладом цього був о. Твардзіцкі, парафіяльний священик у Блоні, а також капелан тимчасового табору для людей, яких вивозили примусово з території Галичини, Генерального Губернаторства і Комісаріату України. Тоді до цього табору, який був розташований на вулиці Міцкевича, привозили цілі сім'ї. Багато дітей вмирало по дорозі. Священик Твардзіцкі брав від цих сімей свідоцтва

---

20) *Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, T. 3: *Zakony, Przemyśl 1990*, S. 599.

21) Kurek E. *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Zakrzewo 2012, S. 31.

22) Fijałkowski Z. *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, S. 198.

23) Rączy E. *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, S. 71.

з метою реєстрації їх прізвищ в парафіяльній книзі померлих, а насправді передавав їх з метою порятунку єврейських дітей. Священик д-р Михайло Ястрембські продовжував його діяльність²⁴.

У порятунку євреїв брали також участь брати-Альбертини, які керували притулком на Засянні. У липні 1942 р. вони прийняли до закладу трьох єврейських жінок – вдову Студзінську та двох її сестер. Також інші євреї одержували подібну допомогу від братів-Альбертинів. Євреї переховувалися також у монастирі францисканців-реформатів. Єврейська сім'я жила поруч будинку наставника монастиря. У 1944 р. її викрили і вбили німці²⁵.

Єврейських дітей переховували в дитячому будинку Сестер Найсвятішого Серця Ісуса. Серед 60 польських дітей-сиріт з Волині, вони переховували тринадцять єврейських. Ставилися до них як до католиків, щоб не викликати підозри з сторони німців, але ніколи не переконували змінити свою віру. Варто відзначити тут роль сестер: Бернарди Сіделко, Лігорії (Анни) Гренди, Євгенії Вонсовської, Емілії Юськевіч. Всі вони були нагороджені медаллю «Праведники народів світу». Врятовані ними діти – Хеда Россен, Міріам Кляйн, Софія Разек, Габріель Корен, Ахува Лісс, Юліан Островські, Авіля Фігельман. Після війни їх забрали до дитячого будинку представники єврейської громади, а потім відправили до Ізраїлю. У 1980 р. Євгенія Вонсовська-Ренот (раніше с. Альфонса) організувала в Ізраїлі зустріч з єврейськими вихованцями з дитячого будинку-інтернату з Перемишля²⁶.

У Перемишлі кілька дітей переховували черниці Конгрегації Божої Матері Милосердя. Дітей також переховували в дитячому будинку

---

24) Relacja Leszka Włodka, mieszkańca miasta Przemyśla, spisana w kwietniu 2014 r. – w posiadaniu autorów.

25) Diecezja..., op. cit., 9, 255.

26) Pamiętam każdy dzień, pod. red. J. Hartman, J. Krochmal, Przemyśl 2001, S. 206–212.

в Жешові. Діти були родом з Перемишля, Жешова та Львова. Найбільшу участь в таких діях брали дві сестри: сестра Лауренція – настоятель будинку-інтернату в Перемишлі і сестра Аурелія Прокон, яка особисто привозила дітей²⁷.

Діти потрапляли до будинків-інтернатів з різних причин. Деякі з них були перевезені з Перемишльського гетто. Для утримання єврейських дітей, які згідно записів дитячого будинку, вважалися сиротами зі східних околиць, сестри одержували їжу і гроші за посередництвом районного Комітету Опіки у Перемишлі. Крім того, завдяки цьому Комітету, скаути вивозили з дитячого будинку польських хлопців до сільських сімей, щоб таким чином, звільнити місце для єврейських²⁸.

Допомогу євреям надавали інші жіночі релігійні ордени. Сестри альбертинки в Баконьчицах керували притулком, в якому переховувалися також переслідувані євреї²⁹. Сестри бенедиктинки переховували у підвалі монастиря кількох осіб. У монастирі на той час повинні були проживати німецькі офіцери. У червні 1941 р., монастир був спалений під час німецько-радянської битви і євреї змушені були покинути притулок. Сестри феліціанки переховували також сім'ї з дітьми в будинку св. Ядвіги на вулиці Ваугарта в Перемишлі. Допомагали також сестри серафітки, які завідували лікарнею в Перемишлі. Євреям також надавали послуги в цій лікарні, через це згодом німці знищили лікарню, а євреїв вбили³⁰.

Завдяки допомозі черниць – Анелі Котовської (сестри Клари) та Ірени Белявської (сестри Хонорати) була врятована сім'я Вітманів (батько Авраам, мати Ела, син Яків і дочка Більха). У втечі з гетто,

27) Rączy E. Pomoc..., S. 74, 75.

28) Relacja Leszka Włodka

29) Diecezja..., S. 18.

30) Diecezja, S. 31, 197, 560.

яке було в Перемишлі, їм допомогла Божена Зламал, яка привела їх до черниць. Сестра Хонората переховувала також єврейську пару з прізвищем Фуллер і 5-річну дівчинку Лілю Розенталь (Леа Фрід). 19 вересня 1983 р. сестри були нагороджені медалями «Праведники народів світу»³¹. Після війни сім'я Вітманів виїхала до Швеції, а доля сім'ї Фуллер невідома.

Трагічно закінчилося переховування євреїв у монастирі сестер кармеліток. Їх переховували в саду в бункері. Вихід з нього знаходився у стіні монастиря. Євреї виходили взимку і мимоволі залишали сліди на снігу, які згодом побачили німці. Після того, як було виявлено бункер з людьми, їх розстріляли на місці. Монахинь врятував від смертної кари капелан о. Момідловський, який взяв провину на себе³².

Приватні особи також допомагали рятувати євреїв. Наводячи кілька прикладів з порятунку євреїв поляками, варто згадати Марію і Джорджа Німців, які врятували життя Ірені Ліхт. Мати Марії працювала нянею в сім'ї Ліхт. Сім'я підтримували хороші відносини. Під час Другої світової війни сім'ю Ліхт відправили до гетто. Коли євреїв почали відправляти в концтабори, в той час Шимон Ліхт, який був відомим лікарем у Перемишлі, попросив Марію Німець допомогти врятувати життя його дочки Іринки (Терези). Марія переховувала її від осені 1942 р. до кінця війни. Вона також організувала притулок у друзів для 7-річного двоюрідного брата Терези. Марія ставилася до дівчинки як до рідної дочки. Підтвердженням цьому є той факт, що навесні 1943 р., знаючи, що далі переховувати її в Перемишлі є неможливим, не повідомивши нікого, залишила чотирьох, трохи старших

---

31) Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska, Yad Vashem 2004, S. 39–40.

32) Relacja Leszka Włodka...; O kryjówce tej wspomniano również w – Diecezja..., op. cit., S. 394.

від Терези синів і виїхала з нею до Варшави. У Варшаві організувала притулок в одному з жіночих чернечих орденів, де вони залишалися разом до кінця війни. Протягом всього часу підтримувала зв'язки з батьками Терези.

Після війни батьки Терези виїхали з нею в США. Вони писали листи до Марії. Сорок років після війни, Тереза Кан-Тобер (Ірена Ліхт) приїхала до Польщі, щоб побачити місця і людей, завдяки яким залишилася живою. На знак подяки, посприяла в нагородженні Марії і Юрія Німців медаллю «Праведники народів світу»³³. Вони отримали її 8 червня 1986 р.

Наступною рятівницею з Перемишля була Марія Денасевич. Бідна вдова, разом з 15-річною дочкою Христиною опікувалася 2-річною єврейською дівчинкою Феліцією Швам. Після смерті батьків дитини не одержувала коштів на її утримання, але охрестила дівчинку і посприяла в одержанні для неї арійських документів. Феліція проживала з ними до 1948 р., після чого організація Алія ха-Ноар відправила дитину до Ізраїлю. У 1992 р. Феліція відвідала Христину (дочку Марії) у Польщі.

21 грудня 1982 р. Франциска і Збігнев Камінські були нагороджені медаллю «Праведники народів світу». В 1942 р. вони допомагали єврейській сім'ї Хістер та їх приятелю Годману, а також Ганні Пенер, Натані Файт, Хелі Фінклестайн, Дорі Гофнер, Салі Стенберг і сім'ї Шантнер, яка складалася з чотирьох осіб. Після війни євреї, які перехувалися у Камінських, виїхали в Ізраїль, Канаду, США, Аргентину і Францію.

---

33) Widziane z drugiej strony getta. Jerzy Niemiec – wspomnienia [w] Pamiętam..., op. cit., S. 222–230, Mówią ocaleni. Teresa Cahn-Tober (Irena Licht) [w:] Pamiętam..., op. cit., S. 160–182, M. Grynberg, Księga Sprawiedliwych, Warszawa 1993, S. 692, Księga..., S. 495.

З осені 1942 р. по липень 1944 р. сім'я Йосипа та Анни Войдиляк переховували у своєму будинку 9 євреїв в Зеленці біля Перемишля. Врятованими були також: д-р Марек Туркель, Діана Туркель, їхні діти – Вітольд і Яніна, а також в живих залишилися адвокат Олександр Кронберг, Олена Кронберг, Фаст Мунде і Стефанія, Яків Райнбах. У 1985 р. сім'я Войдиляк отримала медаль «Праведники народів світу» за порятунок цих людей³⁴.

Говорячи про перемишльських праведників, не можна не згадати сім'ю Меллер (Євгенію, Йосипа, Стефанію, Олену і Кшиштофа), які в маленькій хатині в місцевості Селець, поблизу Перемишля в 1942–1944 рр. переховували п'ятеро євреїв. З жовтня 1942 р. вони переховували Річарда Фреєра і 2,5-річного сина Оскара і Барбари Фреєр, яких тоді переховувала Пелагія Влодек (Пелагія взяла цю дитину з гетто). Барбара і Оскар Фрейер прийшли до цього притулку у квітні 1943 р. разом з матір'ю Барбари – Гізелюю Стерн. Потім до них приєднався Генрих Шехер. Сім'я була нагороджена медаллю «Праведники народів світу»³⁵.

У Перемишлі було багато рятівників, які не були нагороджені медаллю «Праведники народів світу». Їх також варто згадати. Яскравим прикладом цього був Лешек Влодек, який народився у 1930 р. в Перемишлі та його мати Пелагія Влодек. Під час Другої світової війни Лешек належав до організації «Старе Шерегі» ZHP (Союз Польського Харцерства). Діяльність скаутів полягала в передачі замовлень, кореспонденції, зброї, вибухових речовин, їжі до відповідних пунктів або конкретних осіб. Вони співпрацювали з організацією «Жегота». По-різному допомагали євреям. Відправляли єврейських дітей з тимчасових притулків до дитячих будинків, видаючи їм свідоцтва про

34) *Księga...*, S. 495, 79–80, 121, 279–280, 388–389, 450, 822.

35) *Ibidem*, S. 458; *Relacja Leszka Włodka...*

хрещення і посвідчення про навчання в школі. Священик Твардзіцький (парафіяльний священик у Блоні) давав ці свідоцтва, а посвідчення про навчання в школі давали представники Комітету Опіки Головної Опікунської Ради в Перемишлі: Людомір Лещинський, Еміль Мішчак (юрист, після війни – прокурор), Яніна Курдибан. Крім того, Лешек Влодек носив гроші і кореспонденцію до притулку служебниць Найсвятішого Серця Ісуса та інших релігійних громад, де переховували єврейських дітей: сестер феліціянок, притулку на вулиці Вайгарта та сестер кармеліток. Гроші та кореспонденцію передавали також приватним особам, які переховували євреїв.

У Перемишлі було декілька так званих «пунктів передачі єврейських дітей». Лешек Влодек ходив до двох з них: до сім'ї Земських і до Михайла Крука. Ці два пункти знаходилися на вулиці Коперника біля гетто. Сім'я Земських мала власну віллу на вулиці Коперника – навпроти середньої школи. Вночі, домовившись з охоронцями, які охороняли гетто, дітей опускали на мотузках з вікон будинків. Потім вони потрапляли на другу сторону вулиці – до будинку Земських, де переховувалися не більше одного дня в коморі, виходили звідти, як школярі, маючи від скаутів свідоцтва про народження та посвідчення про навчання у школі. Дітей проводили в дитячий будинок служебниць Найсвятішого Серця Ісуса, який знаходився навпроти церкви у Блоні.

Другим пунктом передачі дітей був будинок Михайла Крука, до якого прилягала огорожа гетто. У цій огорожі була дірка, через яку вночі проходили євреї до будинку, а потім до підвалу. І, навпаки, до гетто доставляли їжу і зброю. Вдень до будинку приходили селяни з сусідніх сіл, які передавали людей. На зворотному шляху вони переховували на підводах євреїв, яких вивозили за межі міста. Єврейських

дітей забирали також скаути і привозили їх у притулки для дітей. Згодом підпільну діяльність Михайла Крука було виявлено, німці знайшли в підвалі близько 30–40 євреїв. Цих людей вбили, а власника будинку 6 вересня 1943 р. прилюдно замордували на подвір'ї³⁶. Скаути також допомагали дорослим євреям, перевозячи їх поїздами до притулків в інших містах. Передача людей часто відбувалася на маршруті Жешув – Перемишль – Хирів. Євреям допомагала також Пелагія Влодек, яка під час Другої світової війни мала свою слюсарню на вулиці Міцкевича 59. Разом з будівельним об'єктом, що знаходився по сусідству (власником був Люцян Коц), у слюсарні виконувалися замовлення для Німецької Східної Залізниці. Людей, які тут працювали, не вивозили на примусові роботи до Німеччини, а у випадку з євреями – у концентраційні табори.

У майстерні Пелагії Влодек переховувалися євреї та поляки. З липня 1942 р. по вересень 1943 р. в майстерні працювали євреї з гетто, які були направлені на роботу з біржі праці обласної єврейської ради «Юденрат» в Перемишлі. Завдяки праці легше було організувати втечу, або знайти притулок, щоб переховуватися. У підвалі будинку переховувалися євреї, а також поляки, переслідувані за диверсії. Люди, які переховувалися, залишали документи. Лешек Влодек зберігав ці документи в банках від молока. Крім того, ця сім'я допомогла адвокату з Перемишля – Оскару Фраєрові, його дружині Барбарі, їх синові та Генриху Шехтерові³⁷.

Євреям допомагала також мати Івана Холувкі. Вона носила їжу для Лоткі Шпінер, яка переховувалася разом зі своєю сім'єю. Тадеуш Білик носив молоко до гетто. Розалія Романкевич, яка проживала на

---

36) Widziane z drugiej strony getta. Jan Hołówka – wspomnienia [w:] Pamiętam..., op. cit., S. 218–222; Relacja Leszka Włodka...

37) Relacja Leszka Włodka...

вулиці Реймонта, мала перепустку на в'їзд до гетто, з якого вивозила відходи, а під ними були сховані єврейські діти³⁸. Єврейській громаді з Перемишля допомогу надавали також особи українського походження. Слід зазначити, що як і поляки, так і українці допомагали євреям під час Голокосту. Ця допомога надходила як від духовенства, в тому числі черниць, так і від приватних осіб.

Стосовно духовенства, велику роль відіграла Українська греко-католицька церква, закликаючи до проявів милосердя по відношенню до євреїв, особливо застерігаючи від доносів на них. Найвище в ієрархії греко-католицьке духовенство показувало приклад порятунку єврейського населення. Під час ліквідації гетто у Львові архієпископ Української греко-католицької церкви Андрій Шептицький надав притулок у своєму будинку рабинам Левіну і Давиду Кахане. У своїх пастирських листах до віруючих попереджував про співучасть у злочинах нацистів, закликаючи до переховування переслідуваних³⁹.

У документах 1941–1943 рр. він просив про відповідне ставлення німецької влади до євреїв, які були заслуженими для народу України: військові Української Галицької Армії (УГА), письменники, вчені. В листах до духовенства Східної Галичини надавав дозвіл проводити обряд хрещення євреїв. Такі дозволи супроводжувалися його підписом⁴⁰. Слід також підкреслити особисту участь митрополита та його брата Климентія Шептицького в порятунку євреїв. Його шофер – Іван Гірний згадував, що неодноразово, на прохання Шептицьких,

---

38) Widziane z drugiej strony getta. Jan Hołówka – wspomnienia [w:] Pamiętam..., op. cit., S. 221.

39) Krochmal A. Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej, [w:] Pamiętam..., op. cit., S. 274; R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa 1993, S. 136.

40) Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwovi [dalej: CDIAU], f. 408, op. 1, spr. 93, l. 6.; CDIAU, f. 201, op. 1, spr. 75, l. 1–173.

привозив до дитячого притулку у Якторові та до монастиря в Уневі єврейських дітей і дорослих⁴¹.

Духовні особи нижчого рангу, бачачи яскравий приклад архиєпископа, також надавали допомогу. Так о. Василь Гриник, котрий був парафіяльним священиком Української греко-католицької церкви в Перемишлі, видавав свідоцтва про хрещення (метрики) і надав притулок 24 єврейським дітям у притулку Сестер Пресвятої Богородиці на вулиці Пельчара в Перемишлі⁴². Збереглася метрика єврейки Олександри Журавко, яку він охрестив у 1943 р.⁴³

У дитячому будинку-інтернаті в 1941–1944 рр. налічувалося близько 150 дітей-сиріт, у тому числі, понад 100 українських дітей, 24 особи єврейської національності і понад 20 осіб – польські діти. Сестри мали важке фінансове становище. Допомогу очікували від єврейського комітету в Перемишлі завдяки міській Раді Соціальної Опіки цього ж міста⁴⁴.

У 1943 р. гестапо почало цікавитися дитячим будинком, тоді о. Гриник видав усім єврейським дітям греко-католицькі метрики, а сестри-служниці знищили всі сліди доказів їх фактичного походження⁴⁵. Один неповний список дітей зберігся з 1945 р., який вміщував

---

41) Zob. Iwan Hirnyj, *Moje świadectwo* [w:] *Metropolita Andrzej Szepczycki. Studia i materiały*, Kraków 1994, S. 207–210.

42) Hałagida I. *Szpieg Watykanu. Kapłan grekokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008, S. 34, A. Krochmal, *Żydzi...*, S. 275, P. Smoleński, *Jest już za późno*, «Gazeta Wyborcza», 16/17, XI 2002.

43) *Archiwum Kurii Grekokatolickiej w Przemyślu* [dalej: AKGP], *Metryka urodzenia Aleksandry Żurawko*, 1 XII 1943 r.

44) AKGP, *Pismo Miejskiej Rady Opieki Społecznej w Przemyślu do Komitetu Żydowskiego w Przemyślu*, 16.07.1941 r. w sprawie przekazania środków na utrzymanie 24 dzieci żydowskich przebywających w sierocińcu przy ul. Pelczara 16 w Przemyślu.

45) AKGP, *Książd Mitrat Bazyli Hrynyk (27.12.1896–31.05.1977)*,; *Relacja Bohdana Mariana Biłego, kierownika Archiwum Kurii Grekokatolickiej w Przemyślu spisana w kwietniu 2014 r. w posiadaniu autorów.*

92 прізвища в українській та польській редакції⁴⁶. З листа-прохання про надання фінансової допомоги, який був написаний опікункою дитячого будинку Мартою Демчук до єпископа Францішка Барди в Перемишлі впливало, що тоді в дитячому будинку-інтернаті проживало тільки троє дітей-євреїв. Інших забрали їх батьки⁴⁷. Дітьми в інтернаті опікувалися черниці. Деякі з них рятували єврейських дітей: Віталія Мікусь, Бартломія Холівка, Моніка Кучерська, Епістимія Семків, Амалія Чабан, Плакуда Щербюк, Антоніна Ячмінська, Емануела Ковальчик, Партеня Косуна. В дитячому будинку-інтернаті допомогу надавали також дві вчительки: Марія Демчук і Марія Станішевська⁴⁸. У наданні допомоги євреям варто відзначити один з основних монаших орденів Української греко-католицької церкви – отців Василіян у Перемишлі.

Другу групу українців, які надавали допомогу євреям, становили світські особи. Ця категорія людей, як і у випадку з поляками, спрямовувала свою діяльність, в основному, на заохочення інших людей надати допомогу або на налагодження дружніх стосунків з врятованою особою.

22 лютого 1980 р. Марія та Іван Медвідь були нагороджені медаллю «Праведники народів світу». Ця сім'я врятувала 6-річну дівчинку Стеллу Груфт. Під час війни Іван Медвідь працював з батьком Стелли – Адольфом Груфтом, котрий займав посаду головного бухгалтера у відділі житлово-комунального господарства. Після того, як сім'ю Груфт забрали до гетто, Адольф просив, щоб врятувати його дочку. Дівчинку залишили на Кам'яному мості, коли євреї йшли до праці,

---

46) AKGP, Niepełna lista dzieci-sierot w ukraińskim sierocińcu w Przemyślu z 1945 r.

47) AKGP, List Marty Demczuk – opiekunki sierocińca ukraińskiego w Przemyślu do biskupa przemyskiego Franciszka Bardy z dnia 14 XII 1945 r.

48) Derżawnyj Archiw Lwiwskoj Oblasti [dalej: DALO], F. 1, op. 14, spr. 3065, S. 156.

що була за межами гетто. Подружжя Медведів переховувало дівчинку протягом двох років (з початку 1942 р. по 1944 р.). Священик Василь Гриник переховував дівчинку протягом двох тижнів у будинку капітули, коли навесні 1942 р., після арешту брата Марії, існувала загроза обшуку будинку, що знаходився на вулиці Владича 8. Подружжя Медведів хотіли удочерити її, але Стелла знала, що вона єврейка. Батьки Стелли померли. Після війни залишилися її дядько і тітка. У 1945 р. вони забрали її та виїхали до Бельгії, а згодом – до Ізраїлю, де Стелла вийшла заміж. Подружжя Медведів не отримали жодної винагороди за переховування дівчини, вони зробили такий вчинок з огляду на приязнь до її батька. В даний час подружжя немає серед живих, а медаль, якої вони були удостоєні, одержав їх син – єпископ Української греко-католицької церкви – Ігор Медвідь⁴⁹.

Особливої уваги заслуговує вчинок 17-річної Стефанії Підгурської-Бужмінської та її 9-річної сестри Олени. В архівних матеріалах Інституту Яд Яшем в Єрусалимі був зареєстрований їх вчинок. Інформацію про колишні події надали чоловік Стефанії – Іван Бужмінський (Максимілян Діамант) та Іван Дорліх. Саме з розповідей останнього стало відомо про українське походження Стефанії та Оленки. З 1938 р. Стефанія працювала в магазині сім'ї Діамант, де й проживала з ними на вулиці Міцкевича. У 1942 р. сім'я потрапила до гетто. У листопаді цього ж року, під час депортації євреїв – до табору в Белжець. Максу Діаманту разом з рідним братом та двоюрідним братом вдалося втекти. Стефанія надала їм притулок в будинку на вулиці Міцкевича. У лютому 1943 р. вони орендували будинок на вул. Татарська 3 для переховування людей⁵⁰. «Планували розмістити 7 осіб. Стільки планували привести і розмістити людей. За короткий час їх було – 13.

49) Nowy Dziennik, 10 IV 1936 r., nr 100, S. 15.

50) Nowy Dziennik, 25 III 1936 r., nr 85, S. 15.

Це були – я, мій брат Завадський з дружиною (Данута Карфьот), Ян Дорліх, Владислав Орліч-Шіллінгер з дочкою Христиною, Сьонек і Леон Хірш, Єленьські з дружиною Христиною і Мальвіна Зиммерманнова з двома дітьми – Цесія і Янек. Пересиділи ми всі разом 15 місяців»⁵¹. «Коли небезпека була дуже великою, ховалися в землянці біля стіни будинку, яка вела далі до будинку кармелітів. Протягом 15 місяців дівчатка самі опікувалися цими людьми. Кожного дня ходили по їжу. Спочатку в'язали светри і обмінювали їх на їжу»⁵². За свій героїчний подвиг сестри Підгурські одержали в 1979 р. медалі «Праведники народів світу».

Після війни Макс Діамант змінив прізвище та ім'я на Йосип Бужмінський і одружився зі Стефанією. До 1945 р. вони проживали у Перемишлі на площі Домбровчаків, а пізніше переїхали до Вроцлава, де він здобув медичну освіту. У 1957 р. виїхали до Ізраїлю, пізніше до Америки і Канади. Олена Підгурська проживала у Вроцлаві після війни, вийшла заміж та працювала лікарем⁵³.

Ян Дорліх виїхав до Ізраїлю. Лікар Шілінгер прийняв католицьку віру і змінив прізвище на Орліч, в Перемишлі працював як стоматолог. Сьонек і Леон Хірш переїхали до Ізраїлю, на сьогоднішній день вони вже не живуть. Генрик Діамант виїхав до Бельгії.⁵⁴ Макс Діамант разом з сином у середині 1990-х рр. повернулися до того місця, де колись переховувалися. Це відбулося напередодні виходу фільму про Стефанію Підгурську під назвою «У криївці мовчання». Ці відвідини відродили спогади про війну і надихнули на бажання створити музей. На жаль, цим мріям не судилося здійснитися⁵⁵.

51) DALO, F. 1, op. 53, spr. 1032, S. 5, 18.

52) DALO, F. 1, op. 53, spr. 1816, S. 1, 37, spr. 1047, S. 22, 32.

53) Wierzbieniec W. Społeczność..., op. cit., S. 218, 219.

54) APPr, Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego [dalej: ABGK], sygn. 1088.

55) AAPr, ABGK, sygn. 1088.

Великої пошани за врятування єврейського населення заслуговують також і Марія та Григорій Йодловські. Вони переховували єврейську дівчинку Йону Анну Вайс. До початку Другої світової війни Йодловські працювали в установі «Хальперн», власником якої була родина Вайс. У 1941 р., коли німці почали переселяти місцевих євреїв, сім'я Вайс попросила Йодловських доглянути їхню кількамісячну донечку. Йодловські не мали своїх власних дітей, тому у 1942 р. вони її удочерили, дали їй ім'я Анна Роксолана. На той час вони проживали у багатоповерховому будинку на вулиці Рейтана 8.

Григорій Йодловський помер у 1946 р., а Марія Йодловська – у 1956 р. Вони так і не мали інших дітей. Після війни Йона Анна Вайс опинилася в Ізраїлі. З названими батьками вони загубила контакт. В 2011 р. повернулася до Польщі, щоб відшукати своїх рятівників або їх родичів і посприяти у нагородженні їх медаллю «Праведники народів світу». На жаль, після тривалих пошуків їй не вдалося знайти жодної інформації про цю сім'ю⁵⁶.

Євреїв переховували також й інші українці. Художник Камінський, який проживав у цій багатоповерхівці, що і Марія Медвідь, переховував лікаря Шатнера та його двох дочок. Консьєрж будинку брав гроші від тих, хто переховував євреїв, шантажуючи їх доносом. Леопольд Сьвіонтек – знайомий Марії Медвідь, переховував євреїв у багатоповерхівці на вулиці Словацького⁵⁷.

Дякуючи жінці українського походження, війну пережила і Естера Розалія Фельнер (Ернестина Рузя). У липні 1942 р. з чоловіком та єврейською дівчиною вона втекла з гетто. У будинку на вулиці Дворського 56 знайшли притулок в українки, чоловік якої був євреєм. Їхні

---

56) Stępień S. Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918–1939, [w:] Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, t. 3, Przemyśl 1996, S. 204–205.

57) Там само.

чоловіки були знайомі, тому що разом працювали перед війною на фабриці Поллера, яка знаходилась на цій вулиці. Жінка зі своїм чоловіком з теплотою відносились до своїх підопічних, а до дівчинки єврейки відносились, як до власної доньки.

Після війни Естера Фельнер прожила 40 років у Перемишлі та працювала економістом у плановому відділі. В 1979 р. помер її чоловік і тоді вона виїхала до Нью-Йорку. Дуже нудьгувала за рідним містом, до якого згодом повернулася. Думками не хотіла повертатися до воєнних часів, але кожного року запалювала свічку в тому місці, де в 1943 р. німці замордували 1580 євреїв.

Дякуючи громаді неєврейського походження, з 50 тис. (перед війною 3300 тисяч) євреїв, які залишилися живими в окупованій Польщі, приблизно 30–35 тис. (1% від усієї єврейської громади) були врятовані. В Перемишлі з 17326 євреїв, які проживали у місті перед війною, війну пережило лише 500 євреїв.

За те, що люди допомагали вижити євреям під час війни на території Польщі, дуже багато з них загинули, в самому тільки Перемишлі було замордовано 568 людей.

У 2000 р. Інститут Яд Вашем (Yad Vaschem, Єрусалим) у своєму рапорті подав загальну кількість людей, нагороджених медаллю «Праведники народів світу»; ця кількість становила 17433 особи, з них 5333 особи – громадяни Польщі. Цією медаллю були нагороджені і 35 мешканців Перемишля, польської та української національностей. Завдяки цим людям залишився живим 81 єврей. Було також і багато людей, які врятували життя євреям, але не були нагороджені. Важко визначити їх кількість. Що стосується жителів Перемишля, то відомі описи близько 30 таких випадків. Допомога була надана

близько 130–150 особам⁵⁸. Звичайно, ця кількість була набагато більшою, свідченням чого є той факт, що близько 568 людей загинули за надання порятунку євреям.

Необхідно підкреслити, що поляки все-таки активніше брали в цьому участь, організовуючись у групи або індивідуально. Ця допомога мала різний характер, дехто допомагав, керуючись почуттям гуманності, дехто тому, що знав особисто тих людей, а дехто, щоб одержати матеріальну винагороду.

Слабшу участь української громади в наданні допомоги євреям можна пояснити впливом факторів та умов тодішнього часу, тобто національно-політичних (вплив націоналістичних середовищ, передвоєнні антагонізми щодо поляків і євреїв, німецька проукраїнська пропаганда). Українці час від часу співпрацювали з організаціями або групами, які займалися таким видом допомоги. Свою участь у рятуванні вони пояснювали тим, що були особисто знайомі з цими людьми ще перед війною. Певною мірою до цього їх спонукала віра. Інколи, на жаль, фінансові фактори також відігравали велику роль.

Духовенство двох народів також брало участь у рятуванні євреїв, в основному, керуючись почуттям гуманності. Фінансову подяку приймали тільки у тому випадку, якщо це допомагало у рятуванні життя людей, яких вони переховували.

У Талмуді записано, що кожне покоління має 36 праведників. Час Голокосту виявив багатьох з них. Українці та люди інших національностей, які з різних причин допомагали євреям пережити важкі часи, були одними з них⁵⁹.

---

58) APPr, ABGK, sygn. 5145.

59) Talmud, traktat Sanhedryn – 97 b.

Фаїна Винокурова,
Державний архів Вінницької області
(Вінниця, Україна)

ФЕНОМЕН ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ: ДО ПИТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ВИМІРУ ТА ЛЮДСЬКОГО ВИБОРУ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПОДІЯХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ДО ПИТАННЯ МОТИВАЦІЙ ДІЙ ТА ВЧИНКІВ

Українська історіографія має досить небагато праць із такої важливої складової українсько-польсько-єврейських відносин, як порятунок єврейського населення за часів нацистської окупації України (1941–1944 рр.). Саме тому підкреслюємо значущість праць п. Якова Сусленського, д-ра Жанни Ковби, зокрема пов'язаних з постаттю митрополита Шептицького, публікацій, збірників документів, підготовлених Єврейською Радою України; підручників та інших методичних розробок, підготовлених директором Інституту вивчення Голокосту «Ткума» д-ром Ігорем Щупаком, виданих останнім часом матеріалів науково-практичних, педагогічних конференцій з проблематики історії Голокосту, підготовлених та проведених Інститутом «Ткума»¹. Потужний масив наративів подає у своїх збірниках документів усної історії, серед яких чимало нарисів про рятівників євреїв, відомий український дослідник, колишній малолітній в'язень гетто Борис За-

---

1) Сусленський Я. *Справжні герої*. – К.: товариство «Україна-Ізраїль», 1993. – 152 с.; Ковба Ж. *Людяність у безодні печла...* – К.: Сфера, 1998.– 266 с. – (серія «Бібліотека інституту юдаїки»); Бабий Яр. *Спасители и спасенные* / сост. И. М. Левитас. – К.: Изд-во «Сталь», 2005. – 576 с.; Щупак І.Я. *Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії*. – Підручник для учнів 11 кл. серед. загальноосвіт. шк. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2005. – 112 с.; Щупак І.Я. *Всемирная история. Новейший период (1939–2011 гг.): учеб. для 11 кл. общеобразоват. учебных заведений*. – Запорожье: Премьер, 2011. – 272 с.

барко. Тема українських праведників порушується і в «Книзі рятівників» латвійського письменника Леоніда Коваля².

Варто відзначити й матеріали наукових конференцій, видані польськими колегами, зокрема з питань роботи з документами усної історії. У рамках однієї із таких конференцій, що відбулась у Любліні в 2010 р., було проведено семінар «Робота із «важкою» пам'яттю», на якому, зокрема, йшлося про рятівників євреїв за часів нацистської окупації³.

Зарубіжні та українські дослідники завжди висвітлювали тему Праведників народів світу в контексті дослідження історії Голокосту. Одна з таких фундаментальних праць належить ізраїльському вченому – історику д-ру Іцхаку Араду⁴.

Розповіді про соціальні та психологічні мотиви надання допомоги жертвам Голокосту наводять дослідники з російського центру «Голокост» у збірнику «Книга Праведників». Цією ж інституцією підготовлено та видано друком комплект документів про порятунок єврейського населення за часів Голокосту та методичні рекомендації до зазначеного посібника.

Із регіональних досліджень та розробок варті уваги праці відомого білоруського вченого, дослідника історії Голокосту

---

2) Книга спасителей, ч. III (автор-составитель и литературная запись Л. Коваля при участии д-ра А. Шнеера). – Рига, 2000. – С. 357–394; «Жизнь и смерть в эпоху Холокоста». Свидетельства и документы в 3-х книгах (Б. Забарко – редактор-составитель, автор предисловия и комментариев), Киев: изд-во «Дух і літера» (Книга 1, 2008. – 620 с.; кн. 2, 2007. – 540 с., кн. 3. – 700 с.); «Мы хотели жить...» Свидетельства и документы (Б. Забарко – редактор-составитель, автор предисловия и комментариев), Киев, изд-во «Дух і літера» (кн. 1, 2013. – 592 с., кн. 2, 2014. – 792 с.).

3) «Робота з «важкою пам'яттю» в місцевих спільнотах. Польсько-український обмін досвідом. Матеріали семінару. – Люблін: Товариство «Панорама Культури». Осередок «Brama Grodska-Teatr NN» – 220 с.

4) Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лира ЛТД»; М.: «Центр Холокост», 2007. – С. 620–649.

д-ра Євгена Розенבלата, зокрема його дослідження «Спасіння євреїв Білорусі в роки Голокосту: праведники та праведні», а також праця білоруських дослідників – д-ра Інни Герасимової та Олександра Шульмана, присвячені Праведникам Білорусі⁵.

У цьому дослідженні ми також анотуємо праці, що мають краснавчий характер та сприяють історичній реконструкції подій Другої світової війни, окупаційного режиму в німецькій та румунській зонах окупації Вінницької області (1941–1944 рр.) та факторам виживання єврейського населення, серед яких порятунком євреїв представниками інших національних спільнот. У регіональному україно-ізраїльському виданні з проблематики Голокосту «Вінницька область. Катастрофа та опір» вперше інтегровано в інформаційний простір свідчення про рятівників єврейського населення у Вінниці та районах Вінницької області. У нашому дисертаційному дослідженні «Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.)» проанотовано архівні колекції, фонди особового походження, в яких йдеться про колабораціонізм та милосердя як прояви індивідуального вибору. Отже, певні висновки зроблено на підставі компаративного аналізу фактів, подій та документів. Відзначаємо й інші наукові статті джерелознавчого характеру, що вийшли друком останнім часом, про українсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації Вінниччини зокрема, про участь представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які

---

5) Книга праведників // Сост. И.А. Альтман, А.Е. Гербер, Д.И. Полторак. – М.: фонд «Холокост»: МИК, 2005. – 128 с.; Альтман И.А., Полторак Д.И. Методические рекомендации к учебному пособию «Праведники народов Мира. 9–11 классы: Нравственные уроки / И.А. Альтман, Д.И. Полторак. – М.: ООО «ТИД» «Русское слово», 2011. – 24 с.; Розенблат Е. Спасение евреев Белоруссии в годы Холокоста: Праведники и Праведные. // Материалы XVIII. Международной ежегодной конференции по иудаике «Холокост»: Новые исследования и материалы, Т. IV. Академическая серия. Вып. 37, Москва, 2011. – С. 69–86; Праведники народов Мира Беларуси / сост. И.П. Герасимова и А.Л. Шульман). – Минск: П68 ОДО «Тонмик». – 164 с.

пережили Голокост. Окремі документальні нариси та статті порушують питання виживання євреїв в екстремальних умовах окупаційного режиму⁶.

Впроваджено й нові сучасні форми висвітлення феномену рятівників євреїв шляхом документального кіно, в якому представлено документальні джерела з фондів Держархіву Вінницької області та документи усної історії. «Реквієм берегині» – один із таких відеофільмів, підготовлений спільно із журналістами державної телерадіокомпанії «Вінтера»⁷.

Уже більше як 15 років ми досліджуємо проблеми українсько-польсько-єврейських відносин під час Голокосту. Складовими частинами теми є питання праведництва та колабораціонізму. Проте з часу, відколи ми насмілилися означити цю проблему, багато що змінилося. Нині табу, яке було накладене на більшість досліджень цієї теми, зняте, і вивчення зазначеної вище проблеми легітимізоване і навіть

---

6) Винницкая область. Катастрофа (Шоа и Сопротивление. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы) / Сост. Ф.А. Винокурова, И. Маляр. – К.–Тель-Авив, 1994. – 191 с.; Винокурова Ф.А. Фонды Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис. канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 225 с.; Винокурова Ф.А. Відображення в документальних джерелах участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, що пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2007. – Вип. № 4. – С. 114–126; Винокурова Ф.А. Українсько-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). Колаборанти та рятівники: до проблеми людського вибору // Діалог національних культур Вінниччини. Науковий вісник. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2013. – Вип. 2. – С. 11–21; Винокурова Ф. Перельмутер (Бейгель) Єтя: Спаси материнської любов'ю // Світові війни ХХ століття та історична пам'ять: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 11 – 12 листопада 2011 р. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2013. – С. 239–251.

7) «Реквієм берегині» – документальний відеофільм про директора Вінницького дитячого будинку за часів німецької окупації Лідію Постолювську, автори сценарію Ф. Винокурова, О. Накорнеєва, режисер – О. Накорнеєва, науковий коментар історика Ф. Винокурова. – Вінниця, 2011.

заохочується. Зрозуміло, що задля розкриття «проблеми» українсько-польсько-єврейських відносин минулого, сьогодення та спекулятивних припущень щодо майбутнього, дуже важливо розширити межі дослідження. Ми більше не скуті ані традиційною історіографією, ані жорсткими рамками ідеології і тепер здатні простежити різні перспективи проблеми для того, щоб поглибити наше розуміння, забезпечити широкий базовий компаративний аналіз для наших досліджень і внести певні прагматичні пропозиції для вивчення нашої теми.

З позиції актуалізації проблематики Голокосту важливим є вивчення усіх складових однієї з наймасштабніших трагедій людства ХХ століття в контексті історії Другої світової війни та історії України. За расовою політикою нацизму знищення людського життя відбувалося за фактом народження: народився євреєм, циганом – підлягася знищенню.

Щодо теми нашого дослідження наведемо об'єктивне та влучне визначення Голокосту російського вченого, історика та філософа Михайла Гефтера: «Голокост суть триєдність – загибель, спротив, спасіння» (у деяких випадках спасіння через спротив). Отже, порятунок євреїв українцями, поляками, представниками інших національних спільнот є однією із форм спротиву нацизму.

Говорячи про сприйняття Голокосту в сучасному світі, зокрема при викладанні історії Голокосту, ми часто звертаємося до вислову: «Уроки Голокосту – уроки толерантності». Найбільш переконливі прояви толерантності ми вбачаємо, аналізуючи українсько-польсько-єврейські відносини за часів Голокосту. Український та єврейський народи мали віктимну історію, тому цікаво дослідити, як склалися відносини між ними в екстремальних ситуаціях німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.).

Українсько-польсько-єврейські відносини тісно пов'язані із філософсько-психологічною проблемою людського вибору в екстремальних ситуаціях за умов німецько-румунської окупації. Підкреслюємо – людського вибору, тому ми інтегруємо в дослідницький процес компаративний аналіз подій, моделей поведінки людини, використовуючи при цьому різноманітні категорії архівних джерел.

Фактаж, що стосується порятунку єврейського населення, складніше винайти в офіційній німецькій, румунській, українській документалістиці, що відклалася в діяльності окупаційних органів влади, українських органах так званого місцевого самоврядування, партизанських документах, поствоєнній партійно-радянській документалістиці тощо. Здебільшого зазначені архівні джерела стосуються порушень окупаційного режиму щодо євреїв, переслідування або покарання рятівників окупаційною владою. Вони містять дуже скупу інформацію, яка не завжди стає поштовхом для подальшого розвитку сюжету або дослідження.

Наприклад, в адресному листку вибуття Івана Лавідо (володів комісійним магазином на Українському проспекті у м. Вінниця) записано: «Заарештований за переховування жидів». Аналіз цієї категорії документів свідчить: коли людину записували в адресний листок вибуття, а в графі «причина вибуття» зазначали – «заарештований», це давало всі підстави вважати, що її вже немає серед живих⁸. Один із свідків описуваних подій, нині покійний Ігор Олександрович Рогозинський (за фахом радіотехнік, часто здавав радіоприймачі на комісію у магазин Лавідо) свідчив: «...Дійсно у підвалі під магазином Лавідо переховувалася єврейська сім'я, яку виявили поліцаї». Заарештували Лавідо, його дружину Ольгу та онука. По війні повернувся з фронту

8) Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) ф. Р-1312, оп. 2, спр. 79, арк. 14–14 зв.

син Лавідо Микола. Напився, прийшов у двір, лаявся нецензурними словами, кричав: «Из-за вас, жида, погибли мои родные». Нам залишається тільки припускати, якою була мотивація вчинку Івана Лавідо. Можливо, він мав меркантильний інтерес, але так чи інакше залишалося співчуття, високим залишався і ступінь ризику...

Із газетної судової хроніки: «Русская Анна Николаевна Гура за дачу ложных показаний по делу евреек Браунштейн и Янкелевич приговорена к тюремному заключению на один год и к уплате штрафа в сумме 2000 лей, а за укрытие упомянутых евреек на своей квартире приговорена дополнительно к трехгодичному тюремному заключению с поражением в правах на два года после отбытия наказания»⁹. Інформація такого роду і в такому джерелі була досить епізодичною.

За наказом Гайсинського гебітскомісара Бехера від 13 липня 1942 р. жительку м. Гайсин українку Федору Міщенко за переховування єврея Арона Бернера було покарано примусовими роботами строком на 6 тижнів. Оскільки інших документів щодо цього не виявлено, можемо припустити, що такий «відносно м'який» вирок пояснюється якимись особливими обставинами або корупційними діями місцевої поліції, що відбувалися в період німецької окупації. Гайсинську райуправу було суворо попереджено про оголошення зазначеного наказу населенню¹⁰.

Окремі випадки порятунку євреїв згадуються в документах (актах, свідченнях тощо), що відклалися в документах Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів, учинених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками (НДК). У повоєнні роки на тему Голокосту (а тим більше рятівників) євреїв було накладено компартійне табу. Тільки у деяких свідченнях, актах

9) Одесская газета, 15 марта 1942 г.

10) ДАВО, ф. Р-1473, оп. 1, спр. 9, арк. 78.

НДК, що уклалися у 1944–1945 рр., траплялася інформація, як, наприклад: «Немецкие палачи жестоко расправлялись с советскими патриотами, в Виннице расстреляно 245 чел. за связь с партизанами, за слушание радио, за укрывательство еврейских семей, среди них: Мельник Яков, братья Пастух, фельдшер Бутенко». Подальшого розкриття, поштовху такий документ не мав¹¹.

Здійснюючи джерелознавчий аналіз офіційної документалістики та документів усної історії, враховуємо й той фактор, що на відміну від багатьох аспектів проблематики Голокосту (геттоїзація, використання єврейської праці тощо) вивчення проблеми порятунку єврейського населення ґрунтується саме на наративах вцілілих жертв Голокосту, свідків та учасників подій.

У Держархіві Вінницької області, окрім офіційної документалістики періоду окупації, партизанської, поствоєнної партійно-радянської документалістики, сформовано ряд відповідних документальних колекцій джерел наративного характеру, фондів особового походження, є і суто авторські архіви, в яких містяться документальні джерела щодо порятунку євреїв на території Вінницької області за часів Голокосту. Одна з основних документальних колекцій (ф. Р-6022, оп. 1) містить 57 справ, яку сформовано з 517 документів – спогадів, свідчень колишніх в'язнів гетто й таборів примусової праці, свідків та учасників подій. Переважна більшість архівних джерел здобута під час системного виявлення документів, роботи у різноманітних проєктах зі збору документів періоду німецько-румунської окупації, зокрема так званого Фонду Спілберга, що функціонував в Україні та у Вінницькій області зокрема у другій половині 90-х рр. ХХ століття¹².

11) ДАВО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

12) Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 94–120; Обліковий апарат ДАВО,

Колекцію сформовано з документів та матеріалів у вигляді записаних спогадів та свідчень, у т. ч. про рятівників і не тільки тих, які отримали звання «Праведник народів світу», а й про тих, хто своїм людським вибором, діями з порятунку євреїв та інших людей, переслідуваних та гнаних нацистами, довели, що найбільшими чеснотами є людяність, совість, вміння співпереживати, захистити слабшого.

До речі, щодо термінології, яку ми використовуємо в нашому дослідженні, як документознавець та багаторічний дослідник теми Голокосту схвально ставлюся до нової термінології, яку запропонували польські колеги, – Справедливі світу цього. Це значно розширює морально-етичний аспект проблеми, коло фігурантів та інформації, яка вводить в інформаційний та науковий обіг. Справедливими можна назвати всіх добродійців, які діяли у той чи інший період. Визначаючи масштаби надання допомоги єврейському населенню на території Вінницької області, необхідно з розумінням поставитися до того, що кількість офіційних Праведників народів світу – це дуже умовне число, адже Справедливих світу цього, людей, які за різних обставин, за різних причин та у різних формах надавали євреям допомогу, було значно більше.

Здійснюючи джерелознавчий аналіз документів, заради об'єктивності та історичної правди, треба враховувати суперечності, що траплялись у наративах євреїв та неєвреїв щодо допомоги єврейському населенню. Багато хто з євреїв висловлював стереотипну точку зору про антисемітизм з боку місцевої поліції та місцевих жителів, про те, що за порятунок треба було платити золотом або іншими цінними речами. У них складалося враження, що весь світ, який їх оточує, –

справа фонду (ф.Р-6022, оп.1) – «Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концтаборів, таборів примусової праці, а також жителів області, вигнаних на примусові роботи до Німеччини».

ворожий. Спогади, свідчення неєвреїв у цьому аспекті суттєво відрізняються від свідчень євреїв. Частина їх, досить невелика, намагалася змалювати картину взаємин з євреями як якусь ідилію, особливо наголошуючи на співчутті та добровільній, безкорисливій допомозі. Інша частина респондентів не заперечувала проявів антисемітизму, жорстокості по відношенню до єврейського населення, фактів зради: коли тих, хто переховувався, виказували гітлерівцям або місцевій поліції; використовували ситуацію, що складалася, з метою особистого збагачення.

Неєвреї мають своє бачення проблеми порятунку євреїв за часів окупації. Сторонні пасивні спостерігачі висловлювали впевненість, що рятівники отримували від усіх, без винятку, врятованих золото або інші коштовності, тобто заперечували безкорисливі мотиви поведінки рятівників.

Отже, рятівники надовго залишалися живим докором та викликом для інших – тих, хто з байдужістю спостерігав за трагедією євреїв. Але все ж таки джерела наративного характеру переважно містять позитивну інформацію щодо рятівників євреїв. Наведемо декілька аналітичних узагальнень:

- порятунок міг бути спланованим заздалегідь або відбувався стихійно, за участю випадкових людей;

- пасивна поведінка оточуючих також рятувала євреїв – будучи поінформованими про місцезнаходження людей, які переховувались, не доносили на них окупаційній владі;

- аналіз ситуацій сюжетів, що містяться у документальних колекціях, свідчить про те, що Справедливіх світу цього було більше у селах.

По-перше, у селах люди були більш релігійними, а отже – моральнішими, по-друге, у містах, де постачання продуктами харчування

відбувалося за продовольчими картками, більш гостро поставало питання, як прогодувати врятованих. У селах, окрім кращої продовольчої ситуації, євреї могли скористатися додатковими перевагами: близькість лісу, ровів, де у випадку небезпеки можна було сховатися; наявність численних господарчих будівель (хліви, льохи, горища та ін.), де також можна було знайти притулок та обладнати «секрети», спрощені документи, які засвідчували особу (без фото). В місті ж можна було «розчинитись» серед людей, у той час як у селі дії з порятунку євреїв складніше було втаємничити від сусідів;

– коло фігурантів-рятівників, яке можна дослідити за архівними джерелами, це прості селяни та селянки, матері-домогосподарки, колишні хатні робітниці та молочниці, особи, репресовані сталінським режимом, або їх родичі, священнослужителі, партизанські командири та підпільники. Переважна більшість рятівників – жінки. Об'єктами порятунку у більшості випадків були жінки з маленькими дітьми або діти без дорослих, які найбільше викликали співчуття.

Кожен із рятівників, із Справедливих світу цього стояв перед непростим вибором. Наше дослідження про них: тільки факти, тільки правда, яка настільки сильна, що не потребує літературних перебільшень.

Тема порятунку євреїв є багатоаспектною, ми ж сконцентруємо увагу на одному із морально-етичних факторів: мотивації дій та вчинків. У представників місцевого населення, незважаючи на смертельну небезпеку, були різноманітні мотиви для порятунку євреїв: попередні знайомства, довоєнна дружба, родинні зв'язки, кохання, гуманітарні причини, політичні переконання, релігія. Зазвичай підштовхували до рятівних дій декілька причин, які поєднувалися між собою, але взаємно не виключали одна одну. У цьому дискурсі слід враховувати обставини, у яких діяли рятівники: на тимчасово окупованих

територіях СРСР вони були значно важчими, ніж у захопленій нацистами Західній Європі. Обов'язок повідомляти про кожного єврея і будь-яку чужу людину, що з'явилась у районі, заборона надавати притулок навіть на ніч будь-якій пришлій людині, доноси, необхідність утаємничувати факт спасіння від сусідів; важкі умови здобування їжі для тих, кого переховували, – все це загрожувало життю рятівників та їх родин. Адже і нацистський терор та покарання на території колишнього Радянського Союзу були надзвичайно жорстокими: смертна кара без суду й слідства, покарання всієї сім'ї; спалення будинків та ін., про що публікувалися відповідні попередження для населення Вінницької області.

Певні умови та обставини були свого роду тлом, на якому розгорталася трагедія євреїв. Це були об'єктивні фактори, і переслідувані та гнані нацистами люди аж ніяк не могли вплинути на їх зміни. Мотивація та модель порятунку певною мірою були пов'язані зі специфікою окупаційного режиму на тій чи іншій захопленій території. Вінницька область мала дві зони окупації: німецьку, що входила до рейхскомісаріату України, що увійшла у його генеральні округи – Житомирську та «Волинь–Поділля». Південні та південно-західні райони області, розташовані між Південним Бугом та Дністром, увійшли до складу румунського губернаторства Трансністрія¹³.

Особлива жорстокість, що панувала у німецькій зоні окупації, зокрема пов'язана з будівництвом, а згодом і функціонуванням у передмісті Вінниці ставки Гітлера «Вервольф», ставки Герінга – штаб-квартири люфтваффе (Luftwaffe), що розташовувалася

---

13) Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 153, арк. 3, 159; там само, спр. 392, арк. 80–81; там само, спр. 393, арк. 56. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГОО України), ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 32–32 зв; ДАВО, ф. Р-2988, оп. 4, спр. 11, арк. 1–2 зв.

у Черепашинецькому лісі поблизу містечка Калинівка, штабів та штаб-квартир вермахту – Верховного головнокомандування збройних сил, ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ)¹⁴.

Німецькими каральними підрозділами здійснювалися заходи щодо «зачистки території» від так званих «небезпечних елементів»: колишніх партійних та радянських активістів, партизан, учасників антинацистського підпілля та ін. До цієї категорії за расовою політикою нацистів відносились і євреї, а близькість важливих військових об'єктів обумовлювала створення у районах їх розташування зони «юденфрай» – вільної від євреїв¹⁵.

Функціонування у німецькій зоні окупації Вінницької області 55 гетто й таборів примусової праці носили трамплінний характер перед акціями знищення єврейського населення, під час яких було замордовано та страчено близько 97 тис. Близько 80 тис. загинуло від голоду, тифу, знищені на шляхах депортації на території, підконтрольній румунській окупаційній адміністрації¹⁶.

На відміну від німецької, у румунській зоні окупації євреї отримували шанс на виживання, який ставав більш реальним з другої половини 1942 р., коли румунський окупаційний режим поступово ставав більш лояльним. Це, зокрема, було пов'язано з поразкою гітлерівців під Москвою, Сталінградом та в інших вирішальних бойових операціях, посиленням антигітлерівської коаліції. Хитра та підприємлива

---

14) ЦДАВО України, ф. 3637, оп. 4, спр. 11, арк. 46–48; ЦДАГОО України, ф. 22, спр. 10, арк. 6–7; там же, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24; Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), оп. 54, спр. 1341, арк. 37, 46–47. ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 92, арк. 18, 22–23; там само, спр. 110, арк. 1–6, 14–16; там само, ф. Р-6110, оп. 1, спр. 140, арк. 13.

15) ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1341, арк. 37, 46–47, 50; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 156, арк. 34; ДАВО, ф. Р-6023, оп. 5, спр. 3, арк. 85; там само, ф. П-425, оп. 1, спр. 92, арк. 22; там само, ф. П-7181, оп. 1, спр. 90, арк. 71.

16) Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И. М. Левитас. – К., 2000. – (Еврейский совет Украины) – С. 12–16.

румунська окупаційна влада вже не була так впевнена у перемозі своїх німецьких союзників і намагалася здійснювати конкретні кроки, щоб згодом вийти з війни менш заплямованою вбивством євреїв.

Євреї Трансністрії вже з середини 1942 р. отримували від «Єврейського центру Румунії» та інших благодійних організацій, у т. ч. єврейських, соціальну, медичну, продовольчу та іншу допомогу, що давало можливість запобігти смертності від тифу, інших інфекційних хвороб, голоду та врешті-решт вижити¹⁷.

Румунський окупаційний режим сконцентрував свою політику щодо єврейського населення на поглибленні геттоізації та досить ефективному, на користь окупантів, використанні єврейської праці. У румунській зоні окупації Вінницької області восени 1941 р. вже функціонувало 165 гетто, після значної смертності серед євреїв під час епідемії тифу та інших інфекційних хвороб, що тривали з осені 1941 р. до літа 1942-го, кількість місць відокремленого проживання євреїв станом на 01.09.1943 р. скоротилася до 104. У гетто та поселеннях румунської зони окупації утримувалися місцеві євреї та близько 100 тис. депортованих з Північної Буковини, Бессарабії та румунського повіту Дорохой¹⁸.

Вживанню євреїв на території, що знаходилася під румунським контролем, сприяли й такі риси румунської окупаційної адміністрації, як корупція та хабарництво, що особливо процвітали у митній та прикордонній службах. Встановлений німецькою окупаційною

---

17) ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1259, арк. 13, 14; ДАВО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 219–220; Архів Одеської області (далі – ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 10, арк. 27, 90–94; там само, спр. 110, арк. 95–95 зв.; там само, спр. 675, арк. 50.

18) ДАОО, ф. Р-2242, оп. 4, д. 16, л. 15; ДАВО, ф. Р-1529, оп. 5, спр. 6, арк. 406; там само, ф. Р-2383, оп. 1, спр. 27, арк. 1–78; там само, ф. Р-2383, оп. 7, спр. 48, арк. 75; там само, ф. Р-2998, оп. 3, спр. 13, арк. 5 зв.—6 зв., 9 зв.—10 зв., 11–12 зв., 25 зв.—26 зв., 29 зв.—32, 37 зв.—39 зв.; Держархів Чернівецької області, ф. Р-653, оп. 4, спр. 5, арк. 56–60.

адміністрацією порядок дуже скоро стали порушувати, хоча саме завдяки цьому багатьом втікачам з німецької зони окупації, що переслідувалися окупантами, – євреям, радянським військовополоненим, учасникам підпільно-партизанського руху вдалося врятуватись¹⁹.

На відміну від німецької зони окупації, ті з місцевих та депортованих євреїв, що врятувалися під час акцій знищення єврейського населення в липні-серпні 1941 р., уціліли на шляхах депортації, під час епідемій та голоду, отримували реальний шанс вижити. Тоді побутувала думка: «Дістатися до Трансністрії – означало вижити...» Цей спосіб порятунку євреїв-утікачів з німецької території на румунську визначив і окрему категорію рятівників – провідників-перевізників. Чи завжди такий порятунок був безкорисливий? Ні, далеко не завжди. Але варто враховувати й те, що рятівники і врятовані ризикували життям: власним, своїх дітей, близьких та рідних. Моральний фактор тут превалює над меркантильним. Можливим є припущення, що саме порятунок євреїв провідниками-перевізниками обумовив кількість рятівників, що згодом отримали почесне звання «Праведник народів світу».

За базою даних Інституту «Яд Вашем», станом на 1 січня 2014 р. налічується 2472 Праведника, що діяли на території України, у Вінницькій області – 471, що становить близько 20% від загальної кількості українських Праведників. Зараз неможливо визначити кількість євреїв, врятованих провідниками-перевізниками, а відтак наведена цифра рятівників, що діяли у Вінницькій області, вимагає подальших досліджень та уточнень, поглибленого вивчення кожної з історій порятунку.

---

19) ЦДАГОО України, ф. 22, оп. 1, спр. 10, арк. 9; там само, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 35–39; ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 99, арк. 1–61.

Звернемося до конкретних історій порятунку, мотивації дій та вчинків рятівників.

У першій групі удосюсних почесного звання «Праведник світу» у Вінницькій області була немирівчанка Марія Лавренюк, учасниця антинацистського підпілля. Вона врятувала десятки євреїв: зуміла створити, що було справжнім героїзмом у тих умовах, а ще у німецькій зоні окупації, чітко налагоджену систему порятунку шляхом переправлення євреїв через р. Південний Буг. Пані Марія підібрала групу провідників із знайомих їй людей, переважно це були молоді чоловіки, з колишніх військовополонених: одні забирали євреїв з гетто та приводили до конспіративних квартир, інші переправляли вночі через річку – на румунську територію. На німецькому березі завжди стояла Марія Петрівна, доки провідники та євреї не досягали румунської території. Вона знала, коли змінюються прикордонні пости, але головне завдання полягало в тому, щоб тихо та непомітно відірватися від німецького берега. Про вся випадок треба було мати при собі гроші чи якісь цінні речі, щоб відкупитися від румунів, коли попадешся, – румуни охоче брали хабарі. Таким чином Марія Лавренюк врятувала родини Стрижевських, Барських, Каневських, Мостових, Манштейнів – більше як 100 осіб²⁰.

Однією з доволі розповсюджених форм порятунку євреїв, як у німецькій, так і румунській зонах окупації, була одноразова допомога, часто-густо – незнайомим людям: давали нічліг чи прихисток на декілька днів, харчі, ліки тощо. У румунській зоні окупації їй більше потребували депортовані євреї, оскільки їх становище зумовлювалося й незнанням української мови, що унеможлиблювало спілкування з місцевими селянами.

---

20) ДАВО, ф. П-136, оп. 15, спр. 473, арк.7; там само, ф. П-425, оп. 1, спр. 564, арк. 149–161.

У результаті вигнання до румунської зони Вінницької області депортованих євреїв сталася скупченість людей, які пройшли важкими дорогами депортації, що спричинило тиф – «головного ката» Трансністрії. Були випадки, коли хворим та нужденним допомагало місцеве, переважно сільське населення.

Євдокія Павлівна Ужвак, 78-річна мешканка с. Маньківки Бершадського району, розповіла: «Одного дня, у лютому 1942 р., до мене в хату постукав молодий єврейський хлопчина, з висланих румунських євреїв. Впустила, він був синій від холоду, трусився. Звали його Яша. Коли хлопець трохи відігрівся, став просити, аби я купила в нього пальто... Відповіла, що і так дам йому поїсти. Він приходив кожного тижня або двох, а потім не з'являвся. Подумала, що він захворів, і пішла в колгосп, щоб знайти хлопця і дати йому сухарів або печену картоплю. Але Яші уже не було серед живих. А те, що я побачила, примусило мене здригнутися і закричати: у корівнику на солом'яній підстилці корчилися, порпалися опухлі чорні істоти, а поруч з ними лежали задубілі голі трупи. Та картина до цих пір у мене перед очима. Наступного дня я набрала картоплі та сухарів і пішла туди знову, не боячись нагайки румунських жандармів»²¹. Отже, ця жінка, Євдокія Ужвак, є однією із Справедливих світу цього, мотивація її вчинку – жалість, співчуття, порив, коли люди надають хай одноразову, але допомогу.

На території, що знаходилася під контролем румунської адміністрації, допомога євреям від місцевих українців, поляків приходила в екстремальних ситуаціях, під час інтернування місцевих та депортованих євреїв у табори в с. Сказинці повіту «Могилів», табір-гетто у містечку Печера повіту «Тульчин», який в'язні влучно назвали

---

21) ДАВО, газетно-журнальний фонд: газ. «Шабат».– 1992. – № 10, 1993 г. № № 10–12.

табором смерті «Мертва петля», табори примусової праці у німецькій зоні окупації, де після завершення робіт євреїв розстрілювали. Аби запобігти виселенню, рятувальники надавали їм притулок у своїх домівках, облаштовували «секрети» у лісах чи деінде. Ця тема звучить у розповідях уцілілих могилів-подільських, тульчинських євреїв, свідків та учасників цих подій²².

Останнім часом, з метою підготовки 2-го тому видання «Євреї Вінниччини у період Другої світової війни. Участь в опорі нацизму», ми зайнялися поглибленим дослідженням цієї теми й прийшли до таких висновків:

– серед учасників антинацистського опору було чимало підпільників, які рятували євреїв не за вказівкою уряду, своїх командирів, а за велінням совісті. Партійне та радянське керівництво Радянського Союзу, закликаючи до розгортання підпільно-партизанської боротьби, її форм та методів – руйнувати, палити, всіляко шкодити ворогу в тилу, аж ніяк не заклиало рятувати переслідуваних ворогом євреїв;

– на окупованих територіях колишнього Радянського Союзу не здійснювалася організована допомога євреям від якоїсь певної групи місцевого населення або антинацистського підпілля. Але деякі підпільники, керуючись власним бажанням допомогти, співчуттям до гнаних та переслідуваних людей, рятували їх від загибелі.

Показовою є історія вінничанки Доміцелії Карлівни Радан, її дітей Марії, Матильди та сина Адольфа, які рятували приречених на смерть людей – не тільки тих, хто звертався до них по допомогу, а й тих, кого більше не могли переховувати інші родини через погрози сусідів заявити в гестапо. Радани переховували євреїв у льоху, що був у їхньому дворі, годували їх, вночі виводили по одному на свіже повітря

---

22) ДАВО, ф.Р-2966, оп. 2, спр. 22, арк. 13–13 зв.; там само, ф. Р-2998, оп. 2, спр. 23, арк. 13; Особистий архів автора, оп. 1, спр. 9, арк. 1–36; там само, спр. 11, арк. 1–43.

при максимальній обережності. Ризикуючи своїм життям як підпільники, вони подвоїли цей ризик порятунком євреїв, за що окупанти карали смертю. Деяким із врятованих Радани виготовляли фальшиві документи із українськими та російськими іменами та прізвищами, що давало їм шанс на виживання, деяких вдалося переправити на румунську територію, де не було масових акцій знищення євреїв.

Дітей та підлітків, що переховувалися у них, учителька Марія Радан переправляла у дитячий будинок, яким керувала Лідія Постоловська²³. Родина Раданів урятувала 48 євреїв, серед яких четверо радянських військовополонених, вінничанки-підлітки Ліля Балин, Рая Литвин, Валя Барк та ін. То був особистий вибір родини Радан, їх модель поведінки. Великий Гете писав: «Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем – коліна». Це у повній мірі стосується польської родини Раданів²⁴.

Із позиції компаративного аналізу варто зазначити, що не всі підпільники поділяли ставлення Раданів до євреїв. Зокрема, підпільник Іван Сандул – колишній співробітник органів НКВС, підпільниця Поліна Козачинська, зв'язкова із загоном НКДБ, яким командував Дмитро Медведєв, засуджували дії Раданів щодо порятунку євреїв і навіть вимагали припинити переховувати їх.

Нерідко врятованих підпільниками євреїв залучали до підпільної боротьби. Так сталося із вінничанином, юнаком Володимиром Соболевим (Сободем), який утік із німецького полону. Він був мобілізований на фронт після закінчення Подольського піхотного училища, що в Московській області. В боях під Москвою юнака було важко поранено – роздроблено кисть руки. Так юнак потрапив у німецький полон.

---

23) Про Лідію Постоловську див. на стор. 13.

24) ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 55, арк. 6–9, 17, 22, 34; там само, спр. 104, арк. 22–23, 27–27 зв., 32–36, 40–52, 89–90, 93, 140–142, 175–176.

Колону військовополонених гнали в бік Києва. Рука у Володимира так опухла, що зняти одяг вже було неможливо, у нього піднялася температура, та ще й морози ускладнювали ситуацію – він іти уже не міг. Таких по дорозі пристрілювали, але німець – конвоїр колони, у якій ішов Соболев, виявив милосердя. На привалі він розпорядився, щоб хлопця прив'язали до дерева, та пилкою відняв йому руку до ліктя – без наркозу та інших засобів. Згодом Володя розповідав, що бився головою об дерево, а потім втратив свідомість. Коли пішли далі, конвоїр весь час підсовував хлопцю то шматок хліба, то куриво, а недалеко від Києва допоміг Соболеву втекти.

Володя Соболев прийшов до Вінниці у грудні 1941 р. Його мати і брат евакуювалися, а батька було репресовано ще в 1937 р. Одинокого хлопця прийняла до себе на квартиру родина Куленків – Василь Павлович та Любов Олексіївна. Володина рана не заживала, почали гнити. Куленки домовилися з хірургом Кравченком, і той таємно, вночі, прооперував хлопця – витягнув решту кістки. Ще один рятівник у Володиній долі. Хлопця годували та лікували, вчили писати лівою рукою, давати собі раду, оформили йому необхідні документи: начебто він не Володимир Соболев – єврей, а Володимир Соболев – росіянин. П'ятеро людей – Поліна Парубоча, Марія Дацюк, Марія Родневич, Климентій Грейц та Василь Куленко свідчили в управі, що це дійсно так. Вони поповнили ряди рятівників – Справедливих світу цього.

Куленки залучили Соболева до підпільної роботи у групі Івана Бевза, де він став одним із найактивніших учасників. Це він, Соболев, стріляв у заступника гебітскомісара Вінниці майора Нольтинга та важко поранив його. ...Володю заарештували у вересні 1942 р. після провалу немирівського підпілля, куди він їздив на допомогу місцевим

підпільникам. Зв'язки потягнулися далі – до Вінниці. Рятівники продовжували турбуватися про Володю навіть коли він був під арештом, але 16 березня 1943 р. його розстріляли у вінницькому гестапо. Факт порятунку Володимира Соболева знайшов своє відображення у нагородних листах Володимира та Любові Куленків, коли вони отримували медаль «За відвагу» – за роботу у підпіллі, за людяність та доброту²⁵.

Схожа за змістом та мотивацією історія порятунку у Вінниці підлітка Арона Бронштейна родиною Станіславових, у Вороновиці – лікарями Ніною Алферовою та Володимиром Мисевичем. На відміну від попереднього сюжету, вони рятували малознайому людину, тільки ця історія мала інший, але теж трагічний фінал.

З 1943 р. Михайло та Ліза Станіславови долучилися до підпільно-партизанської боротьби, були зв'язковими партизанського загону під командуванням Артема Дідішвілі. У їхній квартирі переховувалися і військовополонені. Єлизавету Василівну заарештували у листопаді 1943 р. Вона направила до партизанського загону колишнього військовополоненого Федора та сусідку Зіну Товарницьку. При вході у ліс вони наткнулися на німецьку засаду. Не витримавши тортур, Товарницька виказала Станіславову.

Дочка Станіславових Валентина пригадує, як з братом Аркадієм пішла у жандармерію. Дітям дали побачення. Мати вийшла до них – дуже схудла, на обличчі та руках сліди від тортур, пальці порозпухали (їй заганяли під нігті голки). Єлизавета Василівна весь час розпитувала, чи все в порядку вдома, чи нічого не сталося. «Я ж не могла їй переказати, що Арончику вдалося втекти, а військовополонені,

---

25) ЦДАВО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 70–71, 170–170 зв.; там само, спр. 5664, арк. 33–33 зв; ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 34, арк. 28; там само, спр. 55, арк. 24, спр. 56, арк. 137; там само, спр. 97, арк. 134; там само, спр. 103, арк. 7–9, 14–29; там само, спр. 109, арк. 39–40.

батько і сестра Ніна переховуються у другому місці», – згадує дочка Станіславових Валентина. Мама попрощалася з нами: «Принесіть мені мило та тканину – перев’язати пальці. Ідіть з Богом!» Вона повернулася, на її очах були сльози. Єлизавету Василівну розстріляли в кінці грудня 1943 р. До звільнення Вінниці залишалося менше трьох місяців...²⁶

Часто допомагали євреям через довоєнні особисті знайомства, гарні стосунки, дружбу, яка об’єднувала у минулому рятівників та врятованих.

Диплом «Праведник народів світу» отримала вінницька родина Бочкових: Євгена Юхимівна та її син Борис, які організували втечу та переховували у своїй оселі Самуїла Рахмана та його сина Юрія (Юрій та Борис разом навчалися в школі). Згодом Бочкови переправили Рахманів на територію Трансністрії і таким чином врятували їм життя.

В одному автопарку, на одному рейсі, одному автобусі працювали друзі-шофери – Григорій Перельмутер та Іван Северенчук, були як брати. Почалася війна, обидві родини не встигли, не змогли евакуюватися – так уже склалися обставини. Григорію за великий хабар управителька будинками Бакуневич виправила паспорт, де в графі національність написала – латиш. Він ходив із цим паспортом по селах разом зі своїм знайомим Кальницьким і виконував малярні роботи. Але спокою не було: в окупованій Вінниці залишалася вагітна дружина Етя, що от-от мала народити, із трирічною дочкою Софійкою. Жила вона у друга Івана Северенчука, той набудував «секретів» – схованок, але все ж таки... Знав, що окупаційна влада забороняла жінкам-євреям родити, знайдуть – розстріляють породіллю разом з немовлям, а також людей, у будинку яких відбувалися пологи.

---

26) ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 535, арк. 42; Особистий архів автора, оп. 2, спр. 29, арк. 1–8.

Вінничани чули, а деякі бачили, як 19 вересня 1941 р. до двох пологових будинків, що на вулицях Пушкінській та Коцюбинського, під'їхали дві великі криті машини. Есесівці та поліцаї виводили з будинків породіль, садовили у машини, били, підштовхуючи прикладами автоматів. А персонал під дулом автоматів примушували складати немовлят у паперові мішки та скидали з поверхів.

Згадує Етя Фавелівна Перельмутер (Бейгель): «...Морозную зиму 1941–1942 гг. мы пережили в доме Ивана. Там 15 января 1942 г. я и родила Владика. Это был риск для всех: ведь в годы Холокоста на оккупированных территориях еврейкам запрещалось рожать, а Ивану и его семье, укрывавших меня, тоже грозила смерть. У евреев есть традиция: убедившись в том, что новорожденный будет жить, называют его в честь покойных близких, добропорядочных родственников. О соблюдении какой традиции в той обстановке могла быть речь. Самыми близкими для нас тогда были Ваня и его семья. Когда его маленького сынишку спросили: «Как назовем малыша?» – он ответил: «Как меня – Владиком». Так и назвали. ...Как-то ранним утром я услышала разговор между Ваней и его женой. Мария с тревогой говорила мужу: «Иду я сегодня с базара, а соседка Курдыбаса опять угрожает: «Ой, дивись, Маріє, докажу куди слід. Скільки ж у вас уже золота та жидівського баракла! Весь час когось переховуєте...» Глупая женщина, когда я предлагала Ване какие-то ценности, он морщил лоб и, откровенно сердясь, говорил: «Хіба можна, ти ж дружина мого друга. Не один рік крутили з твоїм Гришею руля однієї вантажівки». Як Іван Нестерович не вмовляв Етю, та розуміла: треба йти... У Северенчуків діти... їм загрожує небезпека. Я знаю це достеменно, адже йдеться про мою тітку Перельмутер (Бейгель) Етю Фавелівну, яка згодом

перебралася на румунську територію. Багато на її долю ще дісталася горя, випробувань, але вижила і врятувала дітей²⁷.

Історія порятунку літинської родини Нахлісів родиною Диких. Диплом «Праведника народів світу» родина Диких отримала стараннями Ганни Нахліс 10 липня 1994 р. в першій групі нагороджених по Вінницькій області.

Василь Дикий та Яків Нахліс були друзями ще з громадянської війни, разом були мобілізовані в Червону армію. Друзями залишилися і по війні, дружили сім'ями. Коли прийшли німці, Нахлісів загнали у літинське гетто. Одна за одною відбувалися акції винищення єврейської людності. 11 серпня 1941 р. нацисти провели першу акцію, тоді вбили брата Якова, Волька, та сина Моню. Хлопцеві тоді виповнилося 16 років.

Поступово Дикі витягнули з гетто дружину Якова Риву, дітей Бетю, Аню, Фіру, братову Якова – Нехуму. Старий Яків Нахліс залишався у робочому таборі, йому як кваліфікованому спеціалісту-бляхарю німці ще зберігали життя. Маленьку двомісячну Іду, племінницю Нахліса, Василь Дикий, надягнувши дитині на шию хрестик, підкинув до своїх сусідів Сиваків. Згодом Василь зрозумів, що скоро розстріляють всіх. Організував втечу з гетто своєму старому товаришеві Якову Нахлісу та його сім'ї; знайшов перевізників – Геню Бондарчук та Байначку. А поки що Нахліси, шість чоловік, переховувалися у с. Кулизі, в хаті Диких, де для них було зроблено «секрет». Всі у сім'ї Диких мали свої обов'язки по догляду за Нахлісами. Дружина Василя Леонтійовича Ганна Каролівна готувала для них їсти, син Микола виносив відра з нечистотами.

---

27) ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1252, арк. 17–23, 39; там само, спр. 1374, арк. 3, 5, 18–22, 42–46. ДАВО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 282–283; Особистий архів автора, оп. 1 спр. 24, арк. 1–14; Кочубейник С. Чужая земля. – Заокский: Источник жизни, 2006. – С.47–62, 76–86.

Темної листопадової ночі Дикі вивели друзів-євреїв до траси – на румунську територію, до Жмеринки. А вранці в Кулигу понаїхало поліцаїв та німецьких жандармів, у хаті перевернули все, шукаючи втікачів з гетто. Як Дикі не старалися, а чутки про те, що вони переходять євреїв, донеслися до Літина. Син Диких, Микола Васильович, розповідав, як нищили все в хаті, вбили корову, забрали домашню птицю, полотно. Василю Леонтійовичу зв'язали руки, почепили на шию табличку «За переховування жидів – розстріл», прив'язали до воза і погнали через усе село, по дорозі били гумовою палицею. Людей повиганяли з хат, щоб дивилися. Але він мужньо переносив усі торттури.

З Літинського гестапо Василя Дикого визволила жінка, племінниця якої служила в комендатурі перекладачкою, за чималий викуп. Цій жінці він дуже допоміг у голодні 30-і роки. Василя Леонтійовича відпустили.

Нахліси до кінця окупації були у жмеринському гетто, після звільнення прийшли у Літин. Дружба між родинами збереглася і по війні, до самої смерті.²⁸

Порятунок знайомих та друзів, родинне виховання, направлене на альтруїстичне та гуманістичне ставлення до інших людей, та інші мотиви спасіння, та все-таки домінуюча мотивація – милосердя.

Соціальний фактор – причетність до загальної справи спасіння євреїв усім селом або декількома родинами. Один із наших респондентів, колишній в'язень іллінецького гетто Юхим Резник урятувався дивом, утікши прямо від розстрільної ями. Хворого на нервову гарячку, його залишили у с. Павлівці Липовецького району, а потім добрі люди переказали, що у Вернянці переховується батько Юхима, і хлопця

---

28) ДАВО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 86; там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 37, арк. 3–6; Особистий архів автора, оп. 3, спр. 29, арк. 1–18.

переправили до нього. «Що це було за село, які це були люди! – пише у своїх спогадах пан Резник – Вернянка – напевне, від слова «вірні». Федір Руденко, родини Черниць, Опанюків та ін. – ті, що врятували мене і батька від загибелі (мати, сестра і її діти вже були розстріляні нацистами і покоїлися в іллінецьких ровах)». Якимсь напідпитку трошчанський староста Лукаєнко казав старості Вернянок: «У тебе, Кошовий, повне село жидів». Євреї там переховувалися по два і більше років, і ніхто нікого не видав²⁹.

У переліку мотивів порятунку євреїв є і такий: потреба у хороших спеціалістах-євреях. Цілком вірогідно, що головлікар Пироговської лікарні у Вінниці Микола Мазаник керувався не тільки цим, коли подавав підписного листа вінницькому гебітскомісару Маргенфельду на визволення з-під арешту лікаря Пістермана, без якого лікарня не може функціонувати. Мазаник як моральна, достойна людина намагався визволити свого колегу. Гебітскомісар уже написав позитивну резолюцію, але запізно: доктор Пістерман наклав на себе руки в тюрмі – перерізав сонну артерію³⁰.

Навіть за відсутності спеціальних досліджень, позицій священнослужителів будь-якого рангу, можна стверджувати, що переважна їх більшість проводила лінію своєї церкви та у своїх проповідях схвалювала німецьку або румунську окупаційну політику, окупаційні армії за звільнення від «більшовицького ярма та радянського безбожжя». Але були поодинокі постаті священників, які, незважаючи на прогерманську позицію керівників церкви, а також замовчування теми знищення євреїв, за велінням власної совісті допомагали переслідуваним євреям. Ця допомога охоплювала цілий комплекс дій: починаючи

---

29) Винокурова Ф. Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи та нові інтерпретації. – в 3 т. – Т. 3. – Вінниця: Антекс, 2000. – С. 261–263.

30) ДАВО, ф. Р-425, оп. 2, спр. 47, арк. 31.

від видачі фальшивих свідоцтв про народження та передачі свідоцтв померлих людей євреям, які намагалися приховати свою національність, засудження вбивств євреїв, закінчуючи наданням притулку євреям у власних будинках та монастирях.

Єпископ Вінницький та Житомирський Григорій, виступаючи влітку 1943 р. перед парафіянами на розкритті могил громадян, страчених органами НКВС, переклав провину за «вінницький злочин» на євреїв, закликав до знищення жидо-більшовиків. Чи в душі багатьох упали ці зерна ненависті? Невже провина окремих партійних лідерів мала лягти на ні в чому не винних стариків, жінок, дітей?! Так, церква в багатьох випадках підтримувала політику окупантів, вихваляла Гітлера та його приспівників. Священик Петровський у Шпиківській церкві закликав парафіян до відкритої ненависті, називаючи євреїв кровопивцями, вважав за необхідне просити румунську владу, аби всіх євреїв містечка вислали до печерського табору.

Але були у тій безодні пекла й люди іншого гатунку: гніванський священик Володимир Блажевський, інтелігент, людина виняткової ерудиції. Ризикуючи своїм життям, життям своєї родини, він сприяв утечі Естер та Доні Панських, родини Вайнбергів та інших євреїв-гніваньчан на румунську територію, тим самим рятуючи їм життя.

Вінницький священик Михайло Дрончак урятував єврейську дівчину Шуру Шапіро. Моя родина мешкала по сусідству з Олександрою Іллівною Влащенко (Шапіро), тому історію її спасіння я чула з перших вуст. Георгій, син Михайла Самійловича, знав Шуру ще з довоєнних років, вона подобалася йому. У вересні 1941 р. у Вінниці гітлерівці та їх поплічники поліцаї розстріляли матір дівчини та дружину її брата Ілону разом із маленькою дитиною. Коли їх всіх вивозили з дому, Шурі вдалося відбігти та сховатися у сусідньому дворі. Георгій знайшов

непритомну Шуру, привів її до тям і вирішив відвести до своїх батьків, але хвилювався, як вони це сприймуть. Михайло Самійлович був людиною суворих правил, але гуманною. Дівчину прийняли, як рідну. Придумали легенду, начебто Шура – їхня племінниця, приїхала перед війною, і тепер уже ніяк не могла дістатися додому. Легенда була хиткою, і священник Дрончак вирішив виїхати у Джулинський район, де Шуру ніхто не знав. Добре, що там знайшлася парафія – місце роботи для нього. Дістали для Шури документи на ім'я Марії Виштак – українки. Білявка, тендітна Шурочка аж ніяк не була схожа на єврейку. З Чернятки її вигнали на примусові роботи у Німеччину. Там Шура познайомилася зі своїм судженим росіянином Михайлом Влащенко. Так і розійшлися долі Георгія і Шури, але що поробиш – війна...

«Після війни Шура стала дитячим лікарем, її чоловік – учителем. Народили двійко діточок, Люду та Альошу. До самої її смерті, а померла вона у 1987 р., ми залишалися добрими друзями і близькими людьми. Часто вона приходить до мене у снах – білява, ніжна, красива Шурочка», – написав у своїх спогадах Георгій Михайлович.

Отже, якими мотивами керувалися священники Володимир Блаєвський та Михайло Дрончак, рятуючи євреїв? Насамперед релігійні почуття: «Возлюби ближнього свого, як самого себе» та їх гуманна сутність³¹.

Виховує все: оточення, предмети, явища, але найбільше – люди. І насамперед – батьки. Діти зростають за законами сім'ї. З пелюшок, з першого свідомого руху, усмішки і слова день у день повторюють дії своїх батьків. Батьки виховують дітей своєю поведінкою, відносинами у сім'ї та ставленням до інших людей. У цьому переконаєшся щоразу, коли аналізуєш гуманні вчинки праведників та їхніх дітей під

---

31) Особистий архів автора, оп. 3, спр. 32, арк. 1–11; Трамбовецький А. Вінницький злочин. – Вінниця, 1943. – С. 55.

час гітлерівського геноциду. При цьому хочеться ще і ще раз нагадати істину: виховання – це взаємодія, взаємовплив, співпраця дорослих і дітей, а в цьому процесі особливо важливим є формування гуманних переконань, самосвідомості. Адже немає нічого дорожчого за усвідомлення: ти потрібний не лише сам собі, а й іншим людям. З наступних історій дізнаємося про те, як діти разом зі своїми батьками рятували євреїв в особливо небезпечних умовах. Це був найвідповідальніший іспит для праведників-батьків та їхніх дітей – тривалий смертельно небезпечний іспит на людяність, справедливість і мужність.

Селянська родина Дениса та Федори Гончарів із с. Йосипенки Немирівського району все життя працювала на землі, пережила колективізацію. Коли Денис Арефович вимушений був переховуватися у родичів, його дружину, Федору Трохимівну, матір двох синів, забрали у брацлавську тюрму.

На початку 30-х, передбачаючи голод, Денис Гончар відвіз лишок пшениці та деякі речі до Немирова, знайомим євреям Мільштейнам – просив по можливості зберегти. Потім розповідав дітям, як наприкінці зими 1933 р. зайшов до них – може збереглося зерно. Він побачив опухлих від голоду дочку Мільштейнів Риву та їхню бабуню. Але зерно вони зберегли. Це дало можливість Гончарам навесні обсіятись та посадити город. З того часу знайомство єврейської та української родин переросло в тісну дружбу.

Під час німецької окупації Гончарі переховували Риву та її матусю Рахиль Мойсеївну. Рива, по чоловікові Брайтер, пригадувала: «Я була свідком розмови дядька Дениса зі своїми синами: «Хлопці, ми мусимо врятувати цих жінок. Ніхто не повинен про них знати». Вона залишила свою маму в Гончарів, а сама вирішила шукати партизанів і знайшла: до самого звільнення території, де вона перебувала

у партизанському з'єднанні під командуванням Шитова. Воїстину – участь в опорі задля спасіння. А тим часом Гончарі опікувалися долею матері Риви, Рахілі Мільштейн. Взимку її ховали в хаті на печі або в клуні; для неї обладнали «секрет», а Ваня та Степан носили тітці Рахілі їжу, попереджали про небезпеку. Коли з монастиря приходила Марія (сестра Дениса Арефовича Гончара), вона забирала Рахіль на свою половину та опікувалася нею як рідною – годувала, мила, прала її речі. Коли Рива Мільштейн після звільнення повернулася, біля будинку Гончарів її зустріла матуся. З 1942 р. до кінця окупації вона переховувалася у їх будинку, а господарі щодня ризикували життям. «Святі вони люди. Ми перед ними у неоплатному боргу», – писала у своїх спогадах Рива Ісаківна.

У цій історії можна виділити ряд мотивів, якими керувалися рятівники: порятунок знайомих та друзів, релігійний фактор – порятунок віруючими людьми, якими були Гончарі; надання допомоги євреями в період, який передував окупації (Голодомор 1932–1933 рр.). На наш погляд, все ж таки основним мотивом порятунку в цій історії є гуманність, уміння співпереживати, християнська мораль. Почесне звання «Праведник народів світу» родина Гончарів отримала однією з перших на Вінниччині. Іван Денисович Гончар став педагогом, тривалий час працював у навчальних закладах області, очолював педагогічне училище у Вінниці, вчив своїх учнів творити добро³².

Найчастіше об'єктом порятунку були діти, які викликали найбільший жаль, співчуття у дорослих.

Особливо слід відзначити справді бойові операції зі спасіння єврейських дітей у деяких дитячих будинках. Лідія Іванівна Постоловська, що очолювала один із таких закладів у Вінниці, врятувала від

---

32) Особистий архів автора, оп. 3, спр. 25, арк. 1–17.

загибелі двадцять дві єврейські дитини. Жодного підлітка української національності, росіянина чи поляка, що перебували у цьому дитячому будинку, не було відправлено на примусові роботи до Німеччини. Постоловська врятувала всіх. Вона мала всі підстави зневірившись у радянській владі, зненавидіти людей і все радянське, адже її чоловіка, репресованого у 1938 р. за вироком особливої «трійки», розстріляли, вона виховувала своїх дівчаток, Аллу та Інну, сама. Але горе, що її спіткало, не позбавило людяності та милосердя, – от в чому мотивація вчинків цієї жінки.

У той самий час інші вчителі, вихователі, якщо можна їх так називати, зрадили своїх вихованців і віддали на смерть. У цьому звинувачують Степана Мілюкова – директора дитячого будинку із Янева Калинівського району, Ольгу Єнджієвську із Котюжан Вінницької області.

Голокост поставив людей перед страшним вибором – між життям та смертю, його приходилося робити і найближчим родичам. Відомі випадки, коли не тільки українські матері дітей, народжених від чоловіків-євреїв, а й чоловіки єврейських дружин ішли на смерть разом зі своїми близькими, хоча мали можливість врятуватись. Але було й інше – чоловіки відмовлялися від своїх дружин-єврейок або дітей, народжених ними.

Вдаючись до компаративного аналізу – порівняння дій у схожих ситуаціях, розповімо історію Павла Остапишена з м-ка Ялтушків Вінницької області. У жовтні 1942 р. він привів до поліції, де збирали євреїв на розстріл, двох своїх дітей, хлопчиків трьох та п'яти років, народжених дружиною-єврейкою, яку гітлерівці розстріляли ще

в серпні 1942-го. «Відведи їх, бо нас вб'ють», – наказувала Павлові його мати, рідна бабуся дітей³³.

Володимир Рудницький, бухгалтер місцевого радгоспу в с. Бохоника Вінницького району, не зміг вберегти від розстрілу свою дружину-єврейку, свою Єву. Його мати, Поліна Рудницька, яка не дуже жалувала невістку-єврейку та онуків, наполягала: «Відведи її в поліцію, там збирають євреїв, не відведеш – нас усіх повбивають». Володимир, мабуть, проявив слабкість: послухав матір, думав, що нацисти збирають євреїв на облік. Під час другої жовтневої 1942 р. акції знищення єврейського населення, незважаючи на наполягання матері видати дітей, сховав Аліка та Люсю. П'ятирічному хлопчику навіть довелося, ховаючись від поліцаїв, стрибати з другого поверху будинку. До кінця життя він був інвалідом. Деякий час Рудницький переховував дітей на маленькому лісному хуторі, потім перевіз їх у с. Долиняни Мурованокуриловецького району, куди згодом виїхав сам³⁴.

Кохання чоловіка до жінки або навпаки – один із критеріїв спасіння, які у джерельній базі трапляються дуже часто.

Кохання пройшло випробування і під час Голокосту. Молоді гарні дівчата (жінки) не тільки викликали співчуття та бажання сприяти їх спасінню, але й ставали об'єктом особливої чоловічої уваги. У нашій колекції фактажу є і такі приклади.

Історія кохання Єлизавети Жорницької, утікачки з іллінецького гетто, та Ксенофонта Яцюка, командира партизанського загону ім Леніна 2-ї партизанської бригади ім. Сталіна. Група іллінецьких євреїв – близько 30 чоловік, вже котрий день блукала у Шабелянському

33) ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 136, арк. 63–64.

34) ЦДАВО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6894, арк. 72–72 зв; ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 56, арк. 83; там само, спр. 91, арк. 31–32, 34; там само, спр. 116, арк. 42–43; там само, спр. 157, арк. 19–20; там само, спр. 161, арк. 15–20, 29–29 зв; Особистий архів автора, оп. 2, спр. 31., арк. 1–4.

лісі, переховуючись від німецьких окупантів. Повернення у містечко загрожувало їм смертю. Останній притулок, остання надія – ліс, партизани. Вони підходили до розташування загонів «За Батьківщину», ім. Кірова, але ніхто їх не брав – кому потрібні німецькі старі, жінки, діти, та ще й без зброї. Підійшли до розташування загону ім. Леніна, вартові викликали командира загону Яцюка, 28-річного чоловіка. Він оглянув пришельців, посміхнувся, підкликав ординарця, щось сказав йому та відійшов убік: «Хай до командира підійде найстарша серед вас жінка. Він буде говорити з нею». До командира прошкутильгала стара Тайбеле Моргуліс. Яцюк нахилився до неї і сказав пошепки, щоб ніхто не чув: «Тьотю, я прийму вас всіх у загін, якщо вона (він показав на Лізу) буде жити зі мною». Тайбеле повернулася до своїх і сказала: «Люди, ставайте на коліна, просіть її». Згодом, здавалося б, миттєве чоловіче почуття переросло у палке кохання.

Восени 1943 р., коли наближався фронт, у загін прийшли поліцаї – їх приймали: вони були зі зброєю, і Яцюк боявся, аби не розпізнали в Лізі єврейку, не завдали шкоди, і намагався ніколи не залишати її саму в розташуванні загону. Вони завжди були разом. А потім, у грудні 1943-го був василівський бій, німці та власівці йшли у ліс. У цьому бою було важко поранено командира Яцюка. Ліза винесла його з поля бою, врятувала життя.

При розформуванні загону оформляли різного роду довідки, партизанські посвідчення. Окрім них, Ліза Жорницька отримала ще ось такий документ – своєрідне свідоцтво про шлюб. «Дано Яцюк Лізі Семенівні в тому, що вона дійсно є дружиною командира партизанського загону ім. Леніна Яцюка Ксенофонта Тихоновича».

Такий документ виявлено в офіційній партизанській документалістиці. Архівне джерело дало поштовх до подальшого пошуку документів і людей – безпосередніх свідків та учасників подій. І головне – ми розшукали в Рахнах стареньку, вже дуже хвору Лізу Яцюк, 2002 р. її не стало. А Ксенофонт Тихонович помер у 1979 р.³⁵

У м. Бару Вінницької області шуцман Павло Гетьман урятував від розстрілу кохану дівчину – єврейку Хуму Кремінь. Він служив в українській допоміжній поліції і охороняв банк, уночі вивів її з території барського гетто. Хума переховувалася в будинку Гетьманів до самого звільнення району в березні 1944 р. Під час окупації в неї народився первісток – синочок, якого назвали на честь батька, – Павлом. Пологи у льоху приймав батько дитини, Павло Гетьман, разом зі своєю мачухою.

У 90-х рр. минулого століття, під час роботи у фонді Спілберга, вдалося взяти інтерв'ю в обох – у Хуми Кремінь і Павла Гетьмана. На питання, чому він урятував Хуму, Павло відповів: «Врятував, бо любив її більше за все на світі». У цих словах – мотивація порятунку.

Після війни секретарю Барської селищної ради Хумі Мойсеївні Гетьман (Кремінь) вдалося довести у місцевому відділі НКДБ, що Павло, її чоловік, не зрадник, він нікого не вбивав. Вона чекала його повернення до рідної домівки впродовж всього строку покарання – «5 років шахт Донбасу за... співпрацю з окупантами»³⁶.

Любов сильніша від смерті й страху смерті. Тільки нею, тільки любов'ю рухається життя. Почуття, якщо вони були щирими, не змогли зруйнувати ані чорносотенські циркуляри, ані погроми, ані

---

35) ЦДАГО, ф. 62, оп. 5, спр. 299, арк. 204, 257, арк. 184; там само, ф. 116, оп. 1, спр. 9, арк. 18–72; ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 123, арк. 77.

36) ДАВО, ф. Р-1358, оп. 1, спр. 1, арк. 9; там само, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 29, арк. 2. Особистий архів автора, оп. 3, спр. 17, арк. 1–4.

переслідування євреїв у колишньому СРСР. У цьому контексті пригадується історія, яку я висвітлила на сторінках однієї із своїх публікацій, присвячених долі вінницького євреїства під час Другої світової війни. Лікар медсанбату Любов Зарудій та її чоловік Олексій Кадацький одружилися на фронті. По війні приїхали на батьківщину Любові – до Вінниці. Працювали у лікувальних закладах. Під час сумнозвісної «справи лікарів» Олексію Івановичу пропонували блискучу партійну кар'єру, якщо оголосить свою дружину шкідником, «ворогом народу» та розлучиться з нею, обіцяли сприяти тому, щоб діти залишилися з ним, з батьком.

Він написав листа до міськкому партії, який закінчив словами: «Я ніколи цього не зроблю, НІКОЛИ». Великими літерами про велике кохання.³⁷

Тому його ім'я навіки у серцях близьких, у списку Справедливих світу цього.

Навряд чи можливо виміряти питому вагу всіх мотивацій порятунку євреїв за часів Голокосту; найчастіше спостерігається певна їх сукупність, суто індивідуальна для кожного рятівника комбінація усвідомлених та неусвідомлених мотивів, обумовлених здійсненням подвигу спасіння. Більшістю рятівників рухали такі почуття, як жалість, людяність, гуманність. Майже у всіх випадках порятунк євреїв був протестом проти несправедливості, жорстокості нацистських злочинів.

Мотивація порятунку євреїв – проблема складна й неоднозначна. Оскільки мораль, якою керувалися рятівники, є категорією філософською, етичною. Дослідженнями Голокосту, окрім істориків, мають опікуватися філософи, психологи, психоаналітики, релігієзнавці, аби

---

37) Винокурова Ф. Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи та нові інтерпретації. В 3 т. – Т. 3. – Вінниця: Антекс, 2000. – С. 261–263.

пролити світло, конкретизувати проблему людського вибору й поведінки у період Голокосту. Апелюючи до офіційної документалістики, до зібраної колекції фактажу, власного досвіду участі в багатьох проєктах зі збору аудіо- та відеосвідчень тих, хто пережив Голокост, очевидців та учасників подій, у т.ч. у проєкті, що здійснювався Фондом Спілберга та інших, висловлюємо судження: праведників було набагато менше ніж тих, хто зраджував, хто видавав окупантам переслідуваних євреїв, хто брав участь в акціях їх знищення, хто просто був байдужим до їх долі. Певною мірою це пояснюється тим, що Праведництво – це Героїзм, а Героїзм – не повсякденна справа. Урешті-решт, врятувати єврея – це, за умов окупації, було ризиком, небезпекою як для власного життя, так і життя рідних та близьких.

Позиція Праведників народів світу, Справедливих світу цього вчить нас не забувати про такі цінності, як правда і мужність, протистояти байдужості, ставити перед собою етичні проблеми та робити моральний вибір. Все це безумовно спонукатиме молодь до толерантності та відкритості, до полікультурної неоднорідності сучасного світу. Ми переконані, що через освіту, мистецтво, документальне кіно можна говорити про історичне зло та ненависть таким чином, що це стане джерелом науки, рефлексії та усвідомлення відповідальності за майбутнє.

Погоджуємося із судженням політологів, соціологів, істориків – вчених дослідників теми, а саме: Праведників народів світу має вшановувати передусім та країна, де вони здійснили та здійснюють свої героїчні вчинки. Щодо України (та й інших країн) – це один із факторів, що впливатимуть на формування міжнародного іміджу держави.

Актуальність теми рятівників та врятованих, історична пам'ять про події Другої світової війни важливі для сьогодення, у той час,

коли у світі ще стільки несправедливості та насильства, коли Україну роздирає війна на сході, коли ціну людського життя зведено до нуля, коли гинуть молоді та дужі, коли Росія так і не врахувала уроків Голокосту.

*Андрій Кравчук,
University of Sudbury
(Садбері, Канада)*

СОЦІАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ¹

Серед спірних питань щодо особи Митрополита Андрея Шептицького найсенсаційнішими є ті, які стосуються його діяльності під час німецької окупації Галичини. Саме в цьому періоді радянська критика «знаходила», або й вигадувала, найпотужнішу антиуніатську зброю. На жаль, саме цей період здебільше й замовчувався в діаспорній післявоєнній історіографії. Тому досі не було ґрунтовної наукової реконструкції цього важливого відтинку історії УГКЦ – розглянуті по сьогодні питання та весь напрям дискусії часто можна вважати радше ідеологічними, ніж науковими.

Для вивчення етичного мислення та діяльності Митрополита Андрея Шептицького у 1941–1944 рр. необхідно, на нашу думку, насамперед відтворити історичний контекст, його специфіку й хронологію, виходячи зі сприйняття ситуації Митрополитом Андреем. При цьому мусимо пам'ятати, що в Західній Україні німецька окупація була другою за чергою – на період з вересня 1939 р. до червня 1941 р. цю територію зайняла Червона Армія². Перехід до німецької окупації

---

1) Висловлюємо подяку видавництву Дух і Літера за дозвіл передрукувати статтю Андрія Кравчука, український переклад якої появився вперше у виданні: Митрополит Андрей Шептицький. Документи і Матеріали 1941–1944. / Упорядник Жанна Ковба. – Київ: Дух і Літера, 2003. – 313 с. Коментарі автора в деяких примітках подані в скороченому варіанті.

2) Див.: Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність Митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1994. – Т. 228. – С. 309–342.

відбувся швидко: зі Львова радянські війська відступили 29 червня 1941 р. і вже наступного дня у місто увійшов вермахт. У зв'язку з цим, зрозуміло, з'явилися нові соціальні питання, на які глава УГКЦ намагався відповідати з позицій християнської етики. Щоб зрозуміти його відповіді, проаналізуємо передовсім емпіричну та богословську оцінку ситуації, що склалася. Згодом розглянемо основні християнські моральні принципи, котрі, на думку Шептицького, були особливо значущими у тогочасному християнському житті. На завершення пропонуємо хронологію розвитку етичного мислення та діяльності Митрополита, і зокрема його переходу від пристосування до опору окупаційній владі.

Оцінка ситуації

Оцінюючи нову ситуацію, Митрополит Шептицький брав до уваги, по-перше (як і на початку радянської окупації), ставлення влади до УГКЦ та суспільства у Західній Україні, по-друге, постійну загрозу повернення радянської влади в Галичину, по-третє, безпрецедентний рівень та частоту актів насильства, які чинили як окупаційні війська, так і місцеве населення. Проаналізуємо детальніше ці три фактори та пов'язані з ними емпіричні міркування Митрополита.

Політика нацистських окупаційних військ стосовно УГКЦ виявлялася у низці суперечливих дозволів та обмежень. 18 липня 1941 р. міська влада Львова вирішила повернути Церкві архієпархіяльні земельні угіддя, що були конфісковані радянською владою³. Водночас сільські землі, конфісковані комуністами, все ще вважались власністю німецької держави. Оскільки українське католицьке духовенство значною мірою залежало від землі, яка була засобом для існування,

---

3) Постанова управи міста Львова про повернення Митрополита Шептицькому земель в районі Кайзервальда, 18 липня 1941 р. // Правда про унію: документи і матеріали. – 2-е вид. / Ред. В. Маланчук. – Львів, 1968. – № 196. – С. 304.

то Митрополит висловлював своє невдоволення тим, що влада утримувала цю власність, а «наділи духовенства практично зводились до того, що може заощадити бідняк»⁴. Держава також надала субсидії українським душпастирям (50 рейхсмарок на особу щомісяця), але Шептицький назвав це лише «політичним жестом», а не справжньою допомогою (на субсидію був накладений 25-відсотковий податок)⁵.

Окрім фінансових питань, Митрополит Андрей докладно розглядав інші аспекти німецької політики щодо Церкви. Обізнаний із антикатолицьким законодавством Райху, він заявив у квітні 1942 р., що такі заходи ще не застосовувались у Галичині. Фактично, деякі зміни навіть здавались поліпшенням тих умов, які існували при радянській владі⁶.

І все ж нову ситуацію аж ніяк не можна було назвати позитивною. Як писав Митрополит, «все це зовсім не переважає тієї прихованої деморалізації, на яку наражаються бідні та слабкі»⁷. І далі, у тому ж самому тексті, ще критичніше: «Спроби залякати духовенство, як і всіх інших громадян, вимагаючи паспорти, дозволи та дотримання всіх інших розпоряджень, які тільки можна уявити, що обмежують громадянські права... над нашими головами як Дамоклів меч постійно висить загроза справжнього переслідування... [пастирські послання та розпорядження] конфіскують з найбезглуздіших причин»⁸.

---

4) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents du Saint Siege relatifs a la seconde Guerre Vondiale / Ред. P. Blet. – Т. 3:2: Le Saint Siege et la situation religieuse en Polone at and les Pays Baltes, 1939–1945. – Cstta del Vaticano, 1967. – С. 627.

5) Там само.

6) Там само.

7) Там само.

8) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 627.

Вважаючи ситуацію далеко не стабільною, Митрополит Андрей зазначав, що окрім обшуків та арештів⁹, духовенство Львівської архієпархії зазнає й інших форм переслідування. Зокрема, українським католицьким священикам було заборонено уділяти Св. Тайни госпіталізованим радянським військовополоненим Червоної армії у Східній Україні¹⁰, а також охрещувати євреїв¹¹. Попри відновлення виходу офіційного друкованого органу архієпархії та можливості видання пастирських листів без скорочень (обсяг яких у 1939–1941 рр. майже ніколи не виходив а межі однієї-двох сторінок тексту), продовжувались конфіскації, і німецька влада врешті-решт ввела систему цензури. Тож, як і під час радянської окупації, єпархіальний собор¹², на думку Митрополита Шептицького, залишався єдиним дієвим засобом підтримання внутрішнього зв'язку зі священиками.

Зовнішній зв'язок, хоча й був менш обмеженим, ніж у попередній період, проте і в цій сфері Митрополит вживав усіх засобів перестороги: лише деякі з його листів до Папи були адресовані безпосередньо до Ватикану, – Митрополит був обережним і не зловживав цим відновленим привілеєм¹³. Одного разу він вирішив не публікувати послання до Папи, відчуваючи, що його конфіскують¹⁴. Шептицький

---

9) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 28 грудня 1942 р. // ERSS – LGE. – С. 1.

10) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 628.

11) Prus E. Władya Ksawery: Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944). – Warszawa, 1985. – С. 224–225.

12) Німецькі власті іноді затримували оригінали кореспонденції та передавали Митрополитові лише копії.

13) З погіршенням ситуації того ж року Митрополитові стає дедалі важче підтримувати зв'язок з Ватиканом: «Пишу до Вашої Емінінції, коли тільки появляється можливість, але такі можливості стають рідкісними, і щораз важче їх знаходити». (Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 25 грудня 1942 р. // ERSS – LGE. – С. 2).

14) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et

розумів, що під маскою релігійної терпимості німецька держава насправді сприяє церковному розколу¹⁵.

Не лише Церква зазнала обмежень: населення в цілому також стало жертвою нацистських репресій. Більшість нововведень радянської окупації тривали і в нових умовах. Демократичні процеси зависли в стані невідомості, а політичні партії, багато з яких були розігнані під час комуністичного режиму, й надалі залишались під забороною при нацистах¹⁶. Майно, конфісковане радянською владою, захопив німецький уряд. Багато сімей заарештованих та депортованих більшовиками осіб не мали жодної звістки про своїх рідних навіть через рік після відступу радянських військ¹⁷. З огляду на це все, Шептицький скаржився, що нацисти, не здійснюючи ніяких очікуваних змін, «устійнюють, поширюють та укріплюють большевицьку владу»¹⁸.

Окрім збереження багатьох рис радянського статус-кво, нацистська адміністрація також запроваджувала власні заходи, що вимагали значної уваги з боку Митрополита. У перші дні окупації провідні українські політичні діячі були заарештовані та ув'язнені¹⁹. Німецька поліція особливо лютувала в галицьких селах, де, як зазначав

Documents... – Т. 3:2. – С. 633.

15) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 22 січня 1943 р. // ERSS – LGE. – С. 5.

16) Горак С. М. Українці і Друга світова війна: досвід у співпраці з Німеччиною, 1941–42 // Український історик, 16 (1–4) (1979). – С. 27.

17) Шептицький А. Про милосердя // Письма–Послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Йорктон, 1969. – С. 166

18) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 626.

19) Панківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 74–75. Паньківський пояснює, що під час німецької окупації навіть непряма причетність до антифашистської діяльності (скажімо, співпраця з радянським урядом чи членство в бандерівському відлані ОУН) вважались достатніми причинами для арешту та політичних переслідувань.

Шептицький, «сільському населенню нав'язаний режим рабства; практично всіх молодих людей насильно вивозять до Німеччини працювати на фабриках та фермах. У селян відбирають все, що вони вирощують, і від них вимагають подвоїти продукцію. Покарання за купівлю чи продаж безпосередньо через виробника – смерть»²⁰. Попри депортації та вимоги постачати неймовірну кількість продуктів для військових потреб, селяни зазнавали такого безпрецедентного насильства та знущань з боку поліції й інших державних органів, що Митрополит Шептицький не міг «повірити, що можуть існувати такі люди. Проте вони є реальними»²¹. Постійний пріоритет потреб армії зумовив нестачу продуктів та підвищення цін для місцевого населення; зростала кількість бідних у Західній Україні, багато людей голодували. Навіть ті, хто досі був досить заможним, пише Митрополит, зазнали зuboжіння та потерпали від голоду²².

Іншим соціальним чинником, який формував етичні погляди Шептицького, було громадське сприйняття ситуації. Після завершення двадцятидвохмісячного періоду радянської влади, з усіма її згубними наслідками для українського суспільства загалом і Церкви зокрема, постала проблема зміцнення цього «пострадянського» порядку. Незважаючи на те, що нацисти вступили на ці землі зі своїми власними пріоритетами та планами, можна з певністю сказати, що стримана прихильність, яку вони мали серед українців Галичини, була більшою мірою зумовлена страхом перед поверненням радянської влади, ніж безпосередньою підтримкою націонал-соціалізму. Свідомий цього,

---

20) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 626. На серпень 1942 р. до Німеччини на примусові роботи було вивезено 250000 українців. (H. Stehle. *Der Ltmberger Metropolit...* С. 416).

21) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 626.

22) Шептицький А. Про милосердя // *Письма–Послання...* – С. 166.

Шептицький у своєму пастирському посланні від 10 серпня 1943 р. закликав українську молодь: «Пам'ятайте, що кожний непорядок у нашому краю є користю комуністів і може бути викликаний радами чи намовами їх агентів»²³.

Протягом усього періоду панування нацистів Митрополит відчував цю атмосферу страху, яка глибоко пронизувала усі верстви українського суспільства. Цей страх посилювався в лютому 1943 р., коли, після поразки німців під Сталінградом, радянські війська розпочали свій контрнаступ на захід. З наближенням наступу Червоної армії, повідомлення Шептицького до Ватикану відображали зростаючу турботу за безпеку як цивільного населення, так і духовенства²⁴.

Перше відчуття свободи, яке виникло внаслідок відступу радянських військ, було короткочасним – бо головною сутністю ладу, який прийшов на зміну комуністичному, залишалося насильство. У своєму листі до Папи Шептицький повідомляв: «Сьогодні ціла країна погоджується, що німецький режим є, можливо, ще більшим злом, ніж большевицький, майже диявольським. Вже майже рік не минає і дня без найжахливіших злочинів, вбивств, пограбувань і переворотів»²⁵.

Шептицький був глибоко вражений насильством, яке чинилося майже щодня: масові вбивства євреїв (на його думку, не менше 200000 осіб пішло з життя лише за перший рік окупації)²⁶; повальні арешти

23) Шептицький А. Слово Митрополита («У важкій хвилині...») // Краківські вісті. – 1943. – 17 серпня.

24) У листі від 8 травня 1943 р. до кардинала Тіссерана Митрополит Шептицький висловлював занепокоєння тим, що ув'язнених священників не встигнуть звільнити і вони не уникнуть смерті «в перевороті, який наближається». (Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 791.

25) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 626.

26) «Першими жертвами є жиди, кількість вбитих жидів на нашій невеликій землі перевищує 200 тисяч. З просуванням [німецької] армії на схід, кількість жертв зростає. В Києві за кілька днів було знищено 130 тис. чоловіків, жінок та дітей. У всіх містах

та екзекуції, частина з яких, як вважав Митрополит, була спрямована на винищення українців і поляків²⁷, а також вбивства священиків²⁸. Описуючи масові репресії, які на серпень 1942 р. стали звичним явищем, Шептицький скаржився: «Це як згряя оскаженілих та лютих вовків пронеслась над цим бідним народом»²⁹.

Оскільки насильство почало поширюватись і поза сферами впливу військових та німецької поліції, було важко визначити винуватців; з'являлись групи підпільного опору різноманітних етнічних та ідеологічних спрямувань, у результаті не завжди можна було з певністю знайти відповідальних за вчинені злочини³⁰. Проте, з плином часу Митрополит зрозумів вражаючий факт – українці не лише зазнавали тиску з боку німецьких окупаційних сил та перебували у постійному

України є свідчення подібних масових вбивств, і все це сталося за рік. Спочатку владі було соромно за свої нелюдські несправедливі дії, тому були спроби підтвердити документально, що за цими вбивствами стоїть місцеве населення або підрозділи поліції. Але з часом, вони почали вбивати жидів на вулицях на очах у всіх людей, без всякого сорому».

Терор проти євреїв не стихав і надалі: у листі до кардинала Тіссерана від 28 грудня 1942 р. Шептицький повідомляв, що за попередні два місяці лише у Львові загинуло понад 40 тис. осіб. (ERSS – LGE. – С.16).

27) «Звичайно, багато християн, не лише охрещені жиди, але й так звані «арійці», також були жертвами несправедливих вбивств». (Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Articles et Documents ...* – Т.3. – С. 625–626).

28) Згідно зі статистикою, опублікованою в ЛАВ, за перший квартал 1944 р. чотири священики значились як вбиті, а двоє пропали без вісті. Про це згадує також: Лужницький Г. Українська церкви між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С. 688–689 (прим. 384). Із тих парохів двоє, мабуть, були нацистами (Миртирологія... – С. 208). Ще п'ять душ пастирів загинули 1943 р. на Лемківщині та в околицях Перемишля, вбиті, можливо, польським комуністичним партизанським загonom. «*Bataliony chłopskie*», який, як уважається, продовжував знищувати українських священиків 1945 р.

29) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 626.

30) «Вся Волинь і частина Галичини заповнені бандами, які мають певний політичний характер. Є банди, які складаються з поляків, інші – з українців та ще інші – з комуністів. Поза тим є справжні бандити, серед яких є люди різних національностей – німці, жиди, українці, поляки і росіяни». (Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 8 травня 1943 р // *Articles et Documents...* – Т. 3. – С. 790).

страху перед поверненням радянської влади, але й також брали участь у актах насильства. Як духовний пастир, Шептицький відчував обов'язок наголосити на цій проблемі, бо, здавалось, що зростанню насильства та репресіям не буде меж. Наприкінці 1942 р. він писав до кардинала Тіссерана: «...терор зростає. За останні два місяці лише у Львові було масово знищено більше ніж 40 тисяч жидів. Були проведені обшуки в соборі, у моїй резиденції, капітулі та в монастирі... Два ієромонахи були ув'язнені, можливо, будуть спроби сфабрикувати якусь *cause célèbre*, засновану на брехні. Продовжуються арешти. Це режим шаленіючих божевільних»³¹.

Роздумуючи про неймовірну масштабність людських страждань на своїй землі, Митрополит Шептицький дав також богословську оцінку подій, що відбувались. Задля цього він зосередив особливу увагу на стражданнях, породжених насильством. Окрім жорстоких матеріальних втрат народу, Шептицький бачив «гірші ще терпіння душі»³². Він висловлював тривогу з приводу деморалізації суспільства, яку вбачав у розвалі сім'ї, невизначеності у житті, близькості смерті, загальному розпачеві, втомі від життя та втрати надії на краще майбутнє. Цей опис духовного виродження суспільства, який здається повторенням аналізу ситуації при радянській владі, відрізняється від попереднього, принаймні, в одому. За словами Шептицького, розвал сім'ї та пов'язані з цим горе й турботи не були наслідком лише зовнішніх факторів, як це було при радянських арештах та депортаціях чоловіків і батьків. Шептицький відчував, що за німецької окупації з'явилися також і внутрішні фактори – невдячність дітей та сором батьків за поведінку

31) ЦДАЛ. ф. 358, оп. 3, спр 179, арк. 59. Лист Шептицького зі Львова від 28 грудня 1942 р. [можливо до кардинала Тіссерана]. Тут і в інших місцях перекладаємо термін «*juifs*» етнонімом «жиди», оскільки він був загальноживаним в Західній Україні того часу і його використовував також Шептицький у текстах українською мовою.

32) Шептицький А. Про милосердя // Письма-Послання... – С. 167, § 7.

своїх дітей. Під «ганебною поведінкою «Шептицький мав на увазі саме акти вбивства: «З яким болем мусять дивитися батьки на діти, що колись були гордощами і радістю родини, а сталися днесь тяжким їх хрестом і болючим встидом» Яким болем для батька видіти сина, сплямленого неповинно пролятою кров'ю, від якого з обмерзінням відвертаються сусіди і знайомі!»³³

Таким чином, Митрополит Шептицький визнавав, що насильство, яке з'явилося з початком німецької окупації, заразило його власний народ, було не тільки справою особистої вини чи особистого вчинку; на духовному рівні вина пролитої крові стала загрозою для всієї християнської спільноти й вразила саме серце християнської соціальної структури – сім'ю.

Хоча в той час існувала менша загроза для життя Церкви як установи в порівнянні з радянською окупацією, структура суспільства та його християнські основи, зокрема, були підірвані. Одним з найперших випадків соціальної дегенерації, на думку Шептицького, було залучення місцевої молоді до німецьких допоміжних частин поліції, оскільки «німецька влада використовувала такі збройні підрозділи для досягнення своїх спотворених цілей»³⁴.

У тогочасних історичних реаліях домінуючою була думка, що власними силами помісна Церква не в змозі припинити потік насильства і тому, вважав Митрополит, потрібно шукати надію та підтримку у вищій силі Божого Провидіння: «Беручи до увагу, що німцям вже дозволено все, їх шаленство не вщухатиме, немає такої сили, яка б

33) Там само. – § 2. Шептицький описував також душевний біль людини, винної у вбивстві: «Навіть потоки води не можуть очистити тих сплямлених рук, душу, сплямлену чиеюсь кров'ю! Навіть пахощі всієї Аварії не можуть подолати того трупного смороду душі в грісі вбивства». (Андрей Шептицький. Декрет про духове чоловіківвство себто соблазн, грудень 1942 р. // ЛАЄВ. – 1943 р. – № 1 (січень–лютий). – С. 8.

34) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 3 вересня 1942 р. Цит. у: Tisserant E. L'Eglise militante. – Paris, 1950. – P. 14.

змусила їх дотримуватись хоч якогось порядку. Тому ми сподіваємося, що цей край знову затоплять хвилі невинної крові, доки якийсь надзвичайний випадок не припинить потік цих подій.

Єдиною втіхою в ці жахливі часи [знати], що з нами нічого не статеться без волі Небесного Отця»³⁵.

Осмилюючи масове кровопролиття, особливо євреїв, і намагаючись якимось зрозуміти духовні наслідки, Шептицький зробив висновок, що душі нехристиян, як і душі християн, можуть довіритись Провидінню: «Думаю, що серед багатьох замордованих жидів багато душ навернулось до Бога, адже вони століттями ніколи так не поставали перед ймовірністю насильницької смерті, як сьогодні; часто минають місяці до того, як настане їх смерть. Доля християн, з яких сотні тисяч вже померли або помирають без Святих Тайн, також знаходиться в руках Господа»³⁶.

Митрополит також шукав духовної підтримки у Ватикані, і, пишучи до Папи Пія XII, просив апостольського благословення для українців-католиків, які «так страждають і наражаються на велику небезпеку та ще більше сором»³⁷.

Насильство та вбивства були для Шептицького проявом морального упадку. Більше того, як зауважив Митрополит, звичайні слабкі люди, доведені до розпачу, «справді вчаться красти та вбивати; вони втрачають відчуття справедливості та людяності»³⁸. І хоча він постійно наполягав на припиненні насильства, однак відчув, що його втручання були «нічим в порівнянні зі зростаючими хвилями моральної

---

35) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 628.

36) Там само.

37) Там само. – С. 633

38) Там само. – С. 627.

нечистоти, які затопили весь край»³⁹. Ця деморалізація мала для Шептицького фундаментальне етичне значення: вона несла на собі прокляття Каїна, через яке людська природа повністю змінилась, виродилась, зіпсувалась та принизилась; у цьому відношенні людська природа опустилась нижче рівня диких тварин⁴⁰.

Переконаний у том, що акти вбивства можуть отруїти ціле суспільство, в середовищі якого живуть вбивці, Шептицький був глибоко стурбований перспективою майбутнього українського народу⁴¹. Злочини кількох людей могли б спричинити страждання багатьох⁴².

Шептицький вірив у те, що наприкінці прийде розплата: винні у вбивстві зазнають помсти «історичної Намези»⁴³ і будуть відповідати за свої вчинки в «годину справедливості і кари»⁴⁴. Адже вбивство – це «жахливий злочин, який викликає прокляття Небес для душі і залишає на тілі яму неповинно пролитої крові»⁴⁵; воно «кличе о помсту до неба»⁴⁶. У ширшому, соціально-історичному значенні ця помста могла б ускладнювати завершення війни. Справді, Митрополит не міг передбачити ніякого розв'язання збройного конфлікту, поки моральна криза залишалася невирішеною: «Хто спостерігає за неймовірним нахабством тих, які щодня порушують Божий закон і, особливо, п'яту

---

39) Там само. – С. 628.

40) Шептицький А. Декрет про духове чоловіківбивство... – С. 8.

41) «З глибоким боєм серця, зі страхом про будучину нашого народу, бачу, як в многих громадах живуть люди, що їх душі і руки сплямлені неповинно пролитою кров'ю ближніх» (Шептицький А. Про милосердя // Письма-Послання... – С. 181, § 53).

42) Шептицький А. Слово Митрополита («У важкій хвилині...»)... – С. 1–2.

43) Шептицький А. Про вбивання священників («В імені Христової Церкви...») // Письма-послання... – С. 431.

44) Шептицький А. Декрет про духове чоловіківбивство... – С. 8.

45) Шептицький А. Слово Митрополита («У важкій хвилині...»)... – С. 8.

46) Шептицький А. Про милосердя // Письма-послання... – С. 180.

заповідь, що є неймовірним злочином для звичайних людей, переконаний, що слід очікувати страшних покарань. До певної міри, кожна людина майже щодня передбачає кінець війни, але немає жодних підстав цього, окрім палкого бажання припинення цього страхіття»⁴⁷.

Надзвичайно поширені вбивства також суттєво впливали на християнську єдність. Тому кожен акт насильства проти священиків Митрополит Шептицький засуджував і як наступ проти Церкви як установи, і як злочин проти християнської єдності. Він уважав, що вбивство священиків підбурює приховані міжконфесійні тертя, загострює давні розмежування та унеможливує воз'єднання⁴⁸ Антиклерикальне насильство могло зруйнувати братерські стосунки греко- та римо-католиків: «Хто поступуванням своїм розділює і роз'єднує два католицькі віросповідання, що різняться лишень обрядом та тим способом вірним одного обряду накидує жаль, уразу, ненависть до вірних другого обряду, – той наносить Церкві удар в найсумнішій її прикметі всеобнимаючої братньої любови»⁴⁹.

На думку Шептицького, основна етична проблема, яка постала перед християнами, полягала в тому, щоб залишитись вірними Божим заповідям та християнській праведності. Така вірність була єдиною справжньою запорукою того, що людські стосунки, починаючи від сім'ї й завершуючи суспільними та міжнародними відносинами, можуть підтримуватись духом гармонії та порядку. Тому «хай ніхто з нас, – закликав Митрополит, – не йде за модерними політичними чи суспільними кличами, що немовбито в ім'я національного добра важуться усувати з життя Божі заповіді, як неактуальні чи шкідливі.

---

47) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Мальйоне, 12 червня 1943 р. // *Articles et documents...* – Т. 3:2 – С. 811.

48) Шептицький А. Про вбивання священиків // *Письма-послання...* – С. 431.

49) Там само.

Скільки разів в історії ми бачили і бачимо, до чого докочується людина, коли з гордості і злоби розбиває таблиці Божих заповідей, а на їх місце ставить свою самоволю! Скільки разів ми бачили і бачимо, що діється, коли з відносин людини до людини і народу до народу усується поняття справедливості, тієї основи всієї християнської праведності. Ціла людська культура, всі від віків нагромаджені здобутки людського ума і серця будуть тоді зведені до упадку і руїни. Настане хаос і варварство. Не буде ніякого ладу і права. Законом буде самоволя і насильство сильнішого над слабшим»⁵⁰.

Принципи соціальної етики

Шукаючи шляхів виходу с тривалої кризи, породженої війною та нацистською окупацією, Митрополит Шептицький зосередив свою увагу на зовнішніх церковних відносинах з режимом і секулярним українським суспільством та на внутрішньому житті Церкви як християнської спільноти.

Ставлення Митрополита Шептицького до німецького режиму під час окупації Галичини пройшло певні стадії. Наявні документальні джерела свідчать про три етапи сприйняття Шептицьким нацистської окупації та три позиції у ставленні до держави. Ця зміна політичних поглядів Митрополита була чи не найдраматичнішою у його житті. Спочатку він позитивно трактував німецьке завоювання як звільнення від радянського гніту, згодом підходив критичніше до деяких аспектів гітлерівської політики і, нарешті, його висловлювання та дії стали абсолютною опозицією до нацистського режиму.

Спочатку Шептицький вітав прихід німців у Галичину. У перші дні окупації Митрополит видав два важливі документи: 1 липня 1941 р. –

---

50) Шептицький А. Роздумуючи на календарем... // Календар. Студіон. – Львів, 1944. – С. 31–32.

пастирське послання, в якому підтримав проголошення незалежної української держави, а німців трактував як «визволителів»⁵¹; а через чотири дні, 5 липня, – друге пастирське послання, в якому він вітав «переможну німецьку армію», висловлював «вдячність за звільнення від ворогів» і закликав священників та їхніх парохіян до багатолітствія за «переможну німецьку армію» наприкінці літургії⁵². З релігійного погляду, зміна радянської окупації на німецьку перш за все означала, що Греко-Католицька Церква в Західній Україні позбулася офіційного атеїзму, і Шептицький сподівався, що при німцях українські католики матимуть більшу релігійну свободу. До певної міри ці сподівання справдились, оскільки німці дозволили УГКЦ частково відновити діяльність, заборонену комуністами. По-друге, як і в перші дні радянської окупації, Шептицький повторив принцип «віддати кесареві кесарево» і закликав свій народ до «належного послуху» супроти «мудрого, справедливого проводу та заряджень» уряду⁵³. По-третє, оскільки німецькі війська продовжували свій наступ на Східну Україну, Шептицький вбачав в цьому відкриття нових можливостей для церковної єдності шляхом поширення унії на схід⁵⁴. Окрім цього, загальне відчуття звільнення від радянської влади пов'язувалось з політичними прагненнями українців, які сподівались, що Німеччина

---

51) Шептицький А. До українського народу («З волі Всемогучого... зачалася...»), 1 липня 1941 р. // Паньківський К. Від держави до комітету. – Нью-Йорк – Торонто, 1957. – С. 116.

52) Шептицький А. Слово Митрополита («З волі Всемогучого... зачалася...»), 5 липня 1941 р. // К. Паньківський. Від Держави... – С. 129.

53) Шептицький А. «З волі Всемогучого... зачалася...» – С. 116.

54) У листі до Папи Пія XII від 29 жовтня 1941 р. Митрополит Шептицький покликався на «завдання поширення єдності в цьому краю». (Beatificationis et Canonizationis... – С. 4), а в посланні до нунція в Будапешті Анджело Ротти від 7 листопада цього ж року він зазначив, що саме «можливість побачити повернення наших відділених братів у Великій Україні до церковної єдності пробуджує в нас великі надії». (Actes et Documents... – Т. 3:1. – С. 493.

зважить на їхнє прохання політичної автономії⁵⁵. Митрополит Шептицький поділяв ці надії та брав участь у різноманітних представництвах пере німецьким урядом з цього приводу. Як з релігійного, так і з політичного погляду, Митрополит Шептицький спочатку сприймав нову ситуацію в основному як звільнення і, відповідно, вітав вступ гітлерівських військ у Західну Україну.

Поряд з релігійними та політичними міркуваннями, які повинні були відповідати новим умовам, існувала ще етична основа. Тому Митрополит висловив дві основні передумови, від яких залежав послух християн цивільній владі. Перша полягала в тому, що держава не повинна порушувати Божого закону: «Жертви, яких потреба конечно до осягнення нашої цілі [державної незалежності. – А. К.], полягатимуть

---

55) Серед ймовірних причин чому українці були схильні вірити, що німецька політична стратегія могла бути сумісною з їхньою метою автономії, ще була свіжою пам'ять про радянську владу. «Отже, не треба дивуватись, – писав згодом з цього приводу кардинал Тіссеран, добре обізнаний із ситуацією в Галичині, про яку йому регулярно повідомляв Шептицький, – якщо місцеві жителі вітали прихід німецького війська як визволення. Але ця ейфорія швидко розчинялась в світлі брутальних заходів німецьких чиновників». (Tisserant E. *L'Eglise militante...* – P. 14). Цю думку поділяв видатний американський дослідник політичної історії Джон А. Армстронг, стверджуючи, що переживши період радянської влади в Східній Галичині, «українці цього регіону привітали б, принаймні спочатку, будь-які війська, які протистояли б Радянському Союзу». (Armstrong J. *Ukrainian Nationalism...* – P. 27). Його підтримує біограф Шептицького Кирило Королевський: «Одна справа ясна – росіяни стільки наробили в Галичині, зокрема в часі їхньої евакуації в кінці першої окупації, що вони бели зненавиджені усіма без винятку». (Korolevskij S. *Metropolit Andre Szeptyckyj*. – Roma, 1964. – P. 381). Поряд з антирадянськими настроями, зазначає ізраїльський історик Шимон Редліх, – мали місце й українські політичні сподівання: «Політика Гітлера стосовно слов'ян ще не була явною в кінці 1941 році, тому численні українці, серед яких були і Шептицький, вважали, що спільної українсько-німецької ненависті до Радянської Росії буде достатньо для того, щоб заснувати антибільшовицький союз, а також забезпечити німецьку підтримку українських національних цілей». (Redlich S. *Shephtits'kyj and the Jews during World War II // Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptyts'kyj* (далі – *Life and Times*) / Ред. P.R. Magocsi за участю А. Krawchuk. – Edmonton, 1989. – P. 145–162). Очевидну сумісність українських та німецьких політичних цілей підкреслював Альфред Розенберг, рійхсміністр на окупованих східних територіях, який одного разу навіть висунув ідею української автономії.

передусім н послушному підданстві справедливим наказам влади, не противним Божим законам»⁵⁶.

Другою умовою був принцип рівноправності, який слугував критерієм мудрого справедливого цивільного правління й диктату: «Від Уряду, Ним [Ярославом Стецьком. – А. К.] покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узглядили б потреби й добро всіх замешкуючи наш край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належать»⁵⁷.

Дотримання Божих законів та рівність перед цивільним законом були, на думку Шептицького, двома складовими «справедливих наказів» та «мудрого проводу», яким мали підкорятись християни. Прихований зміст цього вчення полягав у тому, що у разі невиконання цих умов християни не були зобов'язані коритись цивільній владі. Хоча документ, у кому містилося звернення до українського народу з нагоди проголошення української державності, не згадував окремо німецького режиму, ці дві умови виразно стосувались усіх політичних устроїв, включно з німецькою окупаційною адміністрацією.

Ці передумови лояльності щодо держави були висунуті Шептицьким вже після місяців німецької окупації – коли Митрополит більше довідався про справжні наміри нацистів. Поступова зміна його ставлення до гітлерівців дає змогу припустити, що початкове вітання «визволителів» бачилося ним крізь призму цих передумов та що позиція Шептицького була лише пробним та умовним пристосуванням

---

56) Шептицький А. «З волі Всемогучого...зачалася». – С. 112. Див. також підроблену версію цього тексту, який до «послуху Божим законам, що не суперечать розпорядженням цивільної влади (Там само. – С. 116).

57) Шептицький А. «З волі Всемогучого...зачалася». – С. 113.

до нової ситуації, а не щирою підтримкою нацистської Німеччини, її ідеології та політики⁵⁸.

Після того, як надії українців на автономію вщент розбиті приєднанням Західної України до Генерал-Губернаторства (1 серпня 1941 р.) та після арешту українських політичних діячів, Митрополит Шептицький приєднався до голосів протесту⁵⁹. Всупереч офіційним перешкодам, він також доклав зусиль для того, щоб вислати греко-католицьких священників на Східну Україну⁶⁰. У цей перехідний період, коли митрополит почав критично ставитись до німецької окупації та навіть проводив деякі паралелі між цим періодом і періодом радянської влади, він ще не переступив межі до повного розриву з Німеччиною. Причиною цього, очевидно, було небажання ризикувати

58) Пізніше Митрополит Шептицький, шкодуючи про свою початкову оцінку ситуації, пояснював, що його ввели в оману. Іван Кедрин згадує свою розмову про це з Митрополитом у серпні 1941 р. так: «Митрополит зізнався, що його «мучило сумління», чи він зробив добре, що дав своє благословення українському урядові. З різних джерел він чув критику того, як формувався уряд і як люди постали перед fait accompli повернення української державності в Галичині. «Але, що я мав робити...коли вони прийшли до мене і сказали: «Благослови Українську державу» Чи міг я відмовити у своєму благословенні?» (Кедрин І. В межах зацікавлення. – Нью-Йорк, 1986. – С. 408). На думку Гансякоба Штеле, критичну інформацію в перші дні німецького завоювання від Митрополита просто приховували. (Stehle H. Metropolitan Sheptyts'kyi and the German Regime // Life and Times. – P. 125–144).

59) Шептицький намагався відвернути приєднання Західної України до Генерал-Губернаторства, звернувшись 22 липня 1941 р. телеграмою до Гітлера, Гімmlера та Ріббентропа. У цій телеграмі Митрополит стверджував, що підтримка Німеччини українцями залежатиме від визнання Берліном українських політичних ідеалів. «Українська нація, – писав Митрополит, – 1918 року веде криваву боротьбу проти польської та радянської держави заради свого ідеалу, об'єднаної вільної України, що є необхідним та очевидним. Знищення цього ідеалу державності підірве щиру симпатію та довіру до німецького уряду і негативно вплине на життєві інтереси українського народу і, особливо, на новий справедливий порядок в Східній Європі». Текст цієї телеграми наведено в: [Нагурський Я.] Die Tragödie der ukrainisch-katholischen Kirche // Ekraïne in Vergangenheit und Gegenwart. – 1952. – № 1(2) (квітень-червень). – P. 9–10.

60) У листі до Папи Шептицький згадав, що «перша спроба [відіслати священників до окупованої німцями Східної України] не мала успіху через офіційну заборону нацистського уряду в Берліні допускати будь-яку діяльність католицьких священників в окупованих регіонах». (Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29 жовтня [1941] // ERSS – LGE. – С. 3).

обмеженою, але принаймні більшою, ніж за радянської влади, релігійною свободою, а також страх перед поверненням Червоної армії, який усе ще панував у Галичині, спрямовуючи західноукраїнські політичні настрої в бік Німеччини.

Проте вже у 1942 р. з'являється два документи, в яких Шептицький висловлює моральну критику нової ситуації в умовах німецького панування. На його думку, основна етична проблема полягає в християнському обов'язку захищати людське життя. У посланні «Про милосердя» (червень 1942 р.) Шептицький проголошував, що в разі, коли життя людини перебуває в небезпеці, як це було при окупації нацистів, навіть закон приватної власності підпорядковується християнському обов'язку врятувати чиєсь життя⁶¹. Більше того, цей обов'язок припускає навіть ризик власним життям заради порятунку іншої людини⁶². Святість людського життя ще яскравіше виражена в пастирському посланні «Не убий» (листопад 1942 р.), у якому Митрополит засудив різноманітні форми вбивства, включаючи санкціоновані державою страти без суду⁶³.

Ці твердження, які у звичайних умовах є лише відтворенням християнської моральної норми, що керується пошаною до людського життя, під час нацистської окупації мали глибше, концептуальне

---

61) Шептицький А. Про милосердя («Ціле діло...»), червень 1942 року // ЛАВ 55 (липень-серпень 1942); перевид. у: Письма-Послання... – С. 173–174, § 29–30. Усі цитати наведено за вид.: Письма Послання...

62) Шептицький А. Про милосердя... // Письма-послання... – С. 179, § 47.

63) Шептицький відзначав право держави страчувати злочинців, осуджених за важкі злочини, при наявності чотирьох умов: 1) відповідальність злочинця повинна бути належно встановлена (тобто на суді); 2) смертний вирок мусить відповідати існуючому закону; 3) обвинувачуваний повинен мати змогу захистити себе на суді; 4) відповідач повинен мати право оскаржити вирок у суді вищої інстанції. Андрей Шептицький. Не убий. («Христова Церква...») // ЛАСВ. – 1942. – № 11 (листопад). – С. 179. Як бачимо, хоча цей документ і був написаний та опублікований під час війни, проте ані словом у ньому не згадується про відмову від належних юридичних процедур заради швидкого правосуддя в умовах воєнного часу.

значення. Попри релігійні та політичні турботи, які, очевидно, сприяли німецько-українській згоді, не можна було йти на компроміс заради згоди із цивільною владою. Пастирські звернення також визначили готовність Шептицького оскаржувати законність німецької політики, якщо ця політика порушувала Божі закони. І хоча ця критична позиція щодо німецької влади розкривалася у текстах, зверненнях до українських католиків, вона позначила початок процесу, який завершився відкритою відмовою УГКЦ коритись законам Німеччини.

Отже, на цій, третій, стадії Шептицький вже був переконаний, що німецька держава є «майже диявольською» і – навіть гіршим злом, ніж радянський режим. Він, ймовірно, прийшов до такого висновку незадовго до того, як написав листа до Папи Пія XII від 29–31 серпня 1942 р., де вперше відкрито та прямо наважився засудити окупацію: «Ця система брехні, обману, несправедливості, грабунку, спотворення всіх ідей цивілізації та порядку; ця система егоїзму, перебільшеного до абсурдної межі тотального божевільного націонал-шовінізму, ненависті до всього, що є красивим та добрим, ця система становить собою таке щось феноменальне, що найпершою реакцією при вигляді цього монстра є онімиле здивування. Куди заведе ця система нещасний німецький народ? Це може бути ніщо, як дегенерація людства, якої ще не було в історії»⁶⁴.

Тож, як бачимо, коли політика систематичного насильства та винищення стала очевидною, Шептицький недвозначно засудив її як таку, що суперечить християнській заповіді любові та загальнолюдським моральним цінностям.

Така позиція зміцніла під впливом подальших подій. Після спалаху насильства з новою силою в 1943 р. Шептицький уже прагнув

---

64) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 628–629.

повернення радянської влади, яка, думав він, відновить хоч якусь видимість миру та порядку. В листі до Ватикану в березні 1944 р. Митрополит писав: «Прихід большевиків, можливо, буде корисним в тому значенні, що він покладе край анархії, яка панує тепер на всій землі»⁶⁵.

Такими були три етапи у ставленні до окупаційного німецького режиму, через які перейшов Шептицький. Хоча на еволюцію його поглядів впливали релігійні та політичні чинники, однак, зрештою, домінуючими стали етичні принципи. Первинне пристосовування та сприйняття окупації було зумовлене безпосереднім наслідком німецького вторгнення – вигнанням радянських військ. Цей факт вітали як початок нової ери політичної автономії Західної України. Проте обіцянка умовного цивільного послуху стосувалась «справедливих наказників» і це вимагало, щоб держава шанувала Божі закони та рівність усіх громадян. На наступній стадії, що відзначилась критикою певних напрямків німецької політики, Митрополит висував претензії німецькій владі за нехтування українськими політичними прагненнями та зусиллями українських католиків досягти церковної єдності. Більше того, в своїй критичній позиції він застосував християнські умови громадянської лояльності до ситуації, що склалась; наслідком цього було засудження насильства, санкціонованого державою, та ствердження християнського обов'язку захищати святість людського життя. Остання стадія – опір у формі ненасильницького

---

65) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана «L'approche des bolchevique», 23 березня 1944 р. (Фотокопія в УГВР. – С. 2). У зв'язку з цим відомий польський історик зауважив, що в 1943 р. Митрополит очікував поразки німців і був готовий співпрацювати з СРСР, оскільки його запевнили, що Церква зможе виконувати свою місію на Сході Галичини (Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje Najnowsze 1/2 (1981); цит. за: Zięba A. Metropolitan Andrzej Szeptycki // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – Т. 92. – С. 897).

громадянського непослуху, який виявлявся в організації нелегальних притулків для євреїв та їх переховувань – не виходила ні з політичних, ні з церковних міркувань. Така позиція не слугувала інтересам української незалежності чи східній експансії католицизму, а просто була результатом застосування християнської етики на практиці. Н противагу офіційній політиці винищення євреїв, Шептицький підтримував тих українців-католиків, які були готові ризикувати своїм життям заради того, щоб переховувати чи нелегально перевозити біженців.

Таким чином, як і в попередній, радянський, період, Митрополит Шептицький спочатку зайняв позицію обмеженого підпорядкування та послуху німецькому окупаційному уряду. Проте, якщо під час радянської окупації в діяльності Церкви спостерігається поєднання пристосування та опору, то в період нацистського панування ставлення Митрополита Шептицького до держави та його соціальна діяльність зазнали виразної трансформації від обмеженого пристосування до відвертого опору.

Інший вимір соціального вчення Митрополита Шептицького того часу пов'язаний з національною боротьбою. Падіння Польщі в 1939 р., а через два роки відступ радянських військ дали привід для нових надій щодо української автономії, втіленням яких стала декларація незалежності української держави. З початком війни боротьба українців за самовизначення вступила в нову фазу. УГКЦ схвалила цей історичний процес та взяла участь у ньому: на думку Митрополита Шептицького, процеси творення нації мають відбуватися згідно з християнськими етичними принципами.

Український національний ідеал, за визначенням Шептицького, – це творення життєздатної «рідної всенаціональної

Хати-Батьківщини»⁶⁶. Вирішальним елементом тут була життєздатність, і хоч не потрібно плутати національну державу, людський витвір, з природним організмом, та все-таки в ідеалі держава повинна бути доволі близьким віддзеркаленням природного органічного життя⁶⁷. Першочерговим завданням становлення нації є консолідація внутрішніх сил, солідарність та соціальна єдність. Зовнішні перешкоди на шляху державотворення можна подолати лише з Божою допомогою – доля націй у Божих руках⁶⁸. З християнського погляду, ефективний шлях державотворення пролягає через внутрішнє відродження. Тож Церква повинна визначити соціальну етику та розвивати соціальний клімат, необхідний для підтримки життєздатності національної єдності. «Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу і успішно захищати межі від зовнішніх ворогів. Такою могутньою та запевнюючою щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різнорідних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки є матеріальним, але й моральним тілом»⁶⁹.

У пастирському посланні «Ідеалом нашого національного життя», яке стало Декретом собору 1942 р., Митрополит Шептицький

66) Національний архів Канади (Оттава), ф. Андрія Жука, т. 129, спр. 4: Шептицький А. Ідеалом нашого національного життя... [Декрет Собору 1942 р. До духовенства]. (далі – «Ідеалом нашого...» 1942 р. ...), § 1. – С. 1.

67) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 1, 4–5.

68) Там само. – С. 1, § 2.

69) Там само. – С. 1, § 3.

підкреслив, що саме «Боже Провидіння дасть українському народові виконати його природне право – вибрати собі й установити форму управи своєї Рідної Хати»⁷⁰. Тому слід дбати про те, щоб український народ застосував це право «мудро і по-християнськи»⁷¹, розуміючи та практикуючи у своєму житті такі християнські принципи суверенної держави:

1. Провідна влада походить від Бога, бо вона є природною консеквенцією людської природи і суспільного життя людини.
2. Ця влада лежить у природі цілого народу.
3. Народ має природне право вибрати собі форму провідної влади: монархічну, олігархічну чи демократичну.
4. Влада має за мету служити всезагальному добру, зберігати й боронити природну та законну свободу громадян, встановлюючи справедливі закони, непротивні Божому праву і загальному добру, та безсторонне і незалежне судівництво, яке пристосовує загальні закони до поодиноких випадків і розмежовує взаємні права й обов'язки громадян.
5. Влада зобов'язана сповняти християнські обов'язки супроти Бога, забезпечуючи ту цивільну свободу, яку від природи має кожна людина: не бути змушеною до якихось зовнішніх виявів внутрішніх переконань, яких немає, і свободу виконувати той релігійний культ, який уважає за свій, оскільки в тому культі ніщо не противиться природній моралі. Толерантно ставлячись до всіх вірувань і культів, влада не вникає у внутрішній зміст тих вірувань, а тільки забезпечує громадянам свободу релігійної практики⁷².

---

70) Там само. – С. 2, § 9.

71) Там само.

72) Там само. – С. 2–3., § 10–11.

Саме ці універсальні закони Шептицький уважав етичними передумовами соціальної та політичної гармонії. При умові дотримання цих принципів можна сподіватись соціального миру, щастя та добробуту; а отже, й успіхів у державотворенні. Проте, якщо цими умовами нехтувати або замість них використовувати «фальшиві гасла революції чи соціалізму», то неминучим наслідком буде анархія, поневолення і загибель⁷³.

Як відомо, влада заснована на взаємних правах і обов'язках держави та її громадян. Якщо держава виконує свій обов'язок, то тим самим вона зобов'язує своїх громадян підпорядковуватись її владі⁷⁴. Шептицький уважав, що така влада є необхідною, і вказував на те, що народ мусить досягнути політичної зрілості, необхідної для власного управління, тому «український народ мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоб заслужити на таке положення серед народів Європи, в якому міг би розвинути усі Богом собі дані сили.

Карністю, солідарністю, совісним сповнення обов'язків докажіть, що ви дозріли до державного життя⁷⁵.

Особливу увагу Митрополит Шептицький зосередив на обов'язках держави, перший з яких полягає в забезпеченні добробуту своїх громадян. Згідно з християнським вченням, влада зобов'язана служити, а також має обов'язок піклуватись про добробут тих, кому служить. На практиці зловживання владою трапляється тоді, коли загальне добро підпорядковується особистим інтересам⁷⁶. З цього приводу

---

73) Там само. – С. 3., § 13.

74) Шептицький А. «З волі Всемогучого... зачалася...», – С. 112. Його ж: Слово Митрополита «З волі Всемогучого... зачалася...». – С. 120.

75) Шептицький А. «З волі Всемогучого... зачалася...». – С. 112.

76) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 5, § 21.

Шептицький критикував радянський режим, вважаючи його прикладом держави, яка не виконувала свого обов'язку служіння: «Метою держави є запевнити родинам і поодиноким громадянам добробут і щасті. Забезпечення життя, майна і всякого права громадян – це основні обов'язки держави, – без них держава не є державою. Те, що називають большевицькою державою, таке віддалене від тієї мети, що в ньому, себто в большевицькому правлінні, ніяким чином не можна добачити жодних слідів тих засадничих, першорядних функцій держави. Про добробут, про щастя людей нікому з правителів ані не сниться. З їхніх діл видно, що вони не вважають себе поставленими для добра людей, а навпаки: думають, що всі люди є виключно для того, щоб їм служити. Звідси й те використання сил, здоров'я і життя людей, про яке деінде ніхто не має поняття... Це атмосфера, в якій ніякий організм довго жити не може, а така атмосфера є наслідком марксизму, який можна назвати системою, що робить з людини машину, не беручи до уваги прав і потреб її природи»⁷⁷.

Митрополит Андрей Шептицький підкреслював, що гарантія релігійної свободи – це риса, яка характеризує будь-яку цивілізовану державу. Оскільки радянська система не виконала свого обов'язку щодо забезпечення цього права, Шептицький вважав її офіційну політику атеїзму «якнайбільше противну людській природі і органічному життю, законам суспільності і родини»⁷⁸. Більше того, не може бути навіть мови про релігійну свободу в Радянському Союзі, оскільки «з хворими по шпиталях поводяться гірше, ніж з засудженими на смерть у тюрмах культурних держав. Бо в усіх тюрмах культурних держав

---

77) Шептицький А. Слово Митрополита Андрея про большевизм [6 жовтня 1941 р.] // Західна Україна під большевиками. 1939–1941 / Ред. М. Рудницька. – Нью-Йорк, 1958. – С. 9–10.

78) Там само. – С. 10.

є давній і скрізь зберіганий звичай, що сповняють останню волю засуджених на смерть і, коли це тільки можливе, роблять те, про що людина перед смертю просить. А в шпиталях СРСР, які є всі державними установами, хворий, навіть такий, що вмирає, хоч і як просить потіхи релігії, не може її ніколи дістати, бо так велить атеїстичний принцип, зашпелений на марксистським комунізмі»⁷⁹.

Роздумуючи про обов'язок держави забезпечити релігійну свободу, Митрополит Шептицький прийшов до висновку, що з метою підтримання гармонійних відносин з Церквою державна політика повинна виявляти пошану до Божого закону та рівності, не вдаючись до дискримінації.

Ще один обов'язок полягає в забезпеченні «мудрого проводу» що тісно пов'язано з гарантуванням добробуту та релігійної свободи⁸⁰, а також необхідно для процесу державотворення. Проблема в тому, що навіть найкращі наміри розбудови держави можуть бути зруйновані внаслідок приходу до влади тих людей, які «замість дбати про загальне добро, шукають тільки заспокоєння свого власного самолюбства, себто понад загальне добро ставлять своє власне добро»⁸¹. На думку Шептицького, такий політичний опортунізм є ознакою відсутності міцного християнського ґрунту в соціальному житті. Суспільство, збудоване на християнських принципах, повинно характеризуватися чотирма рисами: загальним сприйняттям принципів Євангелія; вірністю християнському життю та молитвою, що заслуговують на Боже благословення; свободою Церкви, яка може виконувати свою

---

79) Там само. – С. 10–11.

80) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 9, § 32. Мудрий провід «здійснює мету загального добробуту та щастя». У своєму пастирському посланні від 1 липня 1941 р. Митрополит Шептицький також поєднував поняття мудрого проводу з повагою до релігійної свободи. (Андрей Шептицький. «З волі Всемогучого... зачалася...». – С. 113).

81) Там само. – С. 8, § 32.

Богом дану місію (проповідувати Євангеліє, освячувати свій народ та молитись за нього)⁸². Саме дотримання цих умов дає змогу мирно вирішувати всі труднощі, пов'язані з верховною владою, в такий спосіб, який сприяв би загальному добробуту, і навпаки, «коли тих умов немає, а тому немає Божого благословенства, на поверхню суспільного життя висуваються одиниці, не здібні на провідників, які тим самим приносять радше шкоду, ніж хосен...»⁸³

Хоча принципи державності, сформульовані Митрополитом, стосувались насамперед прагнення українців до незалежності, проте вони не обмежувались лише тогочасною ситуацією в Україні. Навіть після того, як нацисти позбавили українців надії на створення незалежної держави, етичні погляди Шептицького щодо політичної сфери зумовили його однакову критику і хиб Радянського Союзу як держави, і нацистської окупації Галичини. Хоча Церква не могла відкрито критикувати окупацію⁸⁴, однак німецькі власті вважали пастирські послання «Ідеалом нашого національного життя» та «Не убий» достатньо підозрілими, щоб конфіскувати та затримати публікацію першого послання та піддати цензурі друге.

Окрім розгляду зовнішніх відносин Церкви з державою, соціальне вчення Митрополита Шептицького під час німецької окупації було спрямоване також на внутрішнє буття української спільноти. У цьому питанні Митрополит уважав надзвичайно важливим два принципи: соціальну солідарність та пошану до людського життя. Соціальна

---

82) Там само. – С. 3, § 11. Про обов'язок держави священну місію християнської Церкви проповідувати Об'явлене Слово.

83) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 8, § 32.

84) Зауваження о. Івана Гриньоха, що під час нацистської окупації Шептицький, відкидаючи «провідницькі чи моно партійні системи», не висловлювався прямо, щоб уникнути нацистської цензури, видається обґрунтованим (Гриньох І. Слуга Божий Андрей... – С. 49).

солідарність була необхідна як для політичної, так і для релігійної сфери того періоду, коли національні прагнення сягнули своєї вершини, тоді як заклик до поваги людського життя був прямою відповіддю нацистській політиці винищення в Західній Україні.

У посланні «Ідеалом нашого національного життя» Шептицький звернувся до основного ідеалу українців – прагнення мати свою власну Батьківщину. На його думку, об'єднана Україна складатиметься з католицької частини, яка раніше перебувала під австрійським правлінням, та з переважно православних територій, які перейшли з царського під радянське правління. Тому процесу державотворення має передувати досягнення політичної та релігійної єдності. Таким чином, говорячи про прагнення українців до власної держави, необхідно було визначити, що сприяло, а що перешкоджало процесу соціального об'єднання. Залишаючи питання «зовнішніх перешкод» єдності (наприклад, завоювання українських земель чужинцями), що були поза межами впливу церкви, Шептицький намагався спрямувати увагу на внутрішні перешкоди соціальної єдності, або, як він їх називав, «відосередні сили», які існували серед українського народу. Такі внутрішні причини роз'єднаності були переважно двох типів: політичні та релігійні.

Однією з основних перешкод єдності українців був «гарячий патріотизм» чи нетерпимість до інших політичних поглядів. Шептицький уважав це небезпечною рисою, яка зводила нанівець зусилля українців у процесі державотворення: «є в душі Українця глибока і сильна воля мати свою державу, та попри ту волю знайдеться, може, рівносильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, роздори, сварні,

ту партійність, яка нищить кожную національну справу?! Як пояснити психіку таких численних гарячих патріотів, яких праця має визначний руйнівний характер?!»⁸⁵ Усе це породило вид «більшовицької нетерпимості, внаслідок якої соціальна єдність українців постійно руйнувалась внутрішнім розбратом. Розбудити їхню національну свідомість було неважко, але водночас вона була дуже вразлива для «ворожих сил», що могло лише послабити соціальний устрій⁸⁶.

Згідно зі словами Шептицького, деякі з цих сил політичного розладу були зумовлені історичним досвідом України, яка пережила численні окупації іноземних держав⁸⁷. Оскільки такі антагонізми мали чужоземне походження, їх слід було вважати віддаленими від українських проблем, а отже, несуттєвими для цієї дискусії. Всю увагу треба було зосередити на проблемах внутрішнього розладу та поділу серед українців, адже: «ясно, як на долоні, що Рідна Хата не повстане, що не буде українського моноліту, коли Українці-самостійники не зможуть мимо сіх різниць, які їх ділять, звести поміж собою якнайбільше єдності»⁸⁸.

Тож, як уважав Шептицький, проблема полягала не в численності політичних партій, а в їхніх доктринальних позиціях, що породжували нетерпимість. Коли Митрополит говорив про «монолітне» суспільство, він не заперечував політичного плюралізму, а, радше, закликав до атмосфери взаємоповаги, в якій могли б відбуватись дискусії щодо соціальних та політичних питань. Переважаюча внутрішня злагода мала вирішальне значення для успішного державотворення: «найбільша небезпека – це внутрішні роздори, поборювання себе взаємно

85) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 10, § 40.

86) Там само. – § 38.

87) Там само. – С. 12, § 47.

88) Там само. – С. 48.

і впливаюча з роздору отаманщина, що вже так дуже багато спричинилася до руїни й упадку всіх наших надій при перших спробах будівництва під час наших визвольних змагань 1917–1920 років... Хто приносить нам домашню війну – той шкодить народній справі навіть тоді, якщо б для неї мав великі заслуги. Всі, що пережили большевицьку навалу, свідомі того що партійні роздори є національним злочином, якого не можемо терпіти»⁸⁹.

Перешкоди на шляху до соціальної єдності мали місце також і в релігійній сфері. Хоча українці належали до кількох християнських конфесій, основним джерелом релігійного антагонізму була ворожнеча між греко-католиками та православними, тому Шептицький звернувся саме до цієї проблеми. Його пропозиція, яку він назвав «програмою релігійного поширення», була попередньою схемою об'єднання, що наголошувала на компромісі у міжконфесійних дискусіях⁹⁰. Для того, щоб підготувати спільний ґрунт для обидвох українських Церков, сторони повинні бути готовими до всіх можливих компромісів, які не порушують приписів сумління. З цього приводу Шептицький твердив, що міжконфесійна терпимість нічого не міняє, оскільки і католики, і православні однаково зобов'язані діяти згідно зі своїм сумлінням. Єдиним обмеженням цього правила, яке визнавали обидві традиції, було питання віри (що стосується Об'явлення, Євангелія, Божого закону), яку ніколи не можна підпорядковувати якимось міркуванням чи компромісові⁹¹. Більше того, процедура компромісу повинна ґрунтуватись на вільно прийнятому рішенні, незалежно від

---

89) Шептицький А. «Від хвили...» Пастирське послання, 10 липня 1941 р. Цит. за: Хом'як М. Діяльність Митрополита Кир Андрея під німецькою окупацією // Логос. – 1955. – № 6 (2) (жовтень-листопад). – С. 294–295.

90) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 13, § 50.

91) Там само.

будь-якого зовнішнього тиску чи примусу та відповідно до питомих турбот українців. Тільки тоді, коли обидві сторони застосували би принцип совісного компромісу, на думку Митрополита, можна би сподіватися правдивого прогресу на шляху до єдності.

Митрополит пояснював, що первинною причиною релігійного розладу серед українців був певний вид «самолюбства й імперіалізму», який зумовив ворожнечу: «Якщо християнські різні церкви в Україні мають сповнити завдання: дати українському народові єдність, мусять позбутися того духа розколу і ненависті, який спричинює, що українець українцеві ворог»⁹². Для Шептицького поняття «духа ненависті» було основним етичним критерієм для розпізнавання релігійних об'єднань та королів протягом всієї історії. Тому, на його думку, після утворення Московського патріархату теорія «Третього Риму» виявила своє приховане «самолюбство й імперіалізм»⁹³. І навпаки, антитезою цієї тенденції було слухняне підкорення. На запитання, чи виправданим було об'єднання київських єпископів з Римом «в дусі християнської покорі і авторитету?»⁹⁴ Шептицький відповів, покликаючись на той самий етичний критерій: «Зриваючи зв'язь із Царгородом, робили це не в імені цілковитої незалежності кожного Митрополита від вищої влади (такої засади християнська Церква ніколи не признавала за правильну), зривали її не в імені самолюбства, не в дусі бунту, а в імені послуху й покорі»⁹⁵. Однак, тут же додає Митрополит Андрей, «єпископові зірвати зі своїм зверхником, це річ, котру ціле церковне

---

92) Там само. – С. 18, § 69.

93) Там само. – С. 14, § 56–57.

94) Там само. – § 57.

95) Там само. – С. 15, § 59.

передання усуджує, коли воно зроблене в імені самолюбства і в імені невидимої Церкві засади незалежності кожного єпископату»⁹⁶.

Підсумовуючи, Шептицький заявив про свою готовність до совісних «уступок» задля релігійної єдності. Але, спершу, православні «нехай переконають нас про те, що ми в 16-му столітті зірвали канонічну зв'язь із Царгородом в душі самолюбства і розколу» і «що римські Архієреї відірвалися від Царгороду в душі розколу і самолюбства»; далі нехай визнають, що дефамация уніатів (греко-католиків) російським синодом спонукала до ненависті до їхніх братів і від часу повалення царської Росії Православну Церкву роз'їдала «роз'єднуючи недуга руїни, розколу»⁹⁷.

Таким чином, соціальна та релігійна єдність була не лише метою, а й критерієм, який дає змогу розпізнати та оцінити поступ у напрямку до ідеалу єдності з етичного погляду. Так можна визначити, що певні рішення чи вчинки були здійснені «в душі самолюбства і розколу», «імперіалізму» та бунту супроти вищої влади, а не в душі покорі та послуху. Шептицький був переконаний, що на зміну щирому прагненню єдності з'явилася тенденція до розколу і, всупереч християнському вченню, любов поступилась ненависті.

Детальний аналіз пастирського послання виявляє певний мотив *duae vitae* у пропозиціях Шептицького стосовно церковного об'єднання. Викладаючи свої аргументи, він неодноразово звертається до опозиції між самолюбним бунтівним розколом та покірним послухом, любов'ю й християнським авторитетом⁹⁸. Взірець двох протилежних

96) «Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 15, § 60.

97) Там само. – С. 19, § 71–72.

98) Митрополит Шептицький уважав опозицію цих категорій такою: «самолюбство та імперіалізм» на противагу «покорі та християнському авторитету» («Ідеалом нашого...» 1942 р. ... – С. 14, § 57); «самолюбство і бунт» на противагу «послуху і покорі». (Там само. – С. 15, § 59); «ненависть та розкол» і «самолюбство та імперіалізм та

шляхів виявив суперечність між християнською етичною вимогою любові та її ідеалом єдності, з одного боку, і реальністю церковного розколу – з іншого. У світлі таких міркувань прагнення церковної єдності було необхідною етичною вимогою, оскільки розкол суперечив заповіді любові.

У пошуках соціальної та релігійної єдності християнська етична думка зосереджувалася на відмінності між тим, що сприяло єдності, і тим, що загострювало розбрат і розкол. Тісно пов'язані з діалектикою любові та ненависті, ці категорії прилили нове світло на історію церковних поділів й могли також вказати відповіді на актуальні питання. Застосовуючи основну заповідь любові до концептуальної проблеми соціальних та релігійних поділів, Шептицький пояснював, що оскільки християнин завжди зобов'язаний відкидати ненависть як моральне зло, то необхідно відкинути й окремі випадки ненависті в історії Церкви (самолюбства, бунту та імперіалізму). Так само, якщо християнин повинен керуватись у своєму етичному виборі любов'ю, то він має бути палким прихильником єдності та послуху вищій владі⁹⁹.

Отже, програма церковного примирення Шептицького містила критичний аналіз причин релігійних поділів в українській історії та спробу подолати цей розкол, враховуючи уроки минулого. Оскільки дискусії католиків і православних з приводу того, на чиєму боці правда, ні до чого не приводили, Шептицький пропонував визначити спільний ґрунт, на основі якого можна було б дійти до конкретного

імперіалізм» на протипагу «любові, християнській покорі та церковному авторитету». (Там само. – С. 18, § 69). Попередній шлях був охарактеризований як шлях «розколу та самолюбства». (Там само. – С. 19, § 71) і «ненависті». (Там само. – С. 19, § 72).

99) Йдеться тут, зрозуміло, не стільки про загальну покору існуючій владі (християнську покору цивільній владі Шептицький уважав зумовленою, а не абсолютною), скільки про церковний розкол, який, на думку Митрополита, був показником духу бунту та самолюбства, а не прагнення єдності Церков. Саме «дух послуху» визнавався істотним елементом у відновленні єдності.

вирішення. Цей спільний ґрунт мав би базуватися на таких засадничих елементах: 1) принциповій готовності до совісного компромісу; 2) об'єктивному етичному критерію (любові, єдності та покiрного послуху), який послужив бi християнським етичним стандартом для тлумачення iсторії та розрізнення етично прийнятних та неприйнятних вчинків. Результативне тлумачення церковних поділів та їхніх справжніх причин могло б сприяти прийняттю етичних рішень і в ХХ столітті. Якби дискусія перемістилася у середовище сумісних етичних переконань, де обидві сторони прагнули б повної єдності, остаточна мета, вірив Шептицький, була б незабаром досягнута.

Друге практичне застосування християнської любові, над яким розмірковував Митрополит Шептицький у той час, стосувалось захисту людського життя. У вже згадуваному пастирському посланні «Про християнське милосердя», в якому обговорюються різні форми християнського обов'язку братерської любові та її практичне застосування, враховуючи серйозність пануючої ситуації, Шептицький зауважив: «Кожної днини пересуваються перед нашими очима такі терпіння людей, що видається неможливим, аби людське серце не відчувало їх дуже глибоко»¹⁰⁰. У даній ситуації християнська милостиня має особливе призначення, і Митрополит вказує на те, як вона відрізняється від нехристиянських практик. З матеріального погляду, як християни, так і нехристияни, вважають милостиню допомогою, необхідною для задоволення матеріальних потреб, але мотиви їхньої милостині є різними: зумовлений любов'ю до Бога, «християнський акт милосердя має вище духовне значення; він наказаний мотивом вищим, надприродним; він просвічений світлом християнської віри і Божої благодаті»¹⁰¹.

100) Шептицький А. Про милосердя... // Письма-Послання... – С. 165–166, § 4.

101) Там само. – С. 171, § 23.

У зв'язку з цим, Митрополит Шептицький критикував тогочасний економічний лібералізм, який не виконав своєї обіцянки служити загальному добру, а лише підтвердив парадоксальну тенденцію: «з ростом виробництва ростуть ряди убогих». Замість того, щоб сприяти економічній справедливості, існуюча система, сліпо керуючись ідеалами «зростання» та «гіперпродукції», була приречена на загибель. Не було ні найменшого усвідомлення «тих принципів, на яких міг би опертися суспільний лад»¹⁰². Шептицький не бачив жодної підстави для сподівань, що домінуючі економічні системи Європи зможуть подолати нерівність між бідними та багатими. Навпаки, він передбачав, що становище бідних лише погіршиться, й уважав, що Церква повинна «пригадати вірним обов'язок милостині і організувати практикування її»¹⁰³.

Не говорячи відкрито про німецький націонал-соціалізм, Митрополит Шептицький звертав увагу на відмінність між християнськими та соціальними підходами до економічної справедливості. На його думку, основним джерелом конфлікту є поняття приватної власності. Соціалісти вважали її «овочем людської кривди»¹⁰⁴, а християни – «законною, природною, а через те і кінцевою інституцією»¹⁰⁵, що сприяє християнському милосердю та милостині. Як цивільний, так і Божий закон погоджувались стосовно цього питання: «дочасні земські добра, які Боже Провидіння дає людям, можуть біти і є власністю тих, що їх набули законною дорогою і є перед правом їх власниками... Приватна

---

102) Там само. – С. 172, § 24.

103) Там само.

104) Там само. – § 26.

105) Там само. – С. 171, § 24.

власність, набута дорогою спадку або через ощадність і працю, є правом, що його стереже Божий закон»¹⁰⁶.

На основі цих протилежних поглядів на приватну власність виникають різні концепції обов'язку. Якщо соціалісти вірили, що згідно з поняттям справедливості, багаті зобов'язані віддавати своє майно (тобто ділити свою власність і віддавати бідним те, що насправді вважалось їхнім)¹⁰⁷, то християнська позиція ґрунтувалась на недоторканості приватної власності. Таким чином, багаті мали право на свою власність, але водночас мали обов'язок щодо бідних, зумовлений чеснотою християнської братньої любові. Християнська альтернатива сприяє класовій гармонії, а не класовій боротьбі і заснована на обов'язку прямувати до економічної рівності, не лише на основі справедливості, як кажуть соціалісти, але на засаді вимог і справедливості, і любові: «Це річ природна, щоб люди від себе взаємно приймали і віддавали услуги християнської любові та взаємної зичливості. Тим способом справедливість і любов, зв'язані зі собою під справедливим і легким тягарем Христового закону, піддержують знамените зв'язь людського суспільства і ведуть кожного його члена до праці над своїм власним добром і над загальним добром»¹⁰⁸.

І, нарешті, згідно з цим підходом, який намагався сприяти гармонійним класовим стосункам, а не класовій боротьбі, милостиня не «противна природному людському достоїнству»¹⁰⁹, як стверджували соціалісти. У милостині, застосованій в євангельському дусі, немає нічого принизливого, «християнська милостиня може тільки

---

106) Там само. – С. 172, § 25–26.

107) Там само. – § 26.

108) Там само. – С. 173, § 28.

109) Там само. – С. 173, § 27.

уліпшувати взаємовідносини багатшого і убогшого та скріпляти зв'язі взаємних услуг»¹¹⁰.

Унаслідок матеріалістичних упереджень соціалісти бачили лише потреби бідних та борги багатих. Але з християнського погляду, який брав до уваги і матеріалістичні, і духовні виміри, людські потреби та обов'язки розподілялись більш рівномірно між заможними та убогими людьми. Отже, багаті мали свої оправдані потреби, а бідні – також свої обов'язки: «Нема так багатого чоловіка, якому не було би треба помочі від інших, нема й так убогої людини, яка б не могла віддавати ближньому потрібних і корисних услуг»¹¹¹.

Шептицький закликав до християнського милосердя тоді, коли через широко розповсюджену бідність та голод людям важко було давати милостиню¹¹². Цитуючи приклад скромної вдовиної лепти (*Мр. 12:42–44*), він доводив, що милостиня набула нового, глибшого значення саме в такий важкий час. З матеріального погляду, така милостиня не мала істотного значення, бо датки не могли бути дуже великими; але вирішальним моментом, з християнського погляду, було настановлення серця, адже: «Такі дари, хоч по-людськи незначні, хоч і неспостережені людьми, перебивають небеса... Бог дивиться на серце. Хто не може більше дати, як добре слово, або молитву, або малу прислугу, той може з Божою благодаттю трапити на таке слово, як та ханаанянка, що почула від Христа: «За це слово...» (*Мр. 7:29*).

110) Там само. – § 28.

111) Там само.

112) Там само. – С. 172, § 25: «Завжди будуть убогі, а їх число в наших часах побільшило ся в незвичайний спосіб. Бо убогими не тільки є ті, що не мають ніякої спроможності удержатись в непередбачених випадках недуги та старості; між ними є много і молодих, які не можуть удержувати себе і родини працею, бо не можуть праці дістати, або праця буває так оплачувана, що при найліпшій волі та найсильнішій праці не можуть удержати себе і родини». І далі: «В наших часах і при обставинах теперішньої хвили в тім є трудність, що мало є таких, котрим би збувало на чім-небудь, а багато таких, що терплять крайню бід, голодують, а навіть з голоду умирають». (Там само, С. 175, § 34).

Не легко словом заступити діло, бо: «Не кожний, хто промовляє до Мене: Господи, Господи! – ввійде в Царство Небесне, лише той, хто чинить волю Отця» (*Мт. 7:21*). Буває одначе, що слово перед Богом набуває значення діла»¹¹³.

Саме в цей винятковий час німецької окупації християнський обов'язок давати милостині мав пропорційне відношення до потреб конкретних випадків, адже «обов'язок милостині росте з потребою ближнього»¹¹⁴. Фактично, в разі нагальної потреби, наприклад, коли життя людини наражалось на небезпеку, право на життя переважало навіть над вимогами приватної власності: «Хто знаходиться в крайній біді, має право шукати рятунку навіть з чужої власності, навіть без згоди власника»¹¹⁵.

Отже, в основі цього, на перший погляд, анахронічного обговорення економічної теорії лежить така думка: для жертви, доведеної до краю злиднями, нацистською агресією або переслідуваної злочинцями геноциду, двері християнського дому повинні завжди бути відчинені. Звичайно, героїзм не є моральним обов'язком, і християнин не зобов'язаний наражати своє життя на смертельну небезпеку¹¹⁶, але коли йдеться про життя людини, не може бути ніяких відмов на основі зручних заяв про приватну власність.

Отже, роздуми Шептицького про приватну власність у пастирському посланні «Про милосердя» зводяться до двох основних аспектів: по-перше, підтверджується право на приватну власність (на противагу соціалістичному підходові), по-друге, питання приватної власності проаналізовано з огляду на особливі проблеми, зумовлені війною та

113) Там само. – С. 175, § 35.

114) Шептицький А. Про милосердя... // Письма-Послання... – С. 173, § 29.

115) Там само. – С. 174, § 29.

116) Там само, § 30.

нацистською окупацією Галичини. Шептицький виразно заявив про перевагу обов'язку рятувати життя над обов'язком захищати приватну власність. Тому соціальна місія Церкви, зумовлена християнським милосердям та співчуттям, була спрямована на допомогу бідним та на порятунок життя: «Церква, завданням якої є проповідувати Євангеліє милосердя і орудувати ділом милосердя, – Церква, що має в імені доброго самарянина рятувати і лікувати того, що впав в руки розбійників, мусить заодно пригадувати вірним той такий важкий обов'язок християнської любові і усіма можливими способами заохочувати людей до його сповнювання»¹¹⁷. Тим, які мали вуха, щоб слухати, було сказано тримати двері своїх домівок відчиненими для переслідуваних розбійниками жертв.

Практика: від пристосування до опору

Як зазначалося, у перші дні нацистської окупації Митрополит Шептицький видав два основні документи, що схвалювали нові політичні реалії у Галичині. Першим документом було пастирське послання від 1 липня, в якому він визнавав незалежний український уряд Ярослава Стецька. Митрополит пояснював цей переломний момент української політичної історії як з богословського, так і з історичного погляду. Як богослов, він стверджував, що почалась нова ера «з волі Всемогучого і Всемилоствивого Бога в Тройці Єдиного», яка була здійсненням молитов – «діло розпочате в ім'я Боже і з Божою благодаттю». Шептицький вірив, що з Божим благословенням та провідниками, яких надихала божественна мудрість, політична незалежність «буде доведена до успішного кінця»¹¹⁸.

Глава Церкви також покликався на події, на фоні яких відбулось проголошення незалежності України: відступ радянських військ

117) Там само. – С. 165, § 3.

118) Шептицький А. «З волі Всемогучого...зачалася...» (1 липня 1941 р.). – С. 112–113

та нацистську окупацію Західної України. Таким чином, висловивши підтримку уряду Стецька, він пов'язав це із загальною ситуацією словами: «Побідоносну німецьку армію вітаємо». Друга частина документа, в якій Митрополит закликав до послуху цивільній владі, виразно стосувалась українського уряду, а не німецької окупаційної адміністрації¹¹⁹.

Митрополит Шептицький сподівався, що нова держава дотримуватиметься двох мінімальних вимог, які були передумовами підпорядкування Церкви державі. По-перше, як уже згадувалось, Церква сприятиме послуху та покорі цивільній владі лише в тому разі, коли її накази будуть справедливими, тобто коли цивільні закони не суперечитимуть Божим законам. По-друге, лояльність Церкви щодо держави ґрунтується на надії, що ті, кому належить політична влада, використовуватимуть її мудро¹²⁰. Таким чином, цивільний послух християн залежав від певних умов: він був можливий тільки тоді, коли держава поважала християнську етику та уникала всіх форм дискримінації.

Другий документ, датований 5 липня 1941 р., також був коротким пастирським посланням до духовенства та вірних Української Греко-Католицької Церкви. Він стосувався нової політичної ситуації та уподібнювався за своїм стилем до попереднього. Але якщо богословський зміст був о суті таким самим (твердження, що нова епоха почалась через Божу волю, та що за це належиться вдячність та молитви за подальші благословення), то політичні думки були іншими. У цьому документі український уряд згадувався лише між іншим, тоді як привітання німцям набуло більш поширеної форму: «Побідоносну

---

119) . Збереглася інша версія цього пастирського послання, текст якої не містить згаданого суперечливого уривка. (Панківський К. Від держави... – С. 116). Дивно, але до радянської збірки «Правда про унію» не потрапила жодна з цих версій.

120) Шептицький А. Слово Митрополита («З волі Всемогучого... починається...»), 5 липня 1941 р. // Панківський К. Від держави... – С. 120.

німецьку армію, що зайняла вже майже цілий край, витаємо з радістю і вдячністю за визволення від ворога...»¹²¹

Вихідні положення цього документа стосувались не лише Західної України та уряду Стецька. Шептицький зосереджував свою увагу на майбутній «соборній Україні», об'єднаних західних та східних землях. Безсумнівно, це ширше поняття України тісно пов'язувалося з просуванням німецьких військ на схід, але в тексті виразно сказано, що Шептицький покладав свої надії виключно на майбутнє України, а не на майбутнє нацистської Німеччини чи ідеології націонал-соціалізму. Митрополит ситуативно вітав німецьку армію саме за розгром радянських військ, які, як він писав, «знищили наше економічне, просвітне і культурне життя». Поза тим привітанням, мова зосереджувалася на питанні незалежності України. З цією метою Шептицький закликав до подолання політичного розколу серед націоналістів і переконував свій народ виявити єдність, згоду та соціальну солідарність, що необхідні для перетворення Батьківщини в «живу, органічну державу». Основою цього є щирі зусилля та віддана праця українців, а не порожні слова та концепції. Отже, основний наголос цього звернення стосувався майбутнього та добробуту вільної Української держави; не було ніякого зв'язку з ідеологічними постулатами нацистів. В обох процитованих документах Митрополит Шептицький викликав мінімальні норми політичної етики: справедливі накази та мудрий провід, на яких ґрунтувалася вірність християнських громадян. З огляду на політичні цілі України, він визнавав підкорення окупаційному режимові та відновлення порядку необхідними умовами реалізації цих цілей.

Такі політичні погляди Шептицького раннього періоду німецької окупації були загалом зумовлені позитивною оцінкою завершення

---

121) Шептицький А. Слово Митрополита («З волі Всемогучого...зачинається...») // Пяківський К. Від держави... – С. 120.

радянського панування; спочатку він вважав це переходом від незаконної влади до законного правління. Перекоаний у потребі опору комуністичній владі, яка утискала релігійну свободу, Митрополит не бачив негайної потреби опиратись німецькому режимові. Навпаки, завдяки піднесеному почуттю визволення від радянського гніту, видавалося, що нова ситуація вимагала мирного співжиття з новим окупаційним урядом. В іншому документі, датованому 10 липня 1941 р., Митрополит писав: «Час, який ми переживали в большевицькій неволі, міг виробити в багатьох якогось революційного духа, зрозумілого під нелегальною владою, а шкідливого тоді, коли вже не треба революції, а тільки упорядкування й устійнення того, що від нас залежить і що признаємо за потрібне й добре для нашого майбутнього... Нехай не забувають, що справування, оправдане під большевицькою навалюю, може бути грішне в часах, коли вже того оправдання нема»¹²².

Зосередивши спочатку свою увагу на незгодах в українській спільноті, Митрополит закликав до відновлення та стабілізації порядку в новій ситуації, щоб повністю скористатись з тогочасного звільнення. Проте, коли ейфорія свободи розвіялась з появою нових страхів, Митрополит Шептицький кардинально переглянув цю позицію пристосування і його наступні послання на соціальні теми та практична діяльність набули більш критичного характеру стосовно німецького правління.

Для того, щоб зрозуміти перехід від цієї початкової позиції до засудження нацистського режиму та переконання, що перспектива затяжної гітлерівської окупації була б ще гіршою, ніж повернення радянської влади, потрібно пам'ятати, що початкове пристосування Шептицького було не схваленням фашизму чи нацизму, а провізорич-

---

122) Шептицький А. Про організацію парохії і громади, 10 липня 1941 р.; цит. за: Хом'як М. Діяльність Митрополита Кир Андрея...С. 294–295.

ною й умовною заявою про християнську цивільну лояльність до держави, наявну при будь-якому режимі. Провізоричною вона була тому, що її можна було відкликати чи замінити, відповідно до політики режиму, а умовною тому, що християнський обов'язок цивільного послуху та лояльності до держави не був чинним, якщо розпорядження держави не були «справедливими» та «мудрими», тобто порушували Божі заповіді, суперечили християнському сумлінню або спрямовувались проти людей через їхнє віросповідання, расу чи приналежність до якогось соціального класу. Хоча цей документ ще не містить критики режиму, умовність лояльності до держави вказує на те, що попри загальну ейфорію звільнення від радянської влади, Митрополит все ж таки займав критичну обережність щодо німців.

Висловивши в липні 1941 р. свої умови щодо лояльності до держави вже у своєму першому зверненні до окупаційних властей у липні 1941 р., Митрополит Шептицький і в подальшому не поступався інтересами українського народу, закликаючи нацистів змінити деякі напрямки політики, які явно суперечили українським політичним прагненням¹²³.

Перше звернення Митрополита стосувалось планів включення Східної Галичини до Генерал-Губернаторства – Шептицький приєднався до заяви Української Національної Ради, яка переконувала німецький уряд переглянути це рішення¹²⁴. У цій же справі Митрополит

---

123) Михайло Хом'як згадує про три акції німецьких властей, що швидко зруйнували надії, які українці покладали на Німеччину: арешт Ярослава Стецька (8 липня), приєднання Галичини до Генерал-Губернаторства (1 серпня) та жорстоку політику щодо українців на Волині. (Хом'як М. Діяльність Митрополита Кир Андрея... – С. 221–222).

124) Телеграма від Української Національної Ради до райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга та міністра закордонних справ Йоахима Ріббентропа (липень 1941 р.) згадується в: Ilnytzkyj R. Deutschland... – Т. 2. – Р. 214. Українська рукописна версія цього тексту, підписана Митрополитом Шептицьким, зберігається ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1т., спр. 53, арк. 53.

писав окремо до Гітлера, Гімлера та Ріббентропа: «Наш народ, який залишився цілком лояльним до німецької армії та уряду, зазнає глибокого розчарування... Руйнування ідеалу державності похитне його щирі симпатію та довіру до німецького уряду...»¹²⁵ Після приєднання, яке відбулось 1 серпня 1941 р., Українська Національна Рада (очолювана Шептицьким) надіслала другу телеграму німецькому урядові, констатуючи, що «прокламація Генерал-Губернаторства з 1 серпня 1941 р. про прилучення Галицької країни до Генерал-Губернаторства в Кракові, наче до Польщі, викликала серед усього українського народу тяжке розчарування і пригноблення»¹²⁶. Такий самий спротив приєднанню Галичини був виражений у листі Української Національної Ради до Адольфа Гітлера, датованому січнем 1942 р., який відображав загальне незадоволення українців німецькою окупаційною політикою в Східній Україні¹²⁷.

Не менш важливим було особисте звернення Митрополита до німецького уряду, зокрема його протест (лютий 1942 р.) до Гайнріха Гімлера. У цьому листі, що можливо, був відповіддю на антиєврейський, який незадовго до цього відбувся у Рогатині¹²⁸, йшлося про винищення євреїв і, зокрема, про використання для цих акцій українських допоміжних поліцейських підрозділів. Кость Паньківський, член Української Національної Ради, який мав змогу прочитати цього листа, описує його зміст таким чином: «Митрополит писав, що

---

125) [Нагурський Я]. Die Tragödie... – P. 9–10.

126) Меморандум Української Національної ради до німецького уряду, 14 серпня 1941 р. // Правда про унію. – Док. № 200. – С. 312.

127) Згідно з цією заявою, приєднання Галичини до Генерал-Губернаторства не залишило «надії українському народові на пізніше об'єднання цієї території з українським материком» (Ilnytzkij R. Deutschland... – Т. 2. – P. 277).

128) Prokopschuk G. Der Metropolit: Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchen union Graf Andreas Scheptytzkij. – München, 1955. – P. 230.

не сміючи втручатися в справи які веде і за які відповідає німецьке державне правління, як священник не може не боліти над поведінкою німецьких збройних сил і німецької поліції супроти мешканців краю, в першу чергу жидів, над знущанням і розстрілами людей без суду. Тому дозволяє собі звернути на це увагу, бо не знає, чи ці речі в Берліні дійсно відомі. Зате як голова Церкви і духовний провідник своїх вірних вважає своїм обов'язком просити, щоб української поліції, яка без винятку складається з його вірних, не вживати до акції проти жидів»¹²⁹.

З офісу Гімmlера на лист Шептицького відповіли «грубою відмовою»¹³⁰. Справді, таке пряме звернення до Берліну було унікальним за своєю сміливістю. Згодом Шептицький згадував, що відповідь, яку він отримав, виявилася «образливою, і німецький офіцер, який передав відповідь від Гімmlера, натякнув, що якби не мій вік, мене б застрілили за те, що посмів заступатись за жидів»¹³¹. Незабаром (можливо, ще один наслідок листа Шептицького) Українська Національна Рада була змушена призупинити свою діяльність¹³².

І все ж, Митрополит Шептицький продовжував звертатись до німецького уряду навіть після того, як його стосунки з нацистами погіршилися (у серпні 1942 р.). Такий постійний зв'язок виявився корисним. Він дав змогу Митрополитові порушувати гуманітарні проблеми. Коли в квітні 1943 р. головний вікарій Вірменської архієпархії Львова, монсенйор Діонізій Кастанович був ув'язнений гітлерівцями за те,

---

129) Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 30.

130) Friedman P. Their Brothers' Keepers, New York, 1957. – P. 135. Курт Левін також бачив цю відповідь, в якій Митрополитові було виразно сказано «не втручатись в справи, які його не стосувались» (Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 138. Прим. 6).

131) Heiman L. They Saved Jews. Ukrainian Patriots defied Nazis // Ukrainian Quarterly. – 1961. – № 17 (4). – P. 327.

132) Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 30.

що видавав євреям фальшиві свідоцтва про хрещення, Шептицькому вдалось звернутись до начальника Гестапо та добитися його звільнення. Усвідомлюючи, що хід війни змінився після поразки вермахту під Сталінградом, Шептицький пояснював це звільнення як «ознаку того, що німецькі власті хотіли відновити стосунки з Церквою, можливо ознаку їхньої слабкості та страху»¹³³. З продовженням наступу радянських військ на Захід виникло інше гуманітарне питання про звільнення тих українських католицьких священиків, яких тримали у німецьких в'язницях; Митрополит висловлював побоювання, що «переворот, який наближається, можливо не буде звільненням, а певною смертю для в'язнів». Тому в травні 1943 р. він доклав усіх зусиль, щоб тих душ пастирів звільнили¹³⁴.

Інший зв'язок між Церквою та окупаційною владою започаткували самі німці: на початку своєї окупації Галичини нацисти шукали різних шляхів зміцнення своєї влади. Знаючи, що Митрополит Шептицький був шанованою особою в українському суспільстві, вони домагались публічного схвалення ним своїх адміністративних розпоряджень. Шептицький або відмовлявся надавати таку підтримку, або робив це номінально, виразно підкреслюючи, що він був змушений так чинити. 19 липня 1941 р. Митрополит отримав листа від німецької сільськогосподарської комісії, в якому його просили виступити із закликом до відданої праці українських селян¹³⁵. Вимушений погодитися, Шептицький 25 липня написав окремий вступ до офіційного звернення,

---

133) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана. 8 травня 1943 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 791. Див. також: М. Сопуляк. *Памяті Великого Митрополита...* – С. 448.

134) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 8 травня 1943 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 791.

135) Лист німецької сільськогосподарської комісії до Митрополита Шептицького. 19 липня 1941 р. // ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 2665, арк. 28–29. Опубліковано в: *Правда про унію*. Док. № 147. – С. 304–305.

де двічі підкреслив, що це звернення було ініціативою німецької сільськогосподарської комісії (а не його)¹³⁶. Отже, навіть у перші дні окупації, коли Митрополит ще вважав присутність гітлерівських військ звільненням від радянської влади¹³⁷, він неохоче йшов навіть н мінімальну підтримку режиму. Тримаючись на такій критичній відстані, архіпастир міг висловити свій протест проти нацистських езекуцій під час офіційного візиту штурмбаннфюрера СС д-ра Людвіка Лозакера та галицького губернатора Карла Лаша наприкінці 1941 р.¹³⁸

Таку ж критичну обережність Шептицький виявив і під кінець гітлерівської окупації 1943 р. до нього звернувся уповноважений у справах релігії у Львові гауптштурмфюрер Герберт Кнорр з посланням до апостольського візитатора для греко-католиків у Німеччині Петра Вергуна щодо організації душпастирської опіки для українських робітників у Німеччині. Він попросив Шептицького подати супровідного листа, на що той погодився, але наголосив у ньому, що він пише на прохання Кнорра і «тутешнього німецького уряду»¹³⁹. Таким чином, Митрополит докладав особливих зусиль, щоб уникати навіть видимості номінального схвалення нацистської політики.

Ще однією формою критика Шептицького були звернення до української католицької спільноти. Митрополит перечислив протести та пастирські послання, де він засуджує випадки насильства,

136) Шептицький А. (Вступні зауваження до звернення німецької сільськогосподарської комісії) («Команда німецької армії...» // Правда про унію..., док. № 199. – С. 310. Див. також: Сопуляк М. Пам'яті Великого Митрополита... – С. 445.

137) У згаданому вступі (див. прим. 135) Митрополит Шептицький писав: «Очевидна річ, що німецькій армії маємо якнайбільше помагати, бо ж їй завдячуємо визволенням від большевицькою неволі. Для власного добра, для добра нашої держави мусимо відчинятися справедливим жаданням і приказам німецької військової влади» (Правда про унію... – С. 310).

138) Stehle H. Der Lemberger Metropolit... – P. 416.

139) Лист Митрополита Андрея Шептицького до монсеньйора Петра Вергуна. 17 лютого 1943 р. // Правда про унію... Док. № 231. – С. 346.

проголошує, що вбивство є злочином, який карається відлученням від Церкви, та застерігає українську молодь не вступати до поліції, «у якій вони могли б бути згіршені»¹⁴⁰.

Вербування українців до поліцейських підрозділів було серйозною проблемою від самого початку окупації. Шептицький звернувся до цієї справи вже 10 липня 1941 р., застерігаючи тих, хто пробує спричинитись до вчинків, які суперечать сумлінню та Божим заповідям¹⁴¹. Невдовзі після цього, у своєму першому листі до Гітлера від 22 липня 1941 р., Шептицький відокремив войовниче крило українського націоналістичного руху, стверджуючи, що українська громадськість «оскаржувала самовільні вчинки однієї фракції Організації Українських Націоналістів»¹⁴². Звертаючись до українського народу в своєму пастирському посланні «Про милосердя», Митрополит відверто засудив тих, які брали участь у вбивстві невинних людей: «З глибоким болем серця, зі страхом про будучину нашого народу бачу, як в многих громадах живють люди, що їх душі і руки сплямлені неповинне пролітою кров'ю ближніх... Люди, сплямлені тяжким гріхом, люди що втратили невинність Хрещення, лишень далекою і трудною дорогою покаяння можуть вернутись до Божої благодаті. Але й тоді, коли навернуться і з гарячими сльозами покаяння св. Таїнством Покаяння очистять свої душі, може, змушені будуть праведним християнським життям і християнською щирою та довгою молитвою повертатись до тої Божої благодаті...»¹⁴³.

---

140) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // *Actes et Documents...* – Т. 3:2. – С. 627–628.

141) Йдеться про пастирське послання Митрополита Андрія Шептицького від 10 липня 1941 р. «Про організацію парохії і громади».

142) [Нагурський Я.]. *Die Tragödie...* – Р. 9–10.

143) Шептицький А. *Про милосердя...* // *Письма-послання...* – С. 181, § 53.

Поворотним моментом переходу від критики до опору можна вважати час після написання згаданого листа-протесту до Гімmlера в лютому 1942 р. Коли стало очевидним, що лист не мав ніяких наслідків, окрім примусового припинення діяльності Української Національної Ради¹⁴⁴, а повторні прохання Шептицького про повернення урядом малих господарств сільських парохій, які конфіскувала радянська влада, були марними¹⁴⁵, Митрополит почав мобілізувати християнську опозицію.

Попри всі можливі наслідки, він заявив про рішучий розрив з окупаційною владою у приватному листі до Папи Пія XII. У серпні 1942 р. Шептицький уперше інформував Ватикан про ситуацію, яка склалась у Галичині, називаючи нацистський режим ще гіршим від радянського: «Звільнення від большевицького ярма німецькою армією, ми відчули певне полегшення, яке, однак, тривало не довше, ніж місяць чи два. Поступово уряд заснував справді неймовірне панування терору та корупції, яке з кожним днем ставало все важчим та нестерпнішим...»¹⁴⁶ через кілька днів, 3 вересня, він підтвердив це становище в листі до кардинала Тіссерана, де стверджував, що політика радянської та німецької окупації подібні за своєю жорстокістю¹⁴⁷.

Незадоволення громадськості окупантами росло з кожним днем. Перший опір нацистам був, очевидно, ідеологічно вмотивованим опором українських комуністів, але з посиленням німецьких репресій він

---

144) «Груба відмова», яку отримав Митрополит у відповідь на свій протест, свідчила, що режим не мав ніякого наміру змінювати свою політику. (Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 138. – № 6); (Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 30); (Stehle H. Der Lemberger Metropolit... – P. 4–16.

145) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 627.

146) Там само. – С. 628–629.

147) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 3 вересня 1942 р. (Tisserant E. L'Eglise militante... – С. 14).

почав набувати ширших масштабів. Українські католицькі священники повідомляли своїм єпископам про труднощі, які виникали при збиранні примусового контингенту, та про те, що багато молодих людей не підкорялись наказу про депортацію, натомість приєднуючись до антинацистського підпілля¹⁴⁸. Ті українські націоналісти, яких переслідували гітлерівці, також створили свої власні рухи опору. Багато з них були українськими католиками, яких певною мірою могли спонукати до непокори фашистам і заяви Митрополита після його переходу до опору.

***

Захоплення нацистами Західної України, як відомо, розпочало найтрагічнішу сторінку в історії галицьких євреїв. Лише у Львові німецькі воєнні підрозділи знищили приблизно 4 тис. євреїв протягом першого тижня окупації і ще 2 тис. – наприкінці липня¹⁴⁹. Під впливом німців вибухали антиєврейські погроми під час яких шаленіючі юрби місцевого населення вбивали юдеїв¹⁵⁰. У наступні місяці на євреїв систематично чинили облоги, їх ізолювали в гетто та висилали у табори¹⁵¹. Переховування євреїв було проголошено кримінальним злочином, який карався смертю¹⁵². У березні 1942 р. почалась депортація євреїв до Белзця та інших таборів смерті¹⁵³; депортація тривала цілий рік і досягнула своєї кульмінації в серпні 1942 р., коли протягом

148) Prus E. Cerkiev greckokatolicka... – S. 82. Прим. 100.

149) Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 148.

150) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 136–137; Weiss A. Jewish-Ukrainian Relation in Western Ukraine during the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. P.J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton, 1988. – P. 412; Heiman L. The Saved Jews... – P. 326.

151) Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 415; див. також: Heiman L. The Saved Jews... – P. 326.

152) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 139.

153) Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 415.

чотирьох днів було вивезено близько 50 тис. осіб¹⁵⁴. Сама процедура облав та депортації євреїв також сприяла їх масовим вбивствам. Поворотним моментом був серпень 1942 р., хоча остаточна акція «Judenrein», під час якої були знищені гетто та табори праці, відбулась влітку 1943 р.¹⁵⁵ Але вже наприкінці 1942 р. стало зрозуміло, що «це не були спонтанні вбивства, а відвертий геноцид єврейського народу¹⁵⁶. Статистика періоду німецької окупації підтверджує цей жахливий факт: з 870 тис. євреїв, які проживали в Західній Україні станом на липень 1941 р., після відступу нацистів у 1944 р. залишилось лише 17 тис. (приблизно 2%)¹⁵⁷.

Митрополит Шептицький здійснював певні заходи, щоб урятувати євреїв, відгукуючись на ті події, які доведені до його відома. Вже у своєму пастирському посланні від 1 липня 1941 р. Митрополит наполягав, щоб новостворений український уряд гарантував безпеку та добробут для всіх людей, «без огляду на це, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належать»¹⁵⁸. Після вибуху антисєврейського насильства в наступні дні рабин д-р Єзекііл Левін просив Шептицького звернутись до свавільного натовпу. Митрополит запропонував д-ру Левіну притулок і, невдовзі, видав пастирське послання, в якому закликав священників нагадати молоді, «що ніякі людські огляди і ніякі дані приречення не оправдують гріха проти Божої

---

154) Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 154.

155) Там само. – С. 153, 156; Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 415.

156) Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 415; див також: Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 139.

157) Дані наведено за: Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 409.

158) Шептицький А. «З волі Всемогучого. зачалася...» – С. 112. Цей ранній вислів Митрополита пов'язується з його наступною діяльністю щодо порятунку євреїв. Див.: Holocaust: Churches outside Germany // Encyclopedia Judaica / Ed. C. Roth and G. Wigger. – Jerusalem, 1972. – V. 8. – P. 875.

заповіді... Можуть прийти хвилини, в яких будуть Вам, молодим, радити справування, противне Вашій совісті й Божому законіві, в таких хвилинах поступайте завсіди як християни, вірні й послужні Божому законіві»¹⁵⁹. Можливо, частково завдяки цьому посланню, багато українських католицьких священиків справді звернулись до народу і, таким чином, певною мірою перешкодили вбивству євреїв¹⁶⁰.

Перехід діяльності Шептицького від критики й протесту до опору антиєврейській політиці нацистів розпочався літом 1942 р., коли депортація євреїв сягнула свого апогею (20–23 серпня). Оскільки справжні наміри нацистської політики стосовно євреїв виявились ще до серпня, Шептицький намагався врятувати невинних людей і закликав духовенство та вірних чинити так само. Як уже зазначалося, у посланні «Про милосердя» (червень 1942 р.) він поєднав християнський обов'язок братерської любові зі святістю людського життя, що за даних обставин означало необхідність, навіть за умови особистого смертельного ризику, надавати притулок тим, чиє життя наражалось на небезпеку. Пізніше, наприкінці серпня 1942 р., Митрополит детально поінформував Ватикан про ситуацію, що склалась, описуючи тотальні вбивства євреїв¹⁶¹. Саме у ті дні, між 20 та 23 серпнем, відбулась масова депортація євреїв з львівського гетто до таборів смерті, що охопила майже 50 тис. людей¹⁶². «Зростає терор. За останні два місяці у Львові було страчено без суду більш, ніж 70 тис. жидів», – писав Шептицький у листі до кардинала Тіссерана¹⁶³.

159) Шептицький А. Про організацію парохії і громади, 10 січня 1941 р. Цит. за: Хом'як М. Діяльність Митрополита Кир Андрея... – С. 295.

160) Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 414.

161) Лист Митрополита Шептицького до Папи Пія XII, 29–31 серпня 1942 р. // Actes et Documents... – Т. 3:2. – С. 625–629.

162) Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 154.

163) Лист Митрополита Шептицького до кардинала Тіссерана, 28 грудня 1942 р // Actes

Незважаючи на те, що відкрита опозиція до режиму та заклик не підкорялись закону, який забороняв переховувати євреїв, були дуже ризикованими, діяльність Шептицького не обмежувалась лише зверненнями. Наприкінці літа 1942 р. він організував кампанію порятунку євреїв¹⁶⁴. Вона уможливила безпечний притулок перш за все тим євреям, яким вдалося врятуватись втечею з львівського гетто та Янівського концтабору у Львові¹⁶⁵. Ця кампанія також була відповіддю на особливості прохання, з якими зверталась до Митрополита єврейська спільнота. Так, після зустрічі рабин д-ра Давида Кагане з Шептицьким 14 серпня 1942 р. 200 єврейських дітей були «таємно перевезені до різних монастирів, сховані в криптах, їм дали фальшиві посвідчення про хрещення, українські імена та розсіяли по всіх монастирських школах та сиротинцях у Львові й околицях. Всі вони пережили нацистську окупацію та війну»¹⁶⁶.

У листопаді 1942 р. Шептицький видає своє, можливо, найвідоміше пастирське послання «Не убий», у якому засудив усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. У пастирському посланні немає безпосередньої згадки про винищення євреїв, але час написання цього палкого звернення

---

et Documents... – Т. 3:2. – С. 1.

164) Саме в той час Шептицького, як згадує Курт Левін, відвідав батько Курта, рабин Єзикіл Левін. (Friedman F. Their Brothers' Keepers... – С. 135). За словами Курта Левіна, «тоді Шептицький розпочав акцію порятунку та переховування окремих євреїв; тих, кого він знав, і зовсім незнайомих, дорослих та дітей, фактично, всіх євреїв, яким він міг допомогти» (Lewin K. Archbishop Andreas... – Р. 138–139).

165) Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – Р. 156. Одним з таких євреїв був рабин Кагане, який втік з Янівського концтабору зимою 1942–1943 рр. і переховувався в митрополичих палатах. Див. розповідь Кагане в: Heiman L. The Saved Jews... – Р. 330.

166) Heiman L. The Saved Jews... – С. 328. П'ятнадцять дітей та кілька дорослих євреїв було сховано в палатах Шептицького. Про них та інших врятованих євреїв згадують: Лужницький Г. Українська Церква... – С. 688, прим. 384; Friedman F. Their Brothers' Keepers... – Р. 134.

стосовно святості людського життя не залишає сумнівів, що в ньому засуджується політика геноциду разом з іншими формами вбивства. Обґрунтовуючи захист людського життя на основі біблійних джерел, Декалогу та заповіді любові, Шептицький звернувся до проблеми вбивства на рівні з універсальними цінностями християнської спільноти, найсвятішою з яких є людське життя¹⁶⁷. Біблійна заборона вбивства та вчення любові вийшли поза рамки християнської спільноти, адже як нагадує Шептицький своїм читачам, «правдива любов обнімає всіх ближніх», а вияв братерської любові на протигагу вбивству був обов'язком, бо «християнин, і не тільки християнин, а кожна людина зобов'язана з людської природи до любові ближнього»¹⁶⁸. Митрополит Шептицький знову обрав непрямий спосіб висловлення своїх поглядів, але те, що містилось між рядками, зрозуміли і українці, і євреї¹⁶⁹.

Аби мати відомості про становище єврейського народу, Шептицький покладався на постійний та достовірний потік інформації з гетто. Він доручив о. Іванові Котіву підтримати зв'язок з єврейською спільнотою та повідомляти про щоденне життя в гетто: кількість провізії, стан дітей та хворих тощо¹⁷⁰. Ще одним зв'язковим між єврейським

---

167) Шептицький А. Не убий // Письма-Послання... – С. 224. Це обговорення п'ятої заповіді біблійного Декалогу було на порядку денному нарад соборів Львівської архієпархії, які відбувались під час війни і які мали на меті аналізувати значення кожної заповіді.

168) Там само. – С. 224–225.

169) Єврейські науковці та ті, які пережили голокост, визнали, що митрополит «Не убий» безпосередньо пов'язане з масовим винищенням євреїв. Це дає вагомий підстави стверджувати, що саме так зрозуміли цей документ і в час його появи у 1942 р. (K. Lewin. Archbishop Andreas... – P. 137; Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 417; Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews...) Шимон Редліх, зокрема, зауважив: «Той факт, що Шептицький дав копію цього послання рабину Кагане в 1943 р., коли той переховувався в митрополичих палатах, свідчить про те, що сам Митрополит вважав це послання зверненням, яке стосується євреїв» (Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 155).

170) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 138.

гетто та проводом УГКЦ в цей час була дружина рабина д-ра Давида Кагане. Використовуючи фальшиві документи, вона видавала себе за українку й вільно пересувалася Львовом, уникаючи арешту протягом двох років¹⁷¹. Зусилля, які доклав Митрополит Шептицький для порятунку євреїв виходили далеко поза мури собору Св. Юра та митрополичих палат. Коли його повідомили про становище євреїв, він організував групу надійних людей, які займались таємним звільненням та переховуванням євреїв¹⁷². Насамперед це були духовні особи: у подібних операціях брали участь окремі парафіяльні священники, чернечі спільноти, зокрема монахи-студити, яких очолював ігумен Климентій, брат Митрополита Андрея¹⁷³. У межах існуючої церковної структури утворився спеціальний підрозділ, який займався захистом, переховуванням та сприянням безпечному переходу євреїв через кордон. Були встановлені маршрути для втеч, якими таємно переправляли євреїв в угорську Карпатську Україну¹⁷⁴. Курт Левін, який пережив Голокост, вказує на надзвичайно важливу роль цієї діяльності та мужність ченців: «Цей порятунок євреїв був можливий лише завдяки співпраці невеликої групи монахів та монахинь із деякими світськими священниками. Вони влаштовували євреїв у чоловічі та жіночі монастирі, сиротинці та лікарні, ділили свій хліб з біженцями,

---

171) Heiman L. The Saved Jews... – P. 328.

172) Про цю діяльність пишуть: Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – С. 156; Bauer Y. A History of the Holocaust. – New York, 1982. – P. 286. За словами Бауера, Шептицький «наказав своєму духовенству рятувати євреїв».

173) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 139.

174) «Групи євреїв, переважно чоловіків, які не могли переховуватись у жіночих монастирях, українські монахи переправляли з монастиря в монастир, Потім вони йшли через гори потаємними стежками, які вились серед хребтів, і зв'язувались з представниками єврейського підпільного руху». За словами рабина Кагане, д літа 1944 р. в Угорщині не було масових вбивств євреїв, тому в 1942–1943 рр. ця країна вважалась безпечним притулком. Іншим шляхом втеч була Румунія (L. Heiman. The Saved Jews... – P. 329).

супроводжували їх, зовсім незважаючи на небезпеку, пов'язану з присутністю євреїв»¹⁷⁵.

Одним з основних учасників цієї акції був настоятель студитів о Марко Стек, котрий наглядав за виданням український ідентифікаційних документів євреям та координував супровід біженців до монастирів¹⁷⁶. Чини і згромадження українських католицьких монахинь піклувались про єврейських дівчат та жінок¹⁷⁷, велика кількість священиків також докладали зусиль для порятунку євреїв. Коли нацисти розпочали облави й депортацію євреїв у табори праці та смерті, українські католицькі священики робили все можливе, щоб їх врятувати. Порушуючи заборону німців хрестити євреїв, багато священиків видавали фальшиві свідоцтва та підробляли парафіяльні записи, щоб показати їхнє українське католицьке походження¹⁷⁸. З такими документами ці етнічно «натуралізовані» українці могли звертатись до громадських реєстраційних установ за українськими ідентифікаційними та продовольчими картками, дозволом на постійне місце

---

175) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 140.

176) Там само. – Левін відзначає ще трьох студитів: о. Никанора, о. Тита та Германа. Отець Никанор, настоятель студитського монастиря Св. Йосафата у Львові, який провів півтора року в німецькій в'язниці, восени 1943 р. прийняв двох євреїв – рабина р-ра Давида Кагане та Курта Левіна. (Там само. – P. 141). Див. також: Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 156.

177) У цій діяльності провідна роль належала настоятельці студиток с. Йосифі та настоятельці Василянок с. Моніці. (Lewin. Archbishop Andreas... – P. 141).

178) Отець Омелян Ковч, священик з Перемишлян, був за це засуджений. Майже рік його утримували в гестапівській в'язниці у Львові, а відтак переправили до Освеенціма, звідки він вже не повернувся (Dr. Volodymyr Bemko // Ukrainian and Jews: A Symposium. – New York, 1966. – P. 124). Діяльність та доля о. Ковча не пройшла повз увагу прорадянських кіл. Про це див. у: Листівка партизанської групи «Визволення Вітчизни», квітень 1944 р. // Правда про унію... – Док. № 244. – С. 362: «Ми не стверджуємо, що всі священики є такими, про яких ми згадали. Є й такі, хоча їх значно менше, які не чинили таких злочинів. Прикладом цього можна назвати священика з Перемишлян, Омеляна Ковча... О. Ковч був ув'язнений та засланий у табір смерті більш ніж на рік за спробу допомогти врятуватись людям (євреям), охрещуючи їх».

проживання та іншими необхідними документами¹⁷⁹. Про розмах та участь світського духовенства у цій акції можна скласти уявлення за кількістю українських католицьких священників, які ризикували своїм життям, видаючи ці документи або переховуючи євреїв. Їх, за словами рабина Кагане, налічувалось понад 240 (Кагане ствердив, що і цей список не є вичерпним)¹⁸⁰. Митрополит Шептицький закликав не лише душ пастирів та монахів брати участь у цій рятувальній акції, він також звертався до церковних братств мирян (організацій на рівні парафій), щоб вони допомагали євреям¹⁸¹. Українське населення загалом також виявляло приклади героїзму¹⁸², можливо, багатьох з них надихав приклад Митрополита Шептицького.

---

179) Heiman L. The Saved Jews... – P. 328; його ж: The Rabbi Who May Make a Saint... – P. 10.

180) Heiman L. The Saved Jews... – P. 331; його ж: The Rabbi Who May Make a Saint... – P. 12; Turchyn A. The Ukrainian Catholic Church... – P. 66. У літературі згадуються імена деяких священників, котрі рятували євреїв: о. Поберейкоз Брюховичів, який дав притулок єврейським дітям (Lewin K. Archbishop Andreas... – С. 141); о. Шевчук (Лужницький Г. Українська церква... – С. 688. Прим. 354); о. Марко (Heiman L. The Saved Jews... – P. 331); о. Степан Бачинський, парох з Бережан, який видавав свідоцтва про хрещення для єврейських дітей. (Testimony by Dr. Volodymyr Bemko... – P. 124); о. Гаврилюк, парох з Рівного на Волині, якого повісило гестапо в 1943 р. за допомогу євреям. (Testimony by Dr. Volodymyr Bemko... – P. 126); о. Ковч (див. прим. 177); брат Теодозій, котрий доглядав за 16 євреями, що переховувалися з дозволу Митрополита в підвалі взуттєвої майстерні у Львові, якою володіли студити. (Turchyn A. The Ukrainian Catholic Church... – P. 66).

181) Шептицький А. Слово Митрополита («У важкій хвилині...»)... § 9. 10 серпня 1943 р.

182) Іван Соловей, український селянин, переховував цілу єврейську сім'ю у своїй стайні (Heiman L. The Saved Jews... – P. 332); інші українці, які відповідали за каналізаційну систему, переховували чотири єврейські сім'ї в підземеллях, постачаючи їх їжею, яку вони крали з базару (там само); Омелян Масляк, директор Львівської міської бібліотеки, сховав вісім євреїв у бібліотеці, а згодом і в себе вдома (там само. – С. 331); під Перемишлянами лісники разом із монахами сусіднього монастиря переховували 1700 євреїв. (Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations... – P. 417). У Львові розстріляли Василя Дяківа, нотаріуса, за те, що він видавав фальшиві свідоцтва євреям. Також видавав євреям підроблені документи, що засвідчували їхнє українське походження. Український Краєвий Комітет (К. Паньківський. Роки німецької окупації... – С. 73).

Після ліквідації гетто у Львові, влітку 1943 р., Шептицький продовжував підтримувати зв'язок з біженцями¹⁸³, а з настанням другої радянської окупації в липні 1944 р. він простежив за тим, щоб усі єврейські діти, які переховувались УГКЦ, повернулись до єврейської громади у Львові¹⁸⁴ і щоб ця спільнота була забезпечена всім необхідним (продуктами та одягом), аби всі, хто вижив, почали нове життя¹⁸⁵. Таким чином, підпільна діяльність українських греко-католиків щодо порятунку євреїв тривала два роки – з літа 1942 р. до закінчення нацистської окупації в липні 1944 р.¹⁸⁶

Написані Митрополитом Шептицьким листи й послання – у вигляді протестів до уряду чи звернень до народу – були прикладами застосування християнського вчення, практикування якого залежало від свідомості кожної окремої особи, але й були настійними пересторогами, нагадуванням нелегких обов'язків, до яких зобов'язує звичайних людей християнська віра у цей надзвичайно важкий час. Ці публічні заяви, мета яких полягала в мобілізації християнської спільноти для непослуху нацистській владі, були дуже ризикованими, адже вони підлягали цензурі, а в разі виявленої нелояльності до влади – навіть конфіскації. Час написання звернень Митрополита Шептицького стосовно євреїв вказує на те, що це були конкретні етичні відповіді на специфічні події, які відбувались складному історичному контексті. Важливо також наголосити на тому, що всі згадані звернення

---

183) Дружина рабина Кагане підтримувала зв'язок між єврейською спільнотою та Церквою ще рік (Heiman L. The Saved Jews... – P. 328).

184) Лужницький Г. Українська Церква... – С. 688, прим. 384.

185) Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 142.

186) Там само. – P.140.

Митрополита написані задовго до остаточного знищення єврейського гетто у Львові в червні 1943 р.¹⁸⁷

Кількість євреїв, врятованих у результаті цих зусиль, сягає від кількох сотень до кількох тисяч осіб¹⁸⁸. Як голова Української Греко-католицької Церкви, Митрополит розпочав боротьбу в ім'я християнської віри та спонукав свій народ чинити так само, навіть ризикуючи власним життям. Хоча переховування євреїв каралося смертю, Шептицький свідомо порушував це розпорядження в ім'я християнського обов'язку і закликав свій народ здійснювати цей «злочин» опору нацистській політиці винищення.

Суттєвим фактором концептуальної етики Шептицького під час німецької окупації була еволюція відносин між УГКЦ та цивільною владою. Два основні етичні принципи, згідно з якими будувалися відносини між державою та Церквою, – справедливі накази (підлеглість Божому закону) та мудрий провід (рівне ставлення до всіх без дискримінації) – залишались актуальними у вчення Митрополита впродовж трьох років гітлерівського панування. Коли німецька влада почала порушувати обидва ці принципи, Митрополит Шептицький посилив своє протистояння до тієї міри, що розпочав таємний опір у формі по рятункових акцій та нагадування українським вірним про їхні обов'язки, зумовлені християнським вченням про милосердя та святість людського життя.

---

187) Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 153, 156.

188) Петро Мирчук вважає, що були врятовані тисячі (Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews... – P. 147, прим. 10); кілька сотень знаходимо у: Dushnyck W. Soviet Attack on Judaism // Ukrainian and Jews: A Symposium... – P. 158 та в: Лужницький Г. Українська Церква... – С. 688, прим. 384. Статистика смерті душпастирів під час німецької окупації обмежена, тому ми не маємо точних даних про те, скількох людей, які допомагали врятуватись євреям, було спіймано. За словами Курта Левіна, всі євреї, яким дав притулок Митрополит Шептицький, пережили війну. (Lewin K. Archbishop Andreas... – P. 41).

Практична універсальність цих основних принципів не означала апіорного підходу до церковно-державної проблематики, а навпаки, дала змогу Церкві пристосуватись до різноманітних непередбачуваних обставин і дозволила тлумачити х етичного погляду події, що розгортаються.

Таким чином, навіть під час німецької окупації саме універсальність зумовила перехід Митрополита Шептицького від ситуаційного пристосування до відвертої опозиції. На перетині універсальних етичних принципів та ситуаційних пристосувань, можна зрозуміти найдивовижніший момент еволюції поглядів Шептицького – від критика радянського режиму, який заперечував релігійну свободу Церкві, до заперечення німецького режиму. З часом полегшення, яке відчув Шептицький у зв'язку з відступом Червоної армії, минало і, як зауважив один автор, Митрополит почав говорити про німецьку окупацію «тими ж словами», якими описував комуністичне панування¹⁸⁹. В кінці, нестримне поширення насильства переконало Шептицького, що навіть повернення Червоної армії було б краще за існуючу ситуацію. Таким чином, німці, яких спочатку вітали як визволителів від атеїстичної системи з її обмеженнями релігійної свободи, поставили перед Церквою ще більшу етичну проблему ніж та, що з'явилася в часи радянської окупації. Безпричинне позбавлення людини життя, що масово практикувалось нацистами, унеможливило збереження прихильних відносин, які постали внаслідок почуття вдячності за визволення. Рішуче порвавши стосунки з людиноненависницькою системою, Шептицький зробив, можливо, один з найважчих етичних виборів у своєму житті: він припустив, що обмеження релігійної свободи, неминуче у разі повернення Червоної армії, є меншим злом.

---

189) [Pierre Blet et al.]. Introduction // Actes et Documents... du Saint Siège relatifs à la seconde Guerre Mondiale. – Vol. 3: Polone. – Partie 1. – Vatican, 1967. – V. 1. – P. 26.

Дві основні цінності, на які звертає увагу Шептицький у цей час – життя людини та приватна власність, – визначили його критичне ставлення як до німецького режиму, так і до певних тенденцій в українському суспільстві. Всупереч політиці фашистів, Митрополит неодноразово твердив про християнський принцип пошани до людського життя та пропонував відновити власність, конфісковану радянською владою. Він також застерігав українців не брати участі в нацистських переслідуваннях та вбивствах, а натомість закликав їх до порятунку переслідуваних євреїв. За таких екстремальних обставин Митрополит уважав, що етичний принцип захисту людського життя переважає навіть розбіжності між Церквою та соціалістами (в питаннях приватної власності) і комуністами – (стосовно релігійної свободи).

Первинність християнського милосердя в етичних поглядах Шептицького, очевидно, стосувалась не лише соціального вчення та практики, які він розвинув у відповідь на німецьку окупацію. Беручи до уваги мету незалежної Української держави, Митрополит закликав до соціальної та релігійної солідарності, висуваючи етичні критерії, засновані на християнському законі любові. Адже в соціально-політичній та релігійно-церковній сферах історичну перспективу об'єднання зумовлювали доцентрові сили (єдність, послух, любов), а перешкоджали їм відцентрові сили (бунт, ненависть, егоїзм). Оскільки християнський вибір обов'язково зорієнтований на любові, він завжди прямував до об'єднання. Для Митрополита Шептицького це було моральним стандартом, критерієм, за яким слід розпізнавати сутність історичних процесів та оцінювати поступ у справі єднання.

*Александр Круглов,
(Харьков, Украина)*

ДРУГИЕ НЕМЦЫ: УЧАСТИЕ НЕМЦЕВ В СПАСЕНИИ ЕВРЕЕВ В УКРАИНЕ В 1941–44 гг.

На 1 января 2014 г. Институт Яд Вашем (Yad Vashem) присудил звание «Праведник народов мира» 25271 человеку, в том числе 553 немцам¹. В действительности же немцев, которые помогали евреям или спасали их от уничтожения, было гораздо больше. Так, к 2004 г. банк данных по теме «Спасение евреев в национал-социалистической Германии 1933–1945 гг.», созданный Центром по изучению антисемитизма при Техническом университете в Берлине (руководитель – проф. В. Бенц), содержал сведения о более 3000 немцев, которые тем или иным способом, в той или иной форме помогали евреям или спасали их². Среди этих немцев были как гражданские лица, так и те, кто носил военную форму, причем форму не только вермахта, но также полиции и СС, или являлся сотрудником гражданской администрации в оккупированных странах, в том числе в Украине.

Мотивы у спасателей и помощников были разными. Одни руководствовались религиозными побуждениями, другие действовали, исходя из осознания преступности нацистского режима и готовности противодействовать ему доступными средствами, третьими двигали принципы порядочности и гуманизма, четвертыми – симпатия

---

1) Yad Vashem, The Righteous Among The Nations: Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2012. – Режим доступа: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp>

2) Kosmala B. Verbotene Hilfe. Rettung für Juden in Deutschland 1941–1945 / B. Kosmala. – Bonn, 2004. – S. 7.

к евреям вообще (подчас религиозно мотивированная) или личные чувства к конкретному человеку еврейского происхождения³.

О немцах-спасителях евреев написано немало⁴. Вместе с тем в имеющихся на эту тему публикациях рассказывается, как правило, о тех немцах, которые были удостоены звания «Праведник народов мира». Несомненно, количество немцев-спасителей евреев не ограничивается теми, кто этого звания был удостоен. Многие немцы-спасители остаются неизвестными. В ходе изучения архивных документов⁵ мы выявили некоторых из этих неизвестных немцев, которые, в частности, спасали евреев в Украине; об этих немцах и идет речь в данной статье. Мы надеемся, что Институт Яд Вашем обратит внимание на этих незаслуженно забытых немцев и они, даже если и посмертно, звания «Праведник народов мира» все же удостоятся.

---

3) О мотивах подробно смотри, например: Fogelmann E. «Wir waren keine Helden». Lebensretter im Angesicht des Holocaust. Motiven, Geschichten, Hintergründe / E. Fogelmann. – Frankfurt/Main, 1995; Мадиевский С.А. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе / С.А. Мадиевский. – Москва, 2006. – С. 50–77. Тема мотивов спасателей не является темой данной статьи. Это тема непростая, очень сложная и требует специального исследования и отдельных публикаций.

4) Deutschkron I., Benz W. Stille Helden / I. Deutschkron, W. Benz. – Berlin, 2001; Retter in Uniform. Handlungsspielräume in Vernichtungskrieg der Wehrmacht / hrsg. von W. Wette. – Frankfurt/Main, 2002; Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Band 5. Überleben im Untergrund. Hilfe für Juden in Deutschland 1941–1945 / hrsg. v. Beate Kosmala und Claudia Schoppmann. – Berlin: Metropol Verlag, 2002; Überleben im Dritten Reich. Juden im Untergrund und ihre Helfer / hrsg. von Wolfgang Benz. – München, 2003; Kosmala B., Ludewig-Kedmi R. Verbotene Hilfe. Deutsche Retterinnen und Retter während des Holocaust / B. Kosmala, R. Ludewig-Kedmi. – Donauwörth u. a.: Auer-Verlag u. a., 2003; Zivilcourage. Empörte, Helfer und Retter aus Wehrmacht, Polizei und SS / hrsg. Wolfram Wette. – Frankfurt/Main, 2004; Kosmala B. Verbotene Hilfe. Rettung für Juden in Deutschland 1941–1945 / B. Kosmala. – Bonn, 2004; Lexikon der Gerechten unter den Völkern. Deutsche und Österreicher. – Yad Vashem: Wallstein, 2005; Мадиевский С.А. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе / С.А. Мадиевский. – Москва, 2006.

5) Речь идет в основном о документах, которые хранятся в Bundesarchiv – Außenstelle Ludwigsburg.

Немцы-спасители евреев в Украине – Праведники народов мира

Прежде чем представить неизвестных немцев-спасителей представляется целесообразным кратко остановиться на тех немцах, которые уже удостоены звания «Праведник народов мира» за спасение евреев в Украине.

Из более чем 550 немцев-праведников это звание за спасение евреев в Украине получили семь человек – Бертольд Бейтц (1973 г.), Эберхард Хелмрих (1965 г.), Герман Фридрих Грэбе (1965 г.), Фриц Фидлер (1966 г.), Йозеф Мейер (1965 г.), Вилли Арем (1965 г.) и Конрад Швезер (1967 г.).

Среди них наиболее известным в мире является Бертольд Бейтц (Berthold Beitz). В 1941–44 гг. он занимал должность коммерческого директора нефтедобывающей компании (*Karpathen-Öl AG*) в Бориславе (Львовская область) и спас сотни евреев, работавших на его предприятии, от депортации в лагерь уничтожения, представляя их в качестве незаменимых для предприятия, имеющего военное значение. Многие евреи, которых защищал Бейтц, бежали в окрестные леса и смогли дожить до освобождения. В декабре 1942 г. на Бейца поступил донос в гестапо, однако благодаря вмешательству его друга юности Бендта, который занимал высокий пост в СД, доносу не был дан ход. В качестве благодарности Бейц после войны взял Бендта к себе в концерн Круппа. Хотя Бейтца упрекали в том, что он спасал от неминуемой смерти только работоспособных евреев, которые были ему необходимы для бесперебойной добычи сырой нефти, Yad Vashem посчитал эти упреки необоснованными и в 1973 г. присвоил Бейтцу звание «Праведника народов мира»⁶.

6) Schmalhausen B. Berthold Beitz im Dritten Reich. Mensch in unmenschlicher Zeit / B. Schmalhausen. – Essen, 1991; Sandkühler Th. «Endlösung» in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944 / Th. Sandkühler. – Bonn: Dietz-Verlag, 1996. – S. 290–405. С 1953 г. Бейц занимал руководящую должность

Дипломированный фермер Эберхард Хелмрих (Eberhard Helmrich) с августа 1941 г. был гебитсландвиртом (областным руководителем сельского хозяйства) в Дрогобыче (Львовская область). Используя свое служебное положение, он смог спасти несколько десятков еврейских женщин, выдав им фальшивые удостоверения личности с польскими и украинскими фамилиями и отправив их в Берлин в качестве домашних работниц; в Берлине его жена Доната осуществляла их трудоустройство в немецких семьях, которым, естественно, ничего не сообщалось об истинном происхождении женщин. В 1965 г. по решению Yad Vashem Хелмриху было присвоено звание «праведника народов мира»; его жене это звание было присвоено в 1986 г.⁷

Герман Фридрих Грэбе (Herrmann Friedrich Graebe) с сентября 1941 г. до января 1944 г. был управляющим и главным инженером центрального бюро немецкой строительной фирмы «Josef Jung» (Solingen) в городе Здолбунов (Ровненская область) с филиалами в разных городах Волыни, в том числе в Ровно. Во время ликвидации гетто в Ровно 13–14 июля 1942 г. у начальника штаба ровенского гебитскомиссара орденсюнкера Бека он добился выдачи документа, в котором указывалось, что еврейские рабочие (100 человек) фирмы «Josef Jung» не подпадают под акцию, и в течение ночи защищал дом,

---

в концерне Круппа, в частности, с 1970 г. он являлся председателем наблюдательного совета концерна, с 1990 г. – почетным председателем и с 1999 г. имеет такой же статус в компании «ТиссенКрупп АГ». В 1970–1980-х гг. Бейтц также был председателем опекунского совета благотворительного фонда имени Альфреда Круппа. Он является почетным гражданином городов Киль, Бохум и Эссен, его именем названа улица в Эссене. В 1972–1988 гг. он являлся членом международного олимпийского комитета, в том числе в 1984–88 гг. – его вице-президентом. В 2010 г. его имя было присвоено Центру по России и Евразии при Германском совете по внешней политике, который возглавляет немецкий журналист-международник и политолог Александр Пар. Умер Бейц в 2013 г. в возрасте 99 лет.

7) Schmalz-Jacobsen C. Donata und Eberhard Helmrich, zwei Helfer ohne Eigennutz / C. Schmalz-Jacobsen // Überleben im Dritten Reich. Juden im Untergrund und ihre Helfer / hrsg. von Wolfgang Benz. – München, 2003. – S. 67–82.

в котором находились еврейские рабочие, от вторжения украинской полиции и СС. После завершения акции он отправил еврейских рабочих в Здолбунов. Когда в октябре 1942 г. было ликвидировано гетто в Здолбунове, Грэбе снабдил 25 еврейских рабочих фальшивыми «арийскими» удостоверениями и на своей машине перевез их в «филиал» фирмы в Полтаве. Фактически филиала как такового не существовало. Так называемый филиал Грэбе создал и содержал за счет собственных средств только с целью иметь надежное убежище для своих еврейских рабочих. Когда фронт приблизился к Полтаве, эти евреи смогли перейти на сторону Красной Армии. В 1944 г. Грэбе со своими еврейскими служащими сначала выехал в Варшаву, а оттуда – в Германию (Рейнланд). В сентябре 1944 г. он с примерно 20 своими подопечными бежал к американцам⁸.

Гауптман д-р Фриц Фидлер (Fritz Fiedler) с лета 1941 г. до мая 1942 г. был ортскомендантом в городе Городенка (Ивано-Франковская область). 3 декабря 1941 г. он послал подчиненного ему фельдфебеля Гуске в гетто с приказом вывести оттуда еврейские семьи Кауфман и Шнайдер и на время предстоящей акции укрыть их в погребе своего дома. Всех еврейских рабочих комендатуры Фидлер собрал на ее территории, приказав своим людям в случае необходимости преградить полицейским туда доступ с помощью оружия. Никаких серьезных последствий защита евреев для Фидлера не имела: он только получил другое назначение, поближе к фронту⁹.

---

8) См. подробнее: Huneke D. The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds of Jews to Safety During the Holocaust / D. Huneke. – New York: Dodd Mead, 1985; Lexikon der Gerechten unter den Völkern. Deutsche und Österreicher. – Yad Vashem: Wallstein, 2005. – S. 124–126.

9) Rohdenburger F. Hauptmann Dr Fritz Fiedler, Ortskommandant. Der gute Mann von Horodenka / F. Rohdenburger // Retter in Uniform. Handlungsspielräume in Vernichtungskrieg der Wehrmacht / hrsg. von W. Wette. – Frankfurt/Main, 2002. – S. 149; Lexikon der Gerechten unter den Völkern. Deutsche und Österreicher / hg. von Israel Gutman unter Mitarbeit von

Йозеф Мейер (Josef Meyer) был руководителем отдела продовольствия и сельского хозяйства в ведомстве крейсгауптмана (начальника района) в городе Золочев (Львовская область). До ноября 1942 г. он не верил, что евреев уничтожают в газовых камерах. Когда же он в этом убедился, он стал помогать им в рамках своих возможностей – устраивал на работу, снабжал продовольствием, предоставлял укрытие. В связи с этим он в январе 1943 г. даже был на несколько дней арестован гестапо¹⁰.

Вилли Арем (Willi Ahrem) с сентября 1941 г. до мая 1943 г. был гауптtrupпфюрером ОТ (военизированной дорожно-строительной «Организации Тодт») в городе Немиров (Винницкая область). Во время «еврейской акции» в городе 23 ноября 1941 г. благодаря его вмешательству были спасены 20 еврейских специалистов. Когда в июне 1942 г. он узнал о новой акции, он принял решение спасти по крайней мере несколько евреев, которых он хорошо знал. Он спрятал этих евреев (4 человека) в подвале своего дома и затем переправил их в гетто Джурина («Транснистрия»), снабжал их продовольствием и всем необходимым. В 1943 г. он за свою деятельность был обвинен в покровительстве евреям, переведен в Германию, где работал как переводчик в вермахте¹¹.

Конрад Швезер (Konrad Schweser) с апреля 1942 г. до конца 1943 г. был гауптtrupпфюрером ОТ в Теплике (Винницкая область). Будучи

Sara Bender. – Yad Vashem: Wallstein, 2005. – S. 110–111.

10) Paldiel M. The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust / M. Paldiel. – KTAV Publishing House, 1993. – P. 163–166.

11) Kosmala B., Ludwig-Kedmi R. Verbotene Hilfe. Deutsche Retterinnen und Retter während des Holocaust / B. Kosmala, R. Ludwig-Kedmi. – Donauwörth u. a.: Auer-Verlag u. a., 2003. – S. 80–85; Wette W. Willi Ahrem, Haupttruppführer der Organisation Todt. Der Judenmord in Nemirow und seine Rettungsaktion / W. Wette // Zivilcourage. Empörte, Helfer und Retter aus Wehrmacht, Polizei und SS / hrsg. Wolfram Wette. – Frankfurt/Main, 2004. – S. 145–159.

противником нацистского режима и руководствуясь гуманными соображениями, он оказывал всяческую помощь евреям, находившимся в тамошнем лагере принудительного труда: предупреждал их об акциях, помогал прятаться, обеспечивал больных лекарствами, содействовал бегству евреев в «Транснистрию»¹².

Неизвестные немцы – спасители евреев в Украине

Семи известным немцам противостоит по крайней мере на порядок большое количество немцев неизвестных. Так, подобно Арему и Швезеру вели себя их коллеги из ОТ Вилли Фоллмер (Willi Vollmer) и Фриц Мюль (Fritz Mühl). Фоллмер, который с весны 1942 г. до лета 1943 г. был служащим ОТ в Брацлаве (Винницкая область) от фирмы «Horst und Jüssen», старался, насколько это было в его силах, облегчить жизнь узникам тамошнего лагеря принудительного труда, предупреждал их об акциях и даже сорвал одну акцию: когда однажды в 1943 г. в Брацлав приехали ээсовцы для расстрела неработоспособных заключенных, Фоллмер их напоил, погрузил в их машину в качестве подарка сало, масло, мыло и уговорил отправиться обратно¹³.

Мюль с мая 1942 г. до апреля 1943 г. был руководителем опорного пункта ОТ в Брацлаве и с 25 ноября 1942 г. до 10 января 1943 г. временно исполнял обязанности коменданта лагеря принудительного труда, принадлежащего фирме «Dohrmann/Schütte»¹⁴. Согласно свидетельству Рахель и Мордехай Ронес он предупредил евреев об акции 5 февраля 1943 г., посоветовав им ни в коем случае не оставаться в ла-

---

12) Свидетельство Регины Левин, урожд. Ландау, от июля 1959 г. // Barch B 162/2321, Bl. 72–81; Lexikon der Gerechten unter den Völkern. Deutsche und Österreicher / hg. von Israel Gutman unter Mitarbeit von Sara Bender. – Yad Vashem: Wallstein, 2005. – S. 256–257.

13) Свидетельство Юлиуса Кроненфельда от июня 1959 г. // Barch B 162/2321, Bl. 52–53.

14) Abschlussverfügung StA Itzehoe v. 26.5.1970 in der Sache gegen Friese u. a. // Barch B 162/6168, Bl. 3028.

гере, и лично отправил на рабочее место одну еврейку, чтобы спасти ей жизнь¹⁵. С апреля 1943 г. Мюль был руководителем опорного пункта ОТ в селе Тарасовка (Гайсинский район Винницкой области). Во время ликвидации СД еврейского лагеря в Тарасовке 10 декабря 1943 г. он с карабином в руках попытался вмешаться в события, чтобы спасти хотя бы немного евреев, однако товарищи силой увели его подальше от места расстрела. После окончания акции он подошел к яме, в которой лежали жертвы, увидел мучения еще живых и, чтобы прекратить их страдания, будто бы произвел несколько «выстрелов пощады»¹⁶. В конце 1943 – начале 1944 гг. Мюль вновь находился в Брацлаве. Когда при приближении фронта эсэсовцы решили расстрелять всех заключенных лагеря принудительного труда, он помог большинству из них бежать¹⁷.

Ни Фоллмер, ни Мюль не были удостоены звания Праведника, возможно, из-за отсутствия у Яд ва-Шем соответствующей информации. Не были удостоены звания праведника и ряд других немцев, которые спасали евреев. К ним можно отнести Гельмута Гроскурта и Отто Корфеса, Роберта Квекке и Эрнста Першке, Эмануэля Хирша и Готлиба Бека, Якоба Нюсселера и Николауса Пигера и многих других.

С именами Гроскурта и Корфеса связан первый случай вмешательства немцев с целью прекращения убийств евреев. Этот случай имел место в городе Золочев (Львовская область) в начале июля 1941 г. Город был захвачен немецкими войсками 1 июля 1941 г. Уже через

---

15) Ibid. – Bl. 3052–3055.

16) Ibid. – Barch B 162/6169, Bl. 3118–3119.

17) Vorläufiger Abschlussbericht ZSt Ludwigsburg v. 29.8.1963 in der Sache gegen Franz Christoffel und andere wegen Ermordung von Juden im Bauabschnitt Gaisin an der Durchgangstrasse (Dg) IV // Barch B 162/1815, Bl. 700.

несколько часов после вступления в город немецких войск солдаты дивизии СС «Викинг» и украинские националисты-антисемиты устроили охоту на евреев: мужчин на улицах и в домах подвергали истязаниям, забивали до смерти или расстреливали, другие были угнаны в крепость, где тем временем были обнаружены массовые могилы с трупами 649 убитых заключенных. 2 июля «украинская милиция» расклеила по городу объявления с требованием к евреям собраться на следующий день в 8 часов утра на площади у ратуши. Тех, кто не явился добровольно, «украинская милиция» и эсэсовцы вытаскивали, избивая, из домов и гнали в крепость. В крепости евреи должны были доставать трупы из могил и укладывать их рядами. При этом их беспощадно избивали охранявшие их «украинские милиционеры» и эсэсовцы; и тех и других было по десять человек. Под вечер эсэсовцы установили пулеметы и из них открыли огонь по евреям. Узнав о массовых убийствах, начальник оперативного отдела 295-й пехотной дивизии подполковник Гельмут Гроскурт (Helmuth Groscurth), убежденный противник нацистского режима, предпринял попытку их прекратить. По его инициативе комендант города вызвал к себе командира 518-го пехотного полка 295-й пехотной дивизии полковника Отто Корфеса (Otto Korfes) и поручил ему восстановить в городе порядок. Корфес, в свою очередь уполномочил этим заняться своего подчиненного, командира 1-го батальона подполковника Эйтель-Фридриха Патцваля (Eitel-Friedrich Patzwahl). Патцваль довольствовался тем, что по его распоряжению из крепости были отпущены женщины и дети, в то время как убийства мужчин продолжались; расстрелы были прекращены из-за дождя и наступления темноты. С утра 4 июля убийства в крепости возобновились. Когда Корфес узнал об этом от офицера для поручений, он поехал туда со своим адъютан-

том. В крепости он обнаружил много солдат, ров, на краю которого стояли сотни евреев, а также вооруженных лопатами, топорами, кирками и ручными гранатами около дюжины украинцев в штатском, которых возглавляли эсэсовцы. Во рву стояли 60–80 человек, мужчин, женщин и детей. Многие другие были уже убиты ручными гранатами или ранены. Корфес приказал прекратить убийства, отослал из крепости солдат и велел закрыть доступ в крепость. Своего адъютанта и Патцваля он отправил в город за врачом. В то время как его солдаты заботились о выживших, Корфес информировал командира 295-й пехотной дивизии генерал-лейтенанта Герберта Гейтнера (Herbert Geitner), который в середине дня для ознакомления с обстановкой и принятия необходимых мер также приехал в крепость в сопровождении Гроскурта и адъютанта дивизии майора Герхарда Бехли¹⁸. Вмешательство, по настоянию Гроскурта, руководства дивизии в события в Золочеве не позволило погрому развиваться дальше и сохранило жизнь некоторому количеству еврейского населения города.

Спустя полтора месяца, когда 295-я пехотная дивизия дислоцировалась в городе Белая Церковь (Киевская область), Гроскурт попытался сохранить жизнь нескольким десяткам еврейских детей. 20 августа 1941 г. от дивизионных священников он узнал, что в одном доме в городе без пищи и воды заперты около 90 еврейских детей, чьи родители уже расстреляны. О дальнейшем развитии событий мы узнаем из объяснительной записки самого Гроскурта от 21 августа 1941 г. «В связи с этим сообщением, – писал Гроскурт, – я в 16.30 с офицером для поручений обер-лейтенантом Шпёрхазе, дивизионным священником д-ром Ройссом и переводчиком зондерфюрером Тишуком

---

18) Boll B. Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past / B. Boll // Crimes of War. Guilt and Denial in the Twentieth Century / Bartov O., Grossmann A., Nolan M. (eds.). – N. Y.: The New Press, 2002. – P. 61–99.

отправился в дом, который находится в переулке, примерно в 50 м от улицы. Дом был виден с улицы, слышался плач детей. Во дворе стояли около 20 унтер-офицеров и рядовых. Часового перед домом не было. По двору слонялись несколько вооруженных украинцев. Дети лежали на подоконниках, окна не были открыты. В вестибюле первого этажа стоял украинский часовой, который немедленно открыл дверь в комнаты, в которых находились дети. В 3 соединенных между собой помещениях находился еще один украинский часовой. Помещения были заполнены около 90 детьми и несколькими женщинами. В самой задней комнате, в которой лежали почти исключительно младенцы, женщина делала уборку. В остальных комнатах царил неописуемая грязь. Вокруг лежали тряпки, пеленки, нечистоты. Бесчисленные мухи покрывали частично голых детей. Почти все дети плакали или стонали. Вонь была невыносимой. Одна говорящая по-немецки женщина утверждала, что она совершенно невиновна, никогда не интересовалась политикой и не является еврейкой. Тем временем пришел обершарфюрер СД, которого я спросил, что будет с детьми. Он сказал, что родственники детей расстреляны, и что дети также должны быть устранены. Не высказывая своего мнения, я отправился в ортскомендатуру и потребовал от коменданта объяснений. Он объявил себя некомпетентным, на известные ему мероприятия СД он не имеет никакого влияния, он предложил обсудить дело с фельдкомендантом, подполковником Ридлем. Я отправился к нему в сопровождении ортскоменданта и 01¹⁹. Фельдкомендант сказал, что начальник зондеркоманды у него был, информировал его о своем задании, и оно выполняется с ведома фельдкоменданта. На распоряжения оберштурмфюрера он не имеет никакого влияния. Я спросил фельдко-

---

19) Обозначение офицера для поручений в штабах немецкой армии.

менданта, считает ли он, что оберштурмфюрер имеет приказ высшего ведомства устранить также детей, мне об этом ничего не известно. Фельдкомендант возразил, что он убежден в правильности и необходимости этого приказа. Тогда я потребовал оцепить дом так, чтобы войска не имели возможности наблюдать эти события, которые уже вызвали сильную критику среди частей, так как расквартированные поблизости солдаты всю ночь слышали плач детей. Далее я потребовал, чтобы вывоз на расстрел был произведен незаметно. Я заявил, что готов предоставить в распоряжение части дивизии, если караула фельдкомендатуры будет недостаточно. Далее я заявил, что немедленно информирую группу армий для получения решения, следует ли продолжать расстрел детей. (Некоторое количество детей по сведениям фельдкоменданта уже было устранено днем ранее и притом «украинской милицией» по распоряжению СД). Фельдкомендант согласился с этим урегулированием и подчеркнул, что командир дивизии является старшим гарнизонным начальником и может отдавать все необходимые распоряжения. Пока не будет иметься решения группы армий он «задержит» выполнение дальнейших мероприятий, но потребовал срочно письменный приказ. У меня было намерение прервать мероприятия, так как я считал, что вывоз детей состоится лишь в вечерние часы, а к этому времени будет иметься решение группы армий. Мне было ясно, что остановка мероприятий приведет к осложнениям с политическими ведомствами, и я хотел этого по возможности избежать. Но фельдкомендант заявил, что вывоз детей состоится очень скоро. Тогда я распорядился, чтобы фельдкомендант сообщил начальнику зондеркоманды, что он должен отложить вывоз до решения группы армий. Сам я не хотел идти к начальнику зондеркоманды, чтобы как можно быстрее связаться с группой армий.

Я полагал, что, учитывая принципиальное значение этого вопроса, группа армий должна быть немедленно информирована и сама дивизия не может принять решение. Ia²⁰ группы армий, с которым я немедленно связался, заявил, что делом должна заниматься АОК 6. С там-ошним Ia долгое время нельзя было связаться. Решение г-на командующего он смог получить только вечером. Тем временем ко мне явился оберштурмфюрер Хэфнер, начальник зондеркоманды, и потребовал подтверждения переданного ему приказа дивизии. Он запрашивал письменный приказ. В этом я ему отказал, заметив, что окончательное решение ожидается в скором времени. Он заявил менее воинственным тоном, что об этом распоряжении должен доложить своему начальнику. Он имеет ясный приказ осуществить мероприятия. На это я заявил, что настаиваю на своем распоряжении и в случае необходимости силой добьюсь его выполнения. Я еще раз категорически заявил, что мне известны указания политических ведомств, но в интересах поддержания воинской дисциплины я должен требовать осуществления мероприятий в подходящей форме. Решение армии ожидается. В 19.00 я доложил г-ну командиру дивизии об инциденте и принятых до сих пор мерах, которые он одобрил. Около 20.00 поступило решение армии отложить дальнейшее выполнение. Тем временем под вечер один грузовик уже был загружен детьми и стоял у дома. Фельдкомендант был немедленно информирован 01, оберштурмфюрер был вызван 01 в штаб дивизии, где я передал ему указание армии. Офицер штаба дивизии проконтролировал выполнение и предписанное тем временем фельдкомендантом оцепление. В это оцепление частично были назначены украинцы с винтовками без удостоверений. Это оцепление украинцами было заменено

---

20) Обозначение начальника оперативного отдела в штабах немецкой армии.

немецкими солдатами. Фельдкомендант тем временем позаботился о воде и хлебе для детей. 21 августа около 11.00 появился гауптман Люляй (офицер абвера, АОК 6) со штандартенфюрером Блобелем и оберштурмфюрером Хэфнером для предписанного армией совещания. Оно состоялось у фельдкоменданта. Гауптман Люляй перед прибытием в дивизию осмотрел местность, но в дом и место размещения детей не входил. Я изложил требование дивизии и категорически указал на то, что вмешательство дивизии было вызвано исключительно способом выполнения. Штандартенфюрер и оберштурмфюрер признали технические недостатки и заявили, что теперь положение вещей приводит к тому, чтобы найти форму быстрого окончания. Он собственно теперь не в состоянии осуществить задуманный расстрел. Фельдкомендант заявил, что первое сообщение сделали дивизионные священники. На это гауптман Люляй заметил, что хотя он евангелический христианин, однако считает, что священникам лучше заботиться о душах солдат. Из формы и способа высказываний как фельдкоменданта, так и гауптмана Люляя следовало, что они, во-первых, ставят под сомнение правдивость дивизионных священников, во-вторых, что дело они рассматривают как «вынюхивание, чтобы что-нибудь найти». Они считают сообщение преувеличением и следствием любопытного вмешательства дивизионных священников. Штандартенфюрер на это ничего не сказал. Я вместе с 01 отбросил это неслыханное подозрение, так как дивизионные священники сначала посчитали, что речь идет о самоуправстве украинцев, которые однажды в Золочеве заставили дивизию вмешаться. Затем в ходе совещания фельдкомендант попытался перевести дело в идеологическую область и устроить дискуссию по принципиальным вопросам. Он заявил, что уничтожение еврейских женщин и детей считает крайне

необходимым, все равно в какой форме оно проводится. Он несколько раз подчеркнул, что меры дивизии без нужды задержали устранение детей на 24 часа. К этому мнению присоединился штандартенфюрер и добавил, что будет лучше, если подразделение, которое «пронюхало», само произведет расстрелы, и чтобы командиры, которые задержали мероприятия, сами возглавили это подразделение. Я в спокойной форме отверг этот замысел, не высказав своего мнения, так как хотел избежать личной резкости. При обсуждении мер, которые следовало предпринять, штандартенфюрер заявил, что командующий признает необходимость устранения детей и хочет его осуществить, поскольку в данном случае эти мероприятия уже начаты. Правильность этого мнения командующего мне уже подтвердил Ic²¹ АОК 6. Затем обсуждались подробности осуществления расстрелов. Они должны быть произведены до вечера 22 августа. Я в этом обсуждении не участвовал. Требуемые мною меры по обереганию войск будут осуществлены»²². Оценивая эту объяснительную записку, следует иметь в виду, что речь идет об официальном документе на имя командующего 6-й армией генерал-фельдмаршала фон Рейхенау, и поэтому Гроскурт составил ее в таких выражениях и в такой форме, которые не могли бы навредить ему лично.

Попытки Гроскурта противодействовать политике истребления не имели для него каких-либо негативных последствий. Более того, в 1942 г. он был произведен в полковники и повышен в должности – назначен начальником штаба 11-го армейского корпуса. Попав в плен в Сталинграде, Гроскурт умер 7 апреля 1943 г. от тифа в лагере для военнопленных. Иной была судьба Отто Корфеса. Он также был

---

21) Обозначение начальника разведотдела в штабах немецкой армии.

22) Groscurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940 / H. Groscurth. – Stuttgart 1970. – S. 534–537.

повышен в звании и должности и даже награжден Рыцарским Крестом. Как и Гроскурт, он был взят в плен в Сталинграде, в плену вступил в антинацистский Союз немецких офицеров, действовавший под советским контролем. Вернувшись из плена, занимал различные государственные и общественные должности в тогдашней ГДР, умер в 1964 г.

Ни Гроскурт, ни тем более Корфес, который после войны выдавал себя за спасителя золочевских евреев, не были удостоены звания «Праведник народов мира», очевидно, потому, что их действия не отвечали полностью тем критериям, на основании которых это звание присваивается. В частности, Гроскурт рисковал только своей карьерой (Корфес фактически не рисковал даже карьерой), а не собственной жизнью, да и сама его карьера совершенно не пострадала. Нет однозначного ответа и на вопрос, что им конкретно двигало. Вероятно, он руководствовался соображениями гуманности, однако определить абсолютно точно мотивы его действий практически невозможно.

Неоднозначно можно оценивать и действия д-ра Альберта Ульриха (Albert Ullrich), который в 1941–43 гг. был директором полиции во Львове. В марте 1942 г. на него были возложены организация, осуществление и руководство выселением части евреев города в «трудовой лагерь». В состав комиссии по отбору для выселения входили два его подчиненных, а также по одному чиновнику биржи труда и хозяйственного отдела городского комиссариата. Ульриху помогали советами председатель еврейского совета д-р Ландесберг и начальник еврейского переселенческого управления д-р Яффе. По их ходатайству во многих случаях Ульрих давал распоряжение об освобождении от выселения, т.е. от депортации в лагерь уничтожения Белжец. Освобождение производилось, даже если предъявлялись иные по форме

рабочие удостоверения, например, справки фирм и т.п. Фюрер СС и полиции во Львове бригадфюрер СС Кацман (Katzmann) расценил действия Ульриха как саботаж и уже на третий день акции заменил Ульриха и членов его комиссии своими людьми²³. Объективно действия Ульриха спасли тогда жизнь некоторому количеству евреев, можно также предположить, что им двигали гуманные соображения, он не преследовал корыстных целей²⁴, но, с другой стороны, жизнью не рисковал и в силу занимаемой должности, которая входила в систему карательных органов, не мог не быть, по крайней мере косвенно, не причастным к политике истребления во Львове.

Оценку, подобную оценке действий Ульриха, можно дать и действиям немецкого консула в городе Черновцы Фридриха Гебхарда Шеллхорна (Friedrich Gebhard Schellhorn), который в середине октября 1941 г. вмешался в процесс депортации евреев города в «Транснистрию» и настоял на том, чтобы депортация «экономически полезных» евреев была отложена. В своих мемуарах Шеллхорн утверждал, что причиной таких его действий были гуманистические убеждения и отвращение к издевательствам над людьми, однако доказательства этого из других источников отсутствует²⁵.

Возможно, из-за сомнений в мотивах его действий, а, скорее всего, из-за отсутствия соответствующей информации в Яд ва-Шем, не получил звания Праведника и инженер из Мюнхена Роберт Квекке (Robert Quecke), который в 1941–42 гг. руководил строительной

23) См.: Urteil LG Stuttgart Ks 5/65 v. 29.4.1968 gg. Röder u. A. // Bundesarchiv B 162/14365.

24) Заменявший Ульриха адъютант Кацмана унтерштурмфюрер СС Инкварт (Inquart) также освободил от депортации в Белжец несколько человек, но в обмен на ценные подарки (золотой держатель для авторучки, бриллиантовое кольцо) от д-ра Яффе (см.: Urteil LG Stuttgart Ks 5/65 v. 29.4.1968 gg. Röder u. A. // Bundesarchiv B 162/14365).

25) См. подробно: Солонярь В. Ставлення до євреїв Буковини з боку радянської та румунської адміністрацій у 1940–1944 рр. / В. Солонярь // Голокост та сучасність: науковий часопис. – 2010. – № 2 (8). – С. 138–140.

фирмой в Стрелках близ Самбора (Львовская область). Во время первой «транспортной» акции в Самборе 4 августа 1942 г. некоторые немцы, среди них секретарь крейсгауптмана (начальника района) и Квекке, безуспешно пытались освободить «своих» евреев. Ничего не добившись, Квекке вернулся в свою строительную фирму в Стрелки. Он и руководитель лесопильного завода Эрнст Першке (Ernst Perschke) из Ульма смогли там все же освободить уже арестованных «украинской полицией» евреев-рабочих. Своего еврейского бухгалтера Квекке лично провел через цепь часовых. Команда полиции безопасности поехала в Стрелки, чтобы арестовать Квекке за покровительство евреям. Аресту помешал, позвонив крейсгауптману Цинзеру, его друг Першке. 17–18 и 22 октября 1942 г. в Самборе были проведены новые «транспортные акции». В ходе этих акций евреев собирали в тюрьме, куда также доставляли евреев из окрестных населенных пунктов. Квекке вновь попытался освободить своих евреев-рабочих, но его попытки оказались безуспешными: руководитель комиссариата уголовной полиции в Самборе даже пригрозил ему расстрелом, вынудив Квекке спастись бегством²⁶.

Шофером в фирме Квекке с февраля 1943 г. работал Якоб Нюсселер (Jakob Nüsseler) из Ульма. Когда в июне 1943 г. было окончательно ликвидировано гетто в Самборе, он забрал из гетто еврейскую девушку Тему Майерович и укрывал ее до конца июля 1944 г. на чердаке одного дома, затем помог ей добраться до Ульма, где она несколько

---

26) Sandkühler Th. Op. cit. – S. 334–336, 349, 353. Угроза расстрела, которой пугали Квекке, фактически была пустой угрозой. По приказу Главного имперского управления безопасности (РСХА) от 24 октября 1941 г. немцы за помощь евреям подлежали в воспитательных целях «превентивному аресту»; в «тяжких случаях» их могли отправить в концлагерь на срок до трех месяцев. Военнослужащий за подобное «преступление» мог предстать перед военно-полевым судом. На практике же за «покровительство евреям» смертная казнь к немцам никогда не применялась (Мадиевский С.А. Указ. соч. – 87–89).

дней жила у его жены под видом польки Ядвиги Недзведз²⁷. Нюсселер также не получил звание Праведника, возможно, потому, что о нем, как о спасителе, в Яд Вашем не имеется никакой информации.

В «покровительстве евреям» был обвинен и гебитскомиссар в Калиновке (Винницкая область) регирунгсрат д-р Пауль Зеелемейер (Paul Seelemeyer), который в качестве переводчика использовал одного местного еврея. В апреле 1942 г. СД арестовала этого еврея. Когда Зеелемейер об этом узнал, он понял, что арест грозит и ему. Чтобы избежать ареста, он самолетом отправился в Германию, где против него было возбуждено дисциплинарное дело. Результатом служебного расследования было исключение Зеелемейера из СС и перевод с понижением в должности на другое место службы²⁸.

Заслуживает внимания деятельность еще одного немца – Николауса Пигера (Nikolaus Pieger). Пигер с 1932 г. был духовником немцев-католиков в Румынии. В октябре 1941 г. он создал в Одессе католическую миссию с целью оказания духовной помощи немцам, проживающим в «Транснистрии». В 1942 г. к нему обратились родственники, друзья и знакомые евреев, депортированных в Транснистрию, с просьбой помочь этим евреям. Такая же просьба была направлена католическому архиепископу в Бухаресте и папскому нунцию Андреа Кассуло. Последний информировал Рим, и после этого католическая церковь организовала оказание регулярной помощи депортированным евреям. В качестве уполномоченного папского нунция Пигер доставлял продовольствие, медикаменты и пр. в Одессу,

---

27) См. заявление под присягой Т. Лессинг, урожд. Майерович, от 30.3.1958 г. // Barch В 162/588, Вл. 37–40.

28) См. показания в качестве свидетеля следственным органам ФРГ 31.8.1976 г. Пауля Зеелемейера (Barch В 162/7364, Вл. 301–303). См. показания в качестве свидетеля следственным органам ФРГ 6.7.1976 г. бывшего чиновника жандармерии в Калиновке Филиппа Лутца (Barch В 162/7364, Вл. 271).

откуда его священники развозили это продовольствие и медикаменты по лагерям и гетто. 21 марта 1943 г. румынская полиция задержала двух священников, которые этим занимались. Они показали, что только выполняют задание Пигера. Против Пигера было начато следствие, которое сначала вели СС, но затем по распоряжению Антонеску, к которому с соответствующей просьбой обратился папский нунций, дело Пигера было передано румынскому военному суду в Одессе, который фактически замял его. Тогда СС, чтобы удалить Пигера из Транснистрии, решили призвать его в армию. Однако соответствующий приказ из Берлина положил под сукно сотрудник немецкого посольства в Бухаресте д-р Штельцер²⁹.

Наконец, нельзя не отметить и действия отдельных немцев, направленные на спасение евреев во время массовых расстрелов киевских евреев в конце сентября 1941 г. К таким немцам, которые не остались равнодушными к судьбе евреев, старались как-то помочь беззащитным жертвам относились Пауль Вёрцбергер (Paul Wörzberger) и Йоганн Коллер (Johann Koller). В сентябре 1941 г. первый был связным-мотоциклистом 2-й роты 45-го резервного полицейского батальона, а второй – личным шофером командира 2-й роты Кройцера. 29 сентября 1941 г. Вёрцбергер приехал на своем мотоцикле к Бабьему Яру с донесением Кройцера. «Близ сложенной одежды у оврага, – вспоминал он после войны, – были две женщины, которые были отделены от остальных. Когда я проходил мимо них, они сказали, что они украинки, и я должен их спасти. Они буквально привязались ко мне. Близ этого места стоял мой товарищ Коллер, который был шофером Кройцера. Я пошел с обеими женщинами к Коллеру, и мы оба стали

---

29) См.: показания Николауса Пигера 13.11.1961 г. и 30.10.1969 г. // Barch В 162/2289b, Bl. 74–79; Barch В 162/1066, Bl. 3988–3995; Reinhardt E. Auf abenteuerlicher Mission bei den Russlanddeutschen / E. Reinhardt // Heimatbuch 2001/2002. – Stuttgart: Landsmannschaft der Deutschen aus Russland. – S. 118–121.

обсуждать, как мы можем спасти обеих женщин. Были ли женщины еврейками или речь шла действительно об украинках, я сказать не могу. Мы договорились, что Коллер на своей машине увезет обеих женщин из опасной зоны. Мы оба осознавали, что нас ожидает, если этот акт спасения раскроется. Однако мы испытывали сострадание к обеим женщинам, которые сильно плакали. Так как я знал, что Кройцер был в овраге, то эта поездка для Коллера была рискованной. Я сам остался на месте, что прикрыть Коллера, если его будут спрашивать [...]»³⁰. В изложении Коллера эта история несколько отличается от рассказа Вёрцбергера. «Во время акции против евреев, – вспоминал после войны Коллер, – я должен был отвезти Кройцера на местность. Во время этой поездки евреи уже были угнаны. Приехав на местность, Кройцер покинул машину и пошел в направлении холма. Из направления, в котором пошел Кройцер, я услышал выстрелы. На этом моя задача была выполнена. Когда я там стоял, ко мне подошел связной-мотоциклист Ганс Вюрцбергер [правильно: Пауль Вёрцбергер. – А. К.] из Виттенберга (близ Дрездена). Рядом с ним шла женщина. Вюрцбергер попросил меня отвезти эту женщину в город. Женщина плакала. Некоторое время я размышлял, так как было очень рискованно кого-то вывезти и к тому же мы должны были ехать назад мимо всей охраняемой колонны. Но все же я уступил. Вюрцбергер сел рядом со мной, а женщину мы посадили на заднее сиденье. Так мы поехали в город. Здесь мы высадили женщину, которую Вюрцбергер явно до этого никогда не видел. Женщина убежала, мы были рады, что все прошло хорошо [...]»³¹. Возможно, некоторая несостыковка

---

30) Из показаний 16.9.1968 г. бывшего связного-мотоциклиста 2-й роты 45-го резервного полицейского батальона Пауля Вёрцбергера // Barch B 162/6666, Bl. 1000.

31) Из показаний 26.4.1968 г. бывшего шофера командира 2-й роты 45-го резервного полицейского батальона Йоганна Коллера // Barch B 162/6664, Bl. 643–644.

в деталях объясняется тем, что Вёрцбергер и Коллер рассказали об этом случае спасения только спустя 27 лет после происшедшего, вследствие чего некоторые детали они просто могли уже не помнить. Что касается спасенных, то, по всей видимости, ими были 17-летняя Г. Баташева и 14-летняя М. Пальти. В изложении Г. Баташевой ее спасение с подругой произошло следующим образом. 29 сентября 1941 г. ее вместе с другими евреями пригнали на большую ровную площадку близ самого оврага. «На этой площадке гитлеровцы, – вспоминала Г. Баташева, – срывали с людей одежду и полураздетых гнали к месту казни. Люди металась с одного места на другое как обезумевшие, в сплошной гул сливались крики обреченных и автоматные очереди. Я не совсем понимала, что со мной происходит, и где растеряла свою мать, сестру и брата. В этой суматохе я встретила 14-летнюю девочку с нашего двора Маню Пальти, с которой взялись за руки и стали вместе искать спасение. Мы подошли к одному из палачей и стали объяснять ему, что мы не евреи и в Бабий Яр попали чисто случайно из любопытства. Он подвел нас к офицерам, которые стояли возле легковой автомашины, и стал им что-то объяснять. Вскоре один из гитлеровцев жестом указал нам, что можно сесть в автомашину, что мы и сделали. Шофер прикрыл нас какой-то одеждой и поехал по направлению к центру города. Шофер вывез нас на улицу Мельника и отпустил [...]»³². Как мы видим, свидетельства Вёрцбергера и Баташевой в основном совпадают. От их свидетельств несколько отличается свидетельство Коллера. Коллер мог забыть многие детали потому, что он просто помогал Вёрцбергеру. Вёрцбергер и Баташева

---

32) Из протокола допроса 15.7.1980 г. в КГБ УССР в качестве свидетеля Г. Баташевой // Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Книга 1. Историческая топография. Хронология событий / составители Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Киев, 2004. – С. 322.

лучше запомнили это событие, так как первый был инициатором спасения, а для Баташевой речь вообще шла о ее жизни.

К немцам-спасителям можно, хотя и с определенными оговорками, отнести и Рихарда Керля (Richard Kerl). В мае 1941 г. криминал-ассистент в гестапо Хильдесхайм Рихард Керль был откомандирован в Дюбен, получил форму со знаками отличия обершарфюрера СС и позднее включен в состав зондеркоманды 4а. Из-за ранения колена он использовался в команде в качестве второго повара при полевой кухне. В конце сентября 1941 г. Керль был назначен в оцепление на окраине Киева. Находясь в оцеплении, он, согласно его послевоенным показаниям, будто бы спас от расстрела одну еврейскую семью. Произошло это при следующих обстоятельствах: «Я не могу сказать, – вспоминал Керль, – сколько дней мы находились в Киеве, когда однажды вечером в канцелярию пришел чиновник и сказал мне, что завтра начнется большая акция, в которой должен участвовать также повар. Он сказал дословно: «Главный повар останется здесь, а ты пойдешь со мной» [...] На следующий день рано утром было произведено построение, во время которого команда была распределена. Кто произвел распределение, я уже сказать не могу. Я считаю, что при этом присутствовали все офицеры. Я припоминаю, что часть была назначена шоферами, часть в оцепление и часть стрелками. Затем назначенные отряды уехали на выделенных машинах. Я точно знаю, что мы в качестве заградительного поста для шлюзования евреев были оставлены на самой окраине города рядом с улицей [...] Хочу еще отметить, что между слева и справа стоявшими постовыми был промежуток примерно в 50–60 метров. Постовые были в форме и имели при себе служебный пистолет калибра 7,65. Когда колонны проходили мимо нас, евреи были еще одеты. [...] Я полтора дня

находился в оцеплении в описанном месте». Во время несения им этой службы однажды к нему подошла мать с двумя взрослыми дочерьми и стала умолять об освобождении. «Она попросила меня взять себе одну из ее дочерей и вечерами посещать семью в их квартире. Я взял этот риск на себя и мать с дочерьми через находившийся за мной открытый дощатый забор отпустил на свободу. Совершенно ясно, что я не мог это делать в каждом случае, так как вышестоящие члены команды контролировали нашу деятельность [...]»³³. Соответствуют ли эти показания Керля действительности или нет, сказать трудно. Во всяком случае, нельзя полностью исключить предположение, что он из сострадания вполне мог спасти еврейскую семью.

Чувством сострадания руководствовался, вероятно, и советник военной администрации Бухман (Buchmann) (руководитель отдела сельского хозяйства в хозяйственной команде в Сумах), когда в марте 1943 г. в поселке Бурынъ (Сумская область), куда тем временем команда была переведена, обратился к начальнику хозяйственной команды Отто Бюрингу (Otto Bühring) с просьбой помочь спасти арестованного СД еврейского бухгалтера. Бюринг и Бухман отправились к командиру отряда СД и добились того, что еврейский бухгалтер был освобожден, хотя остальные арестованные СД евреи на следующий день были расстреляны³⁴.

Это же чувство, вероятно, двигало и служащим штаба командующего вермахтом в Украине Густавом Крюгером (Gustav Krüger). Во время массового расстрела евреев Ровно 7 ноября 1941 г. в урочище Сосенки он буквально у массовой могилы забрал 26-летнюю Батю

---

33) Показания Рихарда Керля 14.12.1961 г. // Barch В 162/5642, Bl. 364–365. Эту же историю Керль повторил на судебном процессе в Дармштадте по делу бывших членов зондеркоманды 4а 28.11.1967 г. // Barch В 162/17910, Bl. 665.

34) Показания Отто Бюринга 21.2.1967 г. и 31.3.1967 г. // Barch В 162/19201, Bl. 139; Barch В 162/19201, Bl. 141, 144–145.

(Басю) Залускую (раньше – Фукс Маркус), которая работала у него прислугой. Благодаря Крюгеру Бася и ее дочь (и не только они, Крюгер помогал и другим евреям) смогли пережить войну. После войны Бася предприняла поиски своего спасителя (ей было известно, что он был из Берлина), но смогла лишь установить, что Густав Крюгер умер в Берлине 22 августа 1957 г.³⁵ Звание «Праведник народов мира» Крюгер также не получил.

Не остался безучастным к судьбе евреев Ровно и начальник отдела Іс в штабе командующего вермахтом в Украине (штаб генерала Карла Китцингера) майор резерва д-р Вальтер Декерт (Walter Deckert). Еще 2 ноября 1941 г. он передал личное письмо своему старому товарищу по военной службе, а теперь непосредственному начальнику подполковнику Гансу Гайсу (Hans Gais), который в штабе Китцингера возглавлял оперативный отдел. В письме Декерт выражал резко негативное отношение к убийствам евреев в Украине. 3 ноября он подал начальнику штаба генерала Китцингера генерал-майору Эрнсту фон Краузе (Ernst von Krause) официальную просьбу о переводе, поскольку не может мириться с тем, что происходит на Востоке, однако эта просьба была отклонена. Утром 7 ноября к Декерту неожиданно явилась одна еврейка, которая раньше работала в его отделе уборщицей. Она рассказала, что также попала на место расстрела, но пули ее не задели, она сама упала в ров и прикинулась мертвой. Целый день она пролежала между трупами, а ночью выбралась из рва и смогла добраться до города. Она не знает, что ей дальше делать и просит о помощи. Декерт посоветовал ей пробираться на север в район Припятских болот, где находятся партизаны. Целый день он скрывал ее в подвале здания штаба, а ночью один фельдфебель, который также

---

35) Свидетельство Бати (Баси) Залуской (Хайфа, Израиль) от 11.10.1962 г. // Barch В 162/2921, Bl. 8620–8622.

был посвящен в это дело, незаметно вывел ее из здания штаба и помог покинуть город³⁶.

В июле 1942 г. в Ровно состоялась новая «еврейская акция». Служащий фирмы Пёнер (Fa. Pöhner) в Здолбунове Михаэль Дёринг (Michael Döring), узнав о предстоящей акции, решил спасти евреев-рабочих фирмы, которые в Ровно строили пассажирскую платформу. Он на дрезине поехал из Здолбунова в Ровно, с помощью железнодорожного чиновника добыл локомотив, велел рабочим залезть в открытые товарные вагоны и лечь на дно, чтобы снаружи их не было видно, и затем доставил рабочих в Здолбунов³⁷. Одним из этих рабочих был Юлиус Герстль (Julius Gerstl), 54-летний еврей из Вены, который в 1939 г. был эвакуирован в Галицию и позднее осел в Здолбунове. Ему удалось пережить войну, и он подтвердил, что такой случай действительно имел место³⁸.

В связи с акцией в Ровно в июле 1942 г. полиция безопасности также запланировала ликвидировать лагерь принудительного труда на аэродроме Омеляна в 8 км от города, в котором работали несколько сот евреев; лагерь подчинялся люфтваффе. Комендант аэродрома, офицер люфтваффе, успокоил евреев и пообещал им, что не выдаст их гестапо. И действительно, когда на следующий день в лагерь на трех грузовиках приехали украинские полицейские и гестаповцы, комендант потребовал от них немедленно покинуть аэродром вермахта, что те вынуждены были сделать. Через несколько дней комендант

---

36) Barch В 162/2877, Bl. 182–188. 75-летний Эрнст фон Краузе во время допроса в качестве свидетеля 17.11.1959 г. следственными органами ФРГ заявил, что он не сомневается в том, что все происходило так, как описал Декерт, однако он уже не помнит этот случай (просьбу о переводе) (Barch В 162/2881, Bl. 855).

37) См. показания свидетеля Michael Döring 9.6.1959 г. следственным органам ФРГ (Barch В 162/2877, Bl. 302).

38) Barch В 162/2883, Bl. 1174

заявил, что не может нести ответственность за жизни евреев-рабочих и поэтому отпускает их на свободу. Более того, он снабдил евреев официальными пропусками вермахта, выданные на команду в том месте, которое пожелали евреи. Командующий вермахтом в Украине генерал авиации Карл Китцингер (Karl Kitzinger) будто бы также принял участие в судьбе евреев-рабочих. Во всяком случае, его шофер ежедневно привозил в лагерь из Ровно хлеб для рабочих и от имени генерала призывал евреев бежать в леса или перебраться в те команды, которые не относятся к «рейхскомиссариату Украина», например, румынские. В итоге более 90 евреев спаслись в лесах, не считая тех, которые спаслись в других командах. Судьба первых была трагической: когда в 1944 г. эта территория была освобождена Красной Армией, эти евреи сразу же были включены в состав штрафного батальона и отправлены на передовую; ни один из них не вернулся³⁹.

Еще одним незаслуженно забытым спасителем евреев был управляющий «государственным имением» Лисовцы (Залещицкий район Тернопольской области) Франк (Frank). Работавшие в имении евреи использовались в основном на выращивании каучуконосного кок-сагыза – заменителя каучука, который в условиях войны считался стратегическим сырьем. В конце июня 1943 г. СС и полиция из Чорткова предприняли попытку уничтожить евреев-рабочих. По свидетельству одной из заключенных эта попытка была сорвана управляющим имением Франком, который заявил прибывшей полиции, что если еврей-рабочие будут расстреляны, он покинет имение и все забросит. Благодаря вмешательству Франка большинство евреев остались в живых и продолжали работать. В имении Лисовцы также осели

---

39) См. благодарственное письмо бывшего заключенного лагеря Сало Зусмана (Salo Sussman), написанное 3.2.1957 г. в Иерусалиме, адресованное «г-ну генерал-лейтенанту в отставке Китцингеру, Штутгарт» с копией министру обороны ФРГ (Barch В 162/2878, Bl. 387–390).

и евреи, бежавшие из других имений. В общей сложности в имении оказались около 350 евреев. Франк сохранил своих рабочих до прихода Красной Армии 22 марта 1944 г., но именно тогда случилось несчастье: когда заключенные увидели советские танки, они от радости стали прыгать на них, а танкисты, не зная, что это за люди, открыли по ним огонь. Примерно половина заключенных погибла, прежде чем трагическое недоразумение разъяснилось⁴⁰.

Среди спасителей были не только «имперские немцы», но и так называемые «фольксдойче» (Volksdeutsche) – этнические немцы, проживавшие на оккупированных территориях. Одним из таких «фольксдойче» был Эмануэль Хирш (Emanuel Hirsch), уроженец поселка Андреево-Ивановка (Черново) Одесской области. После оккупации поселка он как «фольксдойче» и пострадавший от Советской власти (Хирш в 1938–39 гг. 14 с половиной месяцев просидел в одесской тюрьме по подозрению в антисоветской деятельности) был назначен районным обербургомистром. Однажды в конце августа или в начале сентября 1941 г. к нему явились два члена дислоцировавшегося в поселке отряда СД из состава оперативной команды 12 и предложили составить списки всех евреев поселка с целью их последующего уничтожения. Хирш хорошо знал всех евреев, несколько лет работал вместе с ними и поэтому наотрез отказался такие списки составлять, заявив, что «плохие» евреи ушли с большевиками, а к оставшимся евреям никаких претензий нет. Более того, когда у места расквартирования отряда СД он увидел подводу с сидевшими на ней 5–6 евреями-беженцами, которых отряд СД намеревался расстрелять, он этих евреев отправил домой и даже выдал им пропуск для передвижения

---

40) Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944. Перевела с иврита и подготовила к печати С. Шенбрунн / Э. Йонес. – Москва, 1999. – С. 234.

по оккупированной территории. Эти действия Хирша имели следствием только неприятный разговор с членами отряда СД, которые ему заявили, что если он и дальше будет так поступать, то может сложиться впечатление, что он «друг евреев»⁴¹.

Попытки спасения евреев со стороны фольксдойче имели место и во время «еврейской акции» в Олевске (Житомирская область) в ноябре 1941 г. Тевель Тросман, которому удалось выжить, рассказал об этом так: «Один местный немец Найман в день расстрела еврейского населения в Барбаровке спрятал у себя портного Шкловера, которому не дал уйти домой, зная о предстоящих убийствах. Семью Шкловера убили. Через несколько дней немцы узнали, что Найман держит еврея. Найман и комендант Олевска Денис начали ходатайствовать об оставлении нескольких человек евреев как специалистов-ремесленников, указывая, что уже совсем нет специалистов по району. Ходатайствовали они перед гебитскомиссаром Дишером [...] Нас выпустили 6 человек или 8 – я, Шкловер, Слуцкий, Дишман, Ножной, Рейблат Шие и остальных не помню [...] У Наймана мы работали 6 дней. Затем к Найману начали приставать из жандармерии о том, чтобы нас отправить в полицию. По договоренности, по-видимому, того же Наймана нам разрешили на несколько дней работать при полиции в маленькой тесной комнатухе. Потом нас как-то оставили в покое и мы, таким образом, работали там около 10 месяцев, каждый день ожидая смерти»⁴².

Не имело серьёзных последствий и укрывательство длительное время бургомистром поселка Цебриково Одесской области

---

41) Протокол допроса в качестве свидетеля Э. Хирша 29.12.1961 г. // Вarch В 162/2290, ВІ. 144–147.

42) См. протокол допроса в качестве свидетеля Тевеля Тросмана 14.3.1944 г. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 149, д. 31, л. 84).

«фольксдойче» Готлибом Бекком (Gottlieb Beck) еврея Молдавского. После того как Молдавский из-за предательства был выслежен, он был расстрелян, а Бек был только снят с должности бургомистра⁴³.

Заключение

Приведенные факты помощи евреям со стороны немцев, спасения или попыток спасения евреев именно немцами, несомненно, не являются полными. Поэтому с учетом значимости темы спасителей, особенно спасителей-немцев, дальнейшая разработка этой темы является весьма актуальной. В условиях, когда в ряде стран расизм и антисемитизм вновь стали обычными явлениями⁴⁴, апелляция к примерам спасителей может послужить одним из средств воспитания толерантности и политического просвещения в сфере противодействия ксенофобии и антисемитизму.

---

43) Протокол допроса уроженца Цебрикова «фольксдойче» Августа Фихтнера 22.5.1965 г. // Barch В 162/2305, Bl. 132. Согласно показаниям 11.4.1967 г. бывшего члена *Bereichskommando* XIX Хоффнунгсталь (Цебриково) Александра Лерхе Бек будто бы был снят за то, что притеснял (преследовал) вдов в селе // Barch В 162/2307, Bl. 463.

44) См., например: Борьба с преступлениями на почве ненависти в регионе ОБСЕ. Обзор статистики, законодательства и национальных инициатив. – ОБСЕ/БДИПЧ 2006; Лихачев В. Ксенофобия в Украине: доклад за 2009 г. / В. Лихачев. – Режим доступа / <http://www.eajc.org/page18/news16652.html>; Лихачев В. Антисемитизм на постсоветском пространстве: обзор (2009–2010 гг.) / В. Лихачев. – Режим доступа / <http://eajc.org/page18/news20230.html>.

Суровцев Олег,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна)

ПОРЯТУНОК ТА СПРОТИВ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ В РОКИ ГОЛОКОСТУ: НОВІ ІМЕНА, НЕВІДОМІ ФАКТИ ТА РОЗДУМИ

Геноцид євреїв Буковини в роки Другої світової війни став можливим через моральний занепад тогочасного суспільства, яке у своєму прагненні до добробуту зробило ставку на міжнаціональну ненависть і ксенофобію й породило людиноненависницький державний режим. А ще через те, що кожен громадянин у конкретній ситуації не знайшов у собі відваги чинити опір злу, ба більше – не встояв перед спокусою вирішити свої проблеми за рахунок іншого. Тим величнішими постають вчинки тих небагатьох, котрі у час лихоліття, ризикуючи своїм власним життям, стали за захист скривджених.

Тема порятунку та спротиву буковинського єврейства під час подій Голокосту немає належного висвітлення в сучасній українській історіографії. Певні аспекти єврейського руху опору в роки Другої світової війни можливо виокремити з праць Єлисаветського С. Я., Левітаса Ф. Л., Подольського А. Ю., Хонигсмана Я. С., Круглова О. Й., Винокурової Ф. А.¹. Основна увага під час написання статті була

---

1) Єлисаветский С. Я. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). – К., 1998. – 400 с.; Єлисаветский С. Я. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 59–72; Єлисаветский С. Я., Левітас Ф. Л., Подольський А. Ю., Хонигсман Я. С., Круглов О. Й. та ін. Катастрофа та опір українського єврейства. – К.: НАН України, 1999. – 384 с.; Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5.

приділена спогадам і документам, в яких зосереджені свідчення пасивного чи активного опору буковинського єврейства та випадків порятунку євреїв.

Історія донесла до нас прізвища буковинців, які рятували євреїв у роки війни. Із покоління до покоління передається розповідь про вчинок чернівецького примаря, румуна за національністю, Траяна Поповича, який у 1941 р. допоміг врятувати понад 20 тисяч життів. Його однодумцем був й тодішній православний митрополит Буковини Тіт Сімедреа, який не тільки апелював до керманічів румунської держави, але безпосередньо допоміг врятувати єврейську сім'ю Шлакманів. Рятували євреїв й прості люди, як, наприклад, сім'я Куриш із Рідківців, Марія Зеліско та Іван Шербанович із Оршівців. Актом людяності став вчинок сільської громади села Іспас, яка дружньо стала на захист єврейських мешканців. Не менший подвиг здійснив примар села Зеленів, відвернувши розстріл колони євреїв, яку румунські вояки вели на страту.

З 1953 р. державою Ізраїль було запроваджено практику вшанування осіб неєврейського походження, які рятували євреїв у період Голокосту. Таким людям єврейська держава присвоює почесне звання «Праведник народів світу». За даними ізраїльського музею-меморіалу мучеників і героїв «Яд Вашем» у списку рятівників значиться прізвища 17 буковинців різних національностей. З-поміж них, на наш погляд, найбільш відомою є постать чернівецького примаря Траяна Поповича, який восени 1941 р. фактично врятував від депортації до Трансністрії та загибелі понад 20 тисяч чернівецьких євреїв, через що в сучасній періодиці його часто називають «чернівецьким Шиндлером». Проте малодослідженою залишається мотивація дій румунського чиновника, обставини його діяльності.

Про біографію Траяна Поповича сьогодні відомо мало. Народився він у 1892 р. у селі Рушій Меністіоарей Сучавського повіту. У 1908 р. незаконно перетнув австро-румунський кордон з метою послухати виступ відомого румунського громадсько-політичного діяча Николая Йорге. У 1911 р. завершивши навчання у чернівецькій гімназії, Траян Попович став студентом факультету права Чернівецького університету. Коли розпочалась Перша світова війна, він пішов до лав румунської армії, де й прослужив до завершення війни. У міжвоєнний період Траян Попович став відомим чернівецьким адвокатом. Під час Другої світової війни румунський кондукетор Іон Антонеску запропонував йому стати примарем міста Чернівці, але Попович спочатку відмовився, не бажаючи служити диктаторському режиму. Згодом за порадою друзів він змінив свою думку й з 1 серпня 1941 р. очолив місто. Траян Попович помер після закінчення війни в 1946 р., на 54 році життя, але він встиг написати шокуючи спогади про події 1941 р., які назвав «Сповідь»² (опубліковані румунською та англійською мовами). «Сповідь» – розповідь не так про Голокост, як про людей. Більшість зі згаданих у спогадах Траяна Поповича чиновників були засуджені як військові злочинці.

Чітким у спогадах Траяна Поповича є й наступний психологічний нюанс: «вбивали і грабували не так з антисемітизму, як із жадібності». Вразив його і настрої масового психозу, – «заходи, ініційовані військовою владою, згодом підхоплювалися приватними особами. Навіть ті, хто раніше не був здатен на найменше порушення закону, ставали вбивцями чи посібниками вбивць – просто зі стадного почуття»³.

Єврєї світу визнали Траяна Поповича Праведником Світу, а в Чернівцях 21 квітня 2009 р. вшанували пам'ять про нього встановивши

2) Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – Bucuresti, 2000. – 98 с.

3) Там само. – С. 72.

тримовну україно-румунсько-англійську меморіальну дошку. Невеличка мармурова дошка була встановлена і в Бухаресті, по вулиці, що нещодавно була названа іменем Траяна Поповича. Але найбільшою даниною його пам'яті стане, напевно, фільм, в якому Дастін Хоффман зіграє роль румунського мера Чернівців Траяна Поповича, котрий в буремні роки Другої світової війни врятував від смерті майже 20 тисяч чернівецьких євреїв.

Розпочнемо наш виклад з діяльності чернівецької єврейської антинацистської організації, яка чинила опір румунській окупаційній владі з 1941 по 1944 рр. У радянській час цей факт тривалий час замовчувався, адже більшість керівників та членів організації були євреями. Її засновники та перші керівники були євреї М. Батеро, Я. Дейч і Л. Рейтер. До її складу станом на 1942 р. входило 147 осіб⁴.

Переслідування румунською окупаційною владою влітку 1941 р. зумовило на початковому етапі припинення діяльності організації. Проте, вже 15 вересня 1941 р. було відновлено керівний центр у складі М. Батеро, Б. Васермана, В. Глезнера, Ш. Ласло, Б. Швейфеля⁵. Підпільники розпочали свою діяльність із складання списків буковинців, в тому числі й євреїв, які загинули в результаті масових розстрілів після окупації Чернівців, а також організаторів, виконавців цих злочинів та їх прибічників. Головне завдання на початковому етапі діяльності полягало у розгортанні широкої антинацистської пропаганди серед населення, що розпочалося із випуску листівок, тираж яких коливався від 5 до 15 примірників⁶.

---

4) Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Е. М. Финкель, П. В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 12–21.

5) Там само

6) Там само. – С. 7.

У січні 1942 р. у сформованій міській організації спротиву було утворено 5 секторів: інформаційний, технічний, агітаційний, фінансовий та сектор безпеки. У червні 1942 р. ця організація об'єдналася з іншою групою опору, яку очолював Л. Енгель. Згодом був створений новий центр керівництва. Сюди ввійшли: Л. Енгель, Л. Кракус, С. Вайнінгер, З. Кімельман, Б. Вассерман. Організація поділялася на два районних підрозділи. В цей час у Чернівцях вже діяло 15 осередків. На деяких підприємствах діяло навіть по 2–3 осередки⁷. З липня 1942 р. члени антинацистської організації розпочали збір коштів для надання допомоги ув'язненим в таборах і гетто Трансністрії. У цей час багато членів організації було заарештовано й депортовано за Дністер. В таборах загинули В. Айнгорн, Ф. Каузнер, Б. Гольденберг та інші⁸.

Наприкінці 1941 р. розпочалися перші акції саботажу на підприємствах, які почастишали у 1942 р. та набули масового характеру наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Найбільшого розмаху ці акції набули на фабриках «Геркулес», «Кауром», «Тринако», «Трикотанія», «Консілью де Патронаж», «Віко», «Меро» та «Моравія»⁹.

Славу чернівецького «Валенбергу» здобув адвокат Г. Шимонович, поляк за походженням. Його юридична контора знаходилась на вул. Кобилянській, 23. До початку Другої світової війни чилійське посольство в Бухаресті організувало у Чернівцях консульське відділення й довірило очолити його Шимоновичу.

---

7) Там само. – С. 9.

8) Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Е. М. Финкель, П. В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 10–11.

9) Там само. – С. 9.

У вересні 1939 р., коли Німеччина окупувала частину Польщі, чимало єврейських родин втекли до Чернівців. Після німецького нападу на Радянський Союз та румунської окупації Буковини, польських євреїв-біженців почали схоплювати й розстрілювати. Саме в цей момент їм на допомогу прийшов чилійський консул Шимонович, який видав фальшиві документи понад 500 євреям. Більше року він видавав євреям чилійські паспорти і допомагав виїхати за кордон. Звісно це не пройшло повз румунську сігуранцу, яка наполягала не лише на звільненні Шимоновича, а й ліквідації консульства, що незабаром і відбулося¹⁰. Г. Шимонович покинув Чернівці і переїхав на постійне місце проживання до м. Торонто (Канада), де прожив ще 36 років і у вересні 1980 р. помер.

В румунській зоні окупації масового характеру набуло хрещення євреїв. На Буковині в цьому брали участь як католицькі, так і православні священики. Окупанти брали на облік навіть тих євреїв, які перейшли у православ'я ще за радянської влади. Частина євреїв, намагаючись врятувати себе та своїх дітей від знищення подавали документи про перехід з іудейського віросповідання у християнство. Це зумовило видання циркуляру про заборону переходу євреїв в християнство. Румунська влада влаштовувала спеціальні перевірки, які проводилися на території Чернівецького, Сторожинецького, Хотинського повітів впродовж 1942–1943 рр., паралельно відбувалось листування між Міністерством внутрішніх справ та префектурами, примаріями, трибуналами, церковними приходами, складались списки євреїв, які перейшли у християнство¹¹.

10) Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 46 (Листування з амбасадой республіки Чілі на Буковині та в Бессарабії про припинення депортації євреїв з польським громадянством в табори Трансністрії, 1942 р.). – Арк. 18–23.

11) ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 654, 658, 664.

Керівництво католицького приходу Буковини намагалось полегшити долю хрещених і неодноразово зверталось до влади із проханням «про поліпшення ставлення до євреїв, які прийняли католицтво»¹².

У червні 1942 р. становище буковинських євреїв, які прийняли католицьку чи протестантську віру, різко погіршилося. Окупаційна румунська влада не визнавала їх особливого статусу, використовувала на примусових роботах, відправляла в трансністрійські табори¹³. Така ситуація була пов'язана з третьою хвилею депортації буковинських євреїв до Трансністрії, що відбувалась у червні 1942 р., під час якої було депортовано 4290 осіб. Протягом цієї депортації румунська влада намагалась схопити та вислати хрещених євреїв, досить ретельно перевіряла їх документи і списки. Звісно, такі дії румунів призвели до захисної реакції та рішучих дій з боку римо-католицького вікаріату Чернівців на чолі з Гуморовичем.

Про переслідування хрещених євреїв у Північній Буковині миттєво був поінформований папський нунцій А. Кассуло. 10 червня 1942 р. у Бухаресті цю проблему він обговорював з генеральним секретарем Міністерства закордонних справ Румунії Г. Данилеску¹⁴. Того ж дня Апостольська Нунціатура Румунії направила листа міністру закордонних справ за № 47747, в якому А. Кассуло скаржився на труднощі, з якими зіткнувся римо-католицький вікаріат Чернівців у діяльності із захисту євреїв, які були змушені змінити віросповідання. Примарія

---

12) ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 658 (Справа про клопотання вікаріату м. Чернівці про звільнення з таборів та носіння жовтої зірки євреїв, які перейшли у католицьку віру, 1942). – Арк. 2.

13) ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 654 (Листування з Комісією по перевірці та обліку євреїв у м. Чернівці для підтвердження списків тих, хто прийняв православ'я чи католицтво у 1928–1940 рр., 1942). – Арк. 5–9.

14) Шафран А. Сопротивление нацистскому урагану 1940–1944: мемуари / ред., комент. Ж. Анчеля; сокр. пер. с англ., предисловие, послесловие Д. Розенфельда. – Одесса: Студия «Негоциан», 2003. – С. 119.

міста та військові перешкоджали діям вікарія Гуморовича, що зумовило його звернення до міністра з проханням розібратись у ситуації та зробити все можливе, щоб чернівецьких євреїв, які перейшли в католицтво залишили у спокої¹⁵.

У результаті листування та аудієнції з губернатором Буковини К. Калотеску, яка відбулась 22 червня 1942 р., Гуморович просив, щоб хрещені євреї, як виняток, були звільнені від депортацій в Трансністрію та розташовані в окремому кварталі міста. Крім того, він вимагав, щоб ця категорія євреїв не носила «зірку Давида», так як цей знак не сумісний зі «Святим Хрестом» та зі святим таїнством, і, таким чином, ці люди не можуть виконувати свої зобов'язання перед католицькою церквою¹⁶. Гуморович наголошував, що під час отримання нових паспортів багатьом євреям було відмовлено в записі про належність до католицької конфесії, не зважаючи на те, що вони пред'являли сертифікати про хрещення, і в результаті люди отримували паспорти з відміткою про іудейську релігію. До того ж не було вирішено питання щодо євреїв, які перейшли у католицтво у період «більшовицької окупації Північної Буковини», їхні заяви залишались не розглянутими¹⁷.

В письмових зверненнях до губернатора Буковини К. Калотеску вікарій Гуморович клопотав й про окремих людей. Так, С. Феурверк (36 років), яка довела румунській владі, що була хрещена за католицьким обрядом, але зазнала депортації. К. Клейн (26 років),

---

15) ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 658 (Справа про клопотання вікаріату м. Чернівці про звільнення з таборів та носіння жовтої зірки євреїв, які перейшли у католицьку віру, 1942.). – Арк. 6.

16) ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 658 (Справа про клопотання вікаріату м. Чернівці про звільнення з таборів та носіння жовтої зірки євреїв, які перейшли у католицьку віру, 1942.). – Арк. 8.

17) Там само. – Арк. 9.

яку 28 червня 1942 р. депортували і навіть втручання чернівецького вікаріату не дало жодного результату¹⁸.

26 червня 1942 р. на вимогу губернатора були перевірені списки хрещених за католицьким обрядом євреїв, що перебували у Чернівцях. Спираючись на закон від 18 березня 1941 р., який не дозволяв євреям Румунії змінювати релігію, прокуратура міста хотіла порушити кримінальну справу проти чернівецького вікарія. В ході перевірки були встановлені випадки, коли католицькі священники за хрещення отримували «певну суму грошей»¹⁹.

Наприкінці червня 1942 р. після ретельної перевірки та наполегливих клопотань з боку чернівецького вікаріату губернатор Буковини генерал К. Калотеску видав розпорядження про припинення переслідування та депортацій буковинських євреїв, що перейшли в католицтво та дозволив їм залишитися у Чернівцях²⁰. Однак це рішення співпало із завершенням третьої хвилі депортації буковинських євреїв, а отже було прийняте із запізненням, в той час коли значна частина хрещених євреїв вже перебувала на шляху до трансністрійських таборів.

Табори Трансністрії, в які було депортовано буковинських євреїв у 1941–1942 рр., не можна порівнювати із концентраційними таборами, що існували в окупаційній Польщі або на території німецького Рейху. Депортованих насильно розквартирували в українських селах, де вони мали проживати десятками в одному приміщенні. Гігієнічні умови були просто катастрофічними, оскільки не було ні опалення, ні проточної води. Численні епідемії були викликані й недостатнім харчуванням. Найчастішою причиною смерті був тиф.

---

18) Там само.

19) Там само. – Арк. 9–10.

20) Там само. – Арк. 11.

Гетто Трансністрії мали чітку структуру управління на чолі з «президентом общини» – так називався в румунській зоні окупації керівник єврейської общини. Іноді він мав двох заступників – для місцевих та депортованих євреїв²¹.

Депортовані з Північної Буковини та Хотинщини євреї суттєво відрізнялися від місцевих. Вони зберегли риси общинної організації життя, почувалися впевненіше ніж євреї-подоляни, швидко організовували більш-менш пристойне існування, нерідко ставали на чолі гетто та своїми вчинками об'єднували всіх євреїв заради виживання. Проте, деколи між одними й другими навіть не було взаєморозуміння та єдності в діях²².

На відміну від німецької зони окупації, де йшлося про тотальне знищення всіх євреїв, життя в більшості гетто, колоній і поселень румунської окупаційної зони (Трансністрії) було більш організованим і соціально орієнтованим, що знайшло відображення в документах румунських адміністративних окупаційних органів – Дирекції праці губернаторства Трансністрії та Головної реєстратури губернаторства Трансністрії.

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати. Тут навіть певним чином дбали про їхнє виживання, або, точніше, не забороняли його. Наприклад, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням, в'язням гетто видавали по 2 кг пинти на кожного

---

21) Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР / Под ред. проф. А. Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – С. 107.

22) Ofer D. Life in the ghettos of Transnistria // Yad Vashem studies. XXV. – Jerusalem. – 1996. – P. 244–246

члена сім'ї²³. Збереглися документи про деякі інші аспекти економічного життя – скажімо, патенти на кустарне виробництво по Копайгородському гетто, тощо²⁴.

Гетто Трансністрії мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом, тобто з початку 1943 р. У фонді Могилів-Подільської районної управи збереглися квитанції грошових переказів і списки одержувачів грошової допомоги²⁵. У Бершадському гетто діяли лікарня та аптека²⁶, була лікарня і у Могилів-Подільському гетто, де, попри відсутність медикаментів, буковинські лікарі Ісаак Бланк та Глейзер, фельдшер Вательман урятували від голодної смерті й висипного тифу багатьох євреїв²⁷.

На території Трансністрії було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки. Певний час вони функціонували й по війні під назвою спецдитбудинків²⁸. Дітям-сиротам, щоправда, – лише депортованим із колишніх румунських земель, була надана можливість евакуюватися. Так, узимку 1943 р. дітей та

---

23) Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22 (Постанови, накази, інструкції повітової управи, губернаторства Трансністрії щодо адміністративних та економічних питань, 1941–1944). – Арк. 9, 27, 81.

24) ДАВО, Ф Р2895. – Оп. 2. – Спр. 4 (Розпорядження Копайгородської районної управи, 1942–1943). – Арк. 5–7.

25) ДАВО, Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 110.

26) ДАВО, Ф Р2317. – Оп. 1. – Спр. 1 (Розпорядження Бершадської районної управи). – Арк. 76–79.

27) ДАВО, Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 241.

28) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 40.

підлітків із Бершадського дитячого будинку по лінії Міжнародного Червоного Хреста евакуювали через Румунію до Палестини²⁹.

Колишній в'язень Копайгородського гетто Я. Гільскер згадував: «В січні 1944 р. єврейська община за допомогою Червоного Хреста зібрала депортованих дітей-сиріт віком до 14 років і вивезла у Румунію, а звідти до Палестини. Декілька днів ми перебували у Могилів-Подільському дитячому будинку, а потім нас відвезли на залізничну станцію. Румунській офіцер складав список дітей. Нас посадили на потяг і відправили до Румунії»³⁰.

Більш-менш нормальні умови існування у вказаних гетто були налагоджені за участю їх керівників. У Могилів-Подільському гетто комітет депортованих євреїв очолював адвокат Данилов, місцевих – Давидзон³¹. На особливу увагу заслуговують постаті керівників Жмеринського та Шаргородського гетто.

Унікальною у плані збереження внутрішньообщинних зв'язків і притаманної традиційному єврейському побуту духовності була модель Жмеринського гетто, розташованого на території повіту Могилів. Інструкція щодо організації гетто датована жовтнем 1941 р. – тоді було зібрано євреїв із Жмеринки та сіл Жмеринського району. Документ передбачав, що гетто матиме начальника, відповідального за дисципліну й порядок, для чого організовувалася єврейська поліція³².

29) Державний архів Одеської області (далі ДАОО), Ф Р2264. – Оп. 1. – Спр. 8 (Протоколи допитів, списки євреїв, що знаходяться у гетто і таборах Трансністрії, листування з повітовими префектурами і жандармерією з адміністративних питань. 1943–1944 рр.). – Арк. 105–113.

30) В огне Катастрофы (Шоа) на Украине. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения / под ред. П. Агмона, И. Маляра. – Ки́рьят-Хаим (Израиль), 1998. – С. 141.

31) Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 41.

32) ДАВО, Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3 (Накази міської управи з адміністративних та

Шефом гетто румунська влада призначила єврея з Чернівців, доктора права А. Гершмана, 1899 р. народження. Гетто почало функціонувати 18 листопада 1941 р. З перших днів його існування доктор Гершман зумів налагодити контакт із начальником румунської жандармерії Йонеску (подейкували про їхнє знайомство ще з Віденського університету) – тут Гершманові прислужилося досконале знання німецької та румунської мов³³.

Без сумніву, життя навіть у більш-менш пристосованих для цього умовах Жмеринського гетто було щоденним випробуванням і несло смертельну небезпеку для всіх його мешканців. Так, одразу після створення гетто й оголошення наказу № 121 (Наказ категорично забороняв мешканцям гетто виходити в місто без перепустки й розпізнавального знака), румунські окупанти по-звірячому закатували зубного лікаря Меламуда. Його труп повісили на воротах Іванівського провулка, почепивши табличку з написом: «Страчений за вихід з гетто без перепустки й розпізнавального знака»³⁴. Та й легальний вихід за огорожу міг перетворитися на трагедію. Багато в'язнів гетто були зайняті обслуговуванням вокзалу. Станція Жмеринка перебувала під німецькою владою. Адольфові Гершману вдалося переконати румунського коменданта міста, що, поки людина жива, вона мусить їсти, і німецький начальник залізниці платив євреям дві марки за роботу в нічну зміну і по одній – у денну³⁵. Якось у лютий мороз німці відправили

організаційних питань, розклад роботи установ, списки євреїв, робітників, службовців та ін. 1941–1943). – Арк. 7.

33) Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 35.

34) ДАВО, Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 23.

35) ДАВО, Ф Р3922. – Оп. 1. – Спр. 7 (Касовий журнал повітової управи, матеріали про фінансові доходи підприємств повіту та м. Жмеринка, 1942–1943). – Арк. 3.

цю групу виконати дрібний ремонт покрівлі, а потім не дозволили їм зійти донизу, – так вони й загинули³⁶.

Знаючи, що згідно з інструкцією щодо дотримання режиму в гетто особи, які порушують визначений порядок і режим, а разом з ними ще 100 євреїв підлягають розстрілу, д-р Гершман, за свідченнями очевидців, завжди чекав біля воріт, аж поки не повернеться останній мешканець із тих, що працювали поза територією гетто³⁷. Наведений факт переконує у небайдужому ставленні Гершмана до своїх обов'язків. Шеф гетто зобов'язував заможних допомагати бідним. Так, сім'я Штенбергів щодня готувала по котлу супу та другої страви для бідняків і втікачів. А таких було чимало: Вінниччиною розійшлися чутки, що в Жмеринці євреїв не вбивають, і сюди потягнулися люди з усього краю, в тому числі й ті, які врятувалися від акцій знищення на німецькій території, солдати, які втекли з німецького полону, – для них і для дітей-сиріт тут організували безкоштовну їдальню³⁸.

Одного разу до гетто прийшов обдертий, голодний, посинілий від холоду чоловік, – він виявився актором і розповів, що неподалік перебувають артисти Віденської єврейської оперети (очевидно, їх гнали з Чернівців). Доктор Гершман прийняв трупу в себе, а вже незабаром на виступи театру таємно приходили навіть німці й румуни. На свята та суботніми днями приміщення клубу перетворювалося на синагогу.

Медико-санітарний відділ Жмеринського гетто був під особистим контролем Гершмана. Він домігся того, що тут, незважаючи

---

36) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 42.

37) Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 47.

38) AnceI J. Transnistriya 1941–1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries. Vol. 3. – Tel Aviv, University, 2003. – P. 175–176.

на скупченість проживання, не було жодного випадку висипного тифу, суворо дотримувалися вимог санітарії. Гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку³⁹. У цьому зв'язку пригадується висловлена в «Чорній книзі» думка про те, що соціальне й культурне життя в гетто було ідейним протестом проти зведення людей на рівень біологічного існування, а духовність і розумова діяльність, підтримувані культурними людьми, часто ставали передумовами бойового опору⁴⁰. Саме так сталося у Жмеринському гетто: тут під керівництвом учителя Арона Гефтера діяла антифашистська підпільна група, що входила до складу Жмеринської районної антифашистської підпільної організації «Радянські патріоти»⁴¹.

Зрозуміло, що для восьми тисяч євреїв, яким пощастило врятуватися значною мірою завдяки особистим якостям д-ра Адольфа Гершмана, його образ був уособленням ледь не святої людини. Водночас багато представників вінницького єврейства вважають його зрадником і вбивцею невинних людей. Вони звинувачують Гершмана в тому, що на вимогу румунських та німецьких властей він видав 250 утікачів із Браїлівського гетто (містечко у 8 км від Жмеринки, на німецькій території). Їх розстріляли у Браїлові у квітні 1942 р.⁴²

Припускаємо, що Гершман не наважився протистояти вимозі нацистів, оскільки в разі відмови смерть могла чекати не тільки на

---

39) ДАВО, Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 98.

40) Черновцы в период немецко-румынской оккупации // Черная Книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.). – Иерусалим, 1980. – С. 96.

41) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 45.

42) Ancel J. Transnistriya 1941–1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries. Vol. 1. – Tel Aviv, University, 2003. – P. 206.

нього, а й на інших мешканців гетто. Проте, коли німецькі солдати, румунські жандарми й українські поліцаї влаштували облаву на браїлівських євреїв, він одразу почав клопотатися, щоб німці дозволили хоча б нагодувати заарештованих. З їдальні понесли великі каструлі з супом у сарай, де сиділи браїлівчани, а в нібито вже порожніх звідти виносили дітей, – таким чином намагалися врятувати якомога більше⁴³.

Не тільки ця трагічна подія стала фатальною для д-ра Гершмана, – були невдоволені й серед євреїв-утікачів з німецької зони окупації, яких він відмовився прийняти до переповненого гетто. У свідченнях про цю людину відбито як суперечливі оцінки його особистості й учинків, так і відокремленість, ізолюваність місцевого євреїства відносно депортованих з Буковини одновірців. Нерідко сам факт приналежності до тих, хто прибув з «нерадянської території», був достатньою підставою для осуду й несприйняття. Колишній в'язень Жмеринського гетто Н. Монастирський засуджував Гершмана, як чужого, а не радянського єврея⁴⁴. Є свідчення, у яких припускається, що втікачів з німецької зони окупації приймали до Жмеринського гетто лише за умови щедрої винагороди з боку тих, хто шукав тут порятунку⁴⁵. Поряд маємо цілковите заперечення фактів вимагання Гершманом платити золотом та іншими коштовностями⁴⁶. Для відтворення реальної картини варто мати на увазі, що, найвірогідніше,

---

43) Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 110.

44) Там само. – С. 142.

45) Там само. – С. 128.

46) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 47.

Гершман платив румунським владним особам, аби вони заплющували очі на перебування в гетто втікачів з німецької зони окупації, а кошти для цього брав у тих, хто, на його думку, був заможнішим. Причиною відмови декому після квітня 1942 р. могло служити й те, що німці силоміць забрали переховуваних у Жмеринці браїлівчан і розстріляли їх, а цю трагедію, судячи зі свідчень лікаря Л. Бурштейн, шеф Жмеринського гетто пережив дуже болісно⁴⁷. Можливо, відмовляли й через те, що гетто було перенаселеним. А втім, тих, кого не приймали до Жмеринки, відправляли досить безпечними каналами до інших гетто румунської зони – Мурафського і Шаргородського.

Суперечать одне одному показання свідків щодо обізнаності Гершмана в справах підпільної групи гетто та його ставлення до діяльності антифашистів. Згадуваний вище Н. Монастирський вважає, що до порятунку євреїв у гетто були причетними лише жмеринські євреї, лідери общини Й. Юкеліс та Трахтенберг; що община без відома д-ра Гершмана допомагала підпільній друкарні, діючому партизанському загонові (сюди передали перев'язувальні матеріали, запаси продовольства та зимового одягу)⁴⁸. А Є. Лехтман (Гельфанд) згадує, що Гершман добре знав про те, що підпільна група А. Гефтера слухала й розповсюджувала зведення Радінформбюро, сам жваво цікавився новинами⁴⁹. Зі свого боку, ми вважаємо вагомим доказом порядності й мужності А. Гершмана свідчення на допиті 9 листопада 1944 р. у справі звинувачення останнього в пособництві німецько-румунським окупантам колишнього голови правління єврейської

---

47) Там само. – С. 48.

48) Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 116.

49) Беккер М. Пример человечности (правдивые истории). – Кишинев: Понтос, 2004. – С. 49.

общини Жмеринського гетто Й. Юкеліса, який безпосередньо підлягав Гершманові й знав про нього чимало: «Я думаю, що Гершман не міг сховати браїловських євреїв у гетто, так як вони були занесені у список саме як браїловські, а Гершман передав жандармерії списки на всіх євреїв, які на той час перебували в гетто. Мені відомо, що Гершман просив заступника начальника жандармерії Єгорова залишити браїловських євреїв у Жмеринці, але він на це не погодився. Проте Гершману вдалося домовитись, щоб залишили частину євреїв-спеціалістів. В гетто переховувались приблизно 400 військовополонених, солдат та офіцерів Червоної армії єврейської національності. Я знаю це точно, тому що вони з'явилися у гетто у військовій формі і я особисто видавав їм змінний одяг»⁵⁰. Водночас слідчих та військовий трибунал НКВС переконали свідчення, спрямовані проти А. Гершмана, як, наприклад, С. Зінштейна: «Думаю, що Гершман знав, з якою метою від нього вимагають списки браїловських євреїв. Гершман умовляв людей вийти на площу, запевняючи, що нічого поганого не відбудеться, що це звичайна чергова перевірка мешканців гетто. Я особисто питав у нього чи потрібно виходити на площу. Гершман мав можливість не заносити всіх браїловських євреїв у списки. Таким чином він міг врятувати більшу частину людей, проте записав у списки всіх євреїв з Браїлова. Згодом румунська жандармерія передала всіх браїловських євреїв німецькій стороні»⁵¹. Шеф єврейського гетто в м. Жмеринка А. Гершман був визнаний винним у пособництві

---

50) В огне Катастрофы (Шоа) на Украине. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения / под ред. П. Агмона, И. Маляра. – Кирият-Хаим (Израиль), 1998. – С. 174.

51) Там само, С. 184–186.

окупантам і 18 грудня 1944 р. військовим трибуналом НКВС засуджений до вищої міри покарання – розстрілу⁵².

Високо оцінюючи такі риси А. Гершмана, як повага до віри предків, почуття відповідальності, внутрішня дисциплінованість і мудрість, ми, безумовно, пам'ятаємо про трагедію відданих на розправу браїлівчан. Одним із найімовірніших пояснень рішення д-ра Гершмана видати нацистам утікачів із Браїлова вважаємо його бажання дотримуватися законів «пікуах несеш», які, відображаючи високу значущість для іудаїзму людського життя, все ж забороняють рятувати його ціною вбивства інших невинних людей. Незважаючи на суперечливість сприйняття особистості А. Гершмана, його вплив на формування багатьох характерів був очевидним, як очевидним є порятунок тисяч людей завдяки зусиллям і особистим якостям д-ра Гершмана.

На тлі історії життя вінницьких та депортованих з Буковини євреїв у гетто вирізняється ще одна яскрава й трагічна постать – голова Шаргородської єврейської общини, доктор юридичних наук, буковинець М. Тайх, чиїми стараннями також було врятовано багато євреїв. Після звільнення Вінниччини Тайхові висунули звинувачення в пособництві окупантам. Бажаючи захистити цю людину від розправи, громадяни Шаргорода написали начальникові Вінницького обласного відділу НКВС листа про діяльність голови Шаргородської єврейської общини в період окупації. З нього дізнаємося, що М. Тайх, незважаючи на заборону румунської влади приписувати втікачів з окупованої німцями території, надавав притулок і захист євреям з Кам'янця-Подільського, Вінниці, Мурованих Куриловець, Ялтушкова та ін. Коли румунська влада вирішила вислати місцевих євреїв до Печерського

---

52) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 48.

табору (вже було вислано мешканців Могилева-Подільського, Тульчина, Шпикова – більшість з них загинули там від голоду й хвороб), д-р Тайх не допустив цього та врятував від висилки джуринських і мурафських євреїв⁵³.

Цікаво, що Тайх відправив до табору в Тиврові єврея-провокатора, завербованого жандармерією. Він стежив, щоб до списків осіб, яких жандармерія відправляла на роботи, не заносили членів партії або партизанів, оскільки їм загрожувала найбільша небезпека. М. Тайх знав про існування підпільної організації, сприяв підпільникам та партизанам: давав гроші для викупу підпільників із в'язниці, забезпечував членів організації перепустками для пересування по селах Шаргородського та сусідніх районів, надавав транспорт підпільникам, які вирушали до діючого загону. Він захищав від жандармів родини тих, хто пішов у партизанський загін, допомагав їм матеріально⁵⁴. Під керівництвом д-ра Тайха було ліквідовано епідемію тифу (облаштували лазню з дезінфекційною камерою), розміщено людей, яких виселили з їхніх домівок, створено лікарню в Шаргороді й тифозний барак у с. Гибалівці⁵⁵. Для дітей-сиріт М. Тайх організував у містечку дитячий будинок⁵⁶.

Показовою є участь Тайха в долі його співгромадян після визволення містечка радянськими військами: 15 квітня 1944 р. він написав листа Й. Сталіну з клопотанням про повернення депортованих євреїв на Буковину та про надання їм матеріальної допомоги з боку

---

53) Ancel J. Transnistriya 1941–1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries. Vol. 3. – Tel Aviv, University, 2003. – P. 201–202.

54) ДАОО, Ф Р2242. – Оп. 1. – Спр. 1491. – Арк. 149.

55) ДАОО, Ф Р2242. – Оп. 1. – Спр. 1070. – Арк. 202.

56) Ancel J. Transnistriya 1941–1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries. Vol. 3. – Tel Aviv, University, 2003. – P. 248.

«Джойнту» й Міжнародного Червоного Хреста⁵⁷. Таке клопотання про долю євреїв з периферії – взагалі унікальна подія, що переконливо доводить близькість для доктора Тайха проблем інших людей, причому він міг їх розв’язувати досить успішно саме завдяки особистим якостям організатора й керівника.

Мужність, стоїчна готовність до самопожертви заради іншої людини, які виявляли лідери єврейських общин, справляли значний вплив на свідомість і поведінку тих, хто їх оточував. Серед в’язнів Бершадського гетто великим авторитетом користувався буковинський юрист, доктор С. Шренцель, який входив до керівництва общиною депортованих євреїв (є свідчення того, що він був зв’язаний із місцевим антифашистським підпіллям). Румунські жандарми змушували його видати партизана Я. Талліса. Проте доктор Шренцель мовчав і зрештою помер від лютих тортур⁵⁸.

Гідна уваги також діяльність лікаря Й. Зільбера, який народився на Кіцманщині і був депортований у Трансністрію. Він був відомий у таборі м. Копайгород Вінницької області як безмовний лікар. Й. Зільбер самовіддано виконував свій лікарський обов’язок по відношенню до хворих, незалежно від того, чи це був депортований єврей, чи місцевий житель. На жаль він заразився висипним тифом, тяжко захворів і помер у березні 1942 р.⁵⁹

Висновки щодо вирішальної ролі особистісних якостей у доле-носних ситуаціях людського буття підтверджують факт, що в той

---

57) Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 49.

58) Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под. ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 34.

59) Там само. – С. 73.

же період, на тій же території і за таких же ймовірних можливостей у Печерському єврейському таборі-гетто, розташованому в тодішньому Шпиківському районі, на межі німецької та румунської зон окупації, тисячами гинули люди. Через цей табір пройшло близько 40 тис. чоловік з містечок Вінниччини – Брацлава, Ладижина, Могилева-Подільського, Тростянця, Тульчина, Шпикова, а також депортовані євреї з Бессарабії, Північної Буковини, Румунії. До визволення з них дожили тільки близько 400 чоловік⁶⁰. Євреї помирали від голоду й інфекційних хвороб: тифу, дизентерії, туберкульозу. Староста Печерського табору, влучно йменований в'язнями «Мертвою петлею», буковинський єврей М. Ціммерман та лікар Вишневський виявилися поплічниками нацистського режиму. Вони приховували продовольчу допомогу, яка надходила через «Джойнт» та від єврейської общини Румунії, абсолютно не дбали про поліпшення соціальних умов і дотримання елементарних санітарних норм, хоча, як доводять згадані вище приклади, за допомогою наданих їм повноважень і староста, і табірний лікар могли полегшувати життя ув'язнених євреїв і рятувати їх від загибелі. Чому Ціммерман і Вишневський допомагали не рятувати, а нищити євреїв? Чому вони не чинили так, як, скажімо, А. Гершман, М. Тайх, які використовували найменші можливості для захисту єврейського населення від німців і поліцаїв? Очевидно, відповідь на це питання – в особистостях людей, які очолювали правління гетто й таборів, у їх власному виборі, а не у впливі на них об'єктивних обставин.

Осмисливши пережите під час війни, автори свідчень у згадках про деталі побуту, розмови, зустрічі, поведінку – власну чи інших людей – опосередковано говорять і про те, як важливо було для євреїв,

---

60) ДАВО, Ф Р1417. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 350–367.

змушених жити в умовах постійного приниження, повсякденної загрози смерті через своє походження, не тільки зберегти життя, а й не втратити своєї гідності. У цьому сенсі варто пам'ятати, що не лише вияви активного опору свідчать про нескореність людини: застосування зброї, бойової дії (вчинки) – це, зрештою, результат пошуку джерела власної сили іззовні, коли внутрішніх ресурсів не вистачає, а самозаглиблення, молитва ведуть до знаходження, пробудження сили в самому собі й тому також можуть розглядатися як форми протесту особистості – проти здійснюваного над нею насильства і як чинники захисту від руйнівного впливу агресивного, ворожого оточення.

В єврейських общинах буковинцями були добре організовані соціальні служби та кустарне виробництво. З 1942 р. в'язні гетто Трансністрії, яких було депортовано з Буковини, почали отримувати регулярну фінансову і продовольчу допомогу єврейської общини Румунії, а 1943 р. і міжнародних єврейських організацій. Це було однією з головних особливостей трансністрійських гетто, що дозволило врятуватися хоча б невеликій частині буковинського єврейства.

Таким чином, спогади та документальні джерела свідчать, що, опинившись в роки війни віч-на-віч зі смертельною загрозою, буковинські євреї не були виключно покірною, аморфною масою – чимало з них опиралися німецьким та румунським нацистам. Звичайно, що подібний опір був на рівні рішень та вчинків окремих осіб, їхня позиція вплинула на багатьох оточуючих людей, зафіксувалась в пам'яті народу. Архівні документи дозволяють зробити й певні висновки щодо мотивації вибору, форм індивідуального протесту, причин видимої покори і водночас внутрішньої непокори представників переслідуваної нацистами єврейської нації.

ЗМІСТ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРАВЕДНИКИ СВІТУ ТА ІНШІ РЯТІВНИКИ У ЧАС ГОЛОКОСТУ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ».....3

Микола Балабан,

*Український Католицький Університет
(Львів, Україна)*

ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ НА «КРИВАВИХ ЗЕМЛЯХ»: ВИПАДОК
ЛЬВОВА..... 6

Вацлав Вєжбєнєц,

Йоанна-Ельжбєта Потачек

*Вища Школа технологій та економіки в Ярославі, Університет Жешува
(Ярослав – Жешув, Польща)*

ФОРМИ І СПОСОБИ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ У ПЕРЕМИШЛІ ПОЛЯКАМИ
ТА УКРАЇНЦЯМИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....24

Фаїна Винокурова,

*Державний архів Вінницької області
(Вінниця, Україна)*

ФЕНОМЕН ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ: ДО ПИТАННЯ ЛЮДСЬКОГО
ВИМІРУ ТА ЛЮДСЬКОГО ВИБОРУ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПОДІЯХ НА-
ЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ДО ПИТАННЯ МОТИВАЦІЙ ДІЙ ТА ВЧИНКІВ. 45

Андрій Кравчук,

*University of Sudbury
(Садбері, Канада)*

СОЦІАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕП-
ТИЦЬКОГО ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ..... 82

Александр Круглов,

(Харьков, Украина)

**ДРУГИЕ НЕМЦЫ: УЧАСТИЕ НЕМЦЕВ В СПАСЕНИИ ЕВРЕЕВ В УКРАИНЕ
В 1941–44 гг. 144**

Суровцев Олег,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

(Чернівці, Україна)

**ПОРЯТУНОК ТА СПРОТИВ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ
В РОКИ ГОЛОКОСТУ: НОВІ ІМЕНА, НЕВІДОМІ ФАКТИ ТА РОЗДУМИ. 174**

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту:
приклад України у порівняльному контексті**
збірка наукових статей

Головний редактор: І. Щупак
Відповідальний редактор: А. Медведовська
Коректор: Д. Шаталов
Комп'ютерна верстка: Ю. Матвеєв

Підписано до друку 29.04.2015. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 11,63
Наклад 400 прим. Зам. № 117

Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня ПП «Ліра ЛТД»
49010, м. Дніпропетровськ, вул. Погребняка, 25/27
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000

ISBN 978-966-383-602-7

9 789663 836027 >